

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**VI/2
(Aralık)**

BİLECİK

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayınlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Sorumlu Yazışleri Müdürü

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Yayıncı

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Yayın Tarihi

Aralık 2022

Yayın Türü: pdf

Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi E Blok

Kat: 2, No: 227 Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editör

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Yrd. Editör

Çağrı BAKIR

Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ASOS Index, ISAM ve Idealongline da taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

- Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFIZADEH (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramin SADIK (Bayburt Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfettin KAYA (Siirt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Ferruh KAYALAN (Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA (Sakarya Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

- Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)
Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN (Türk Dil Kurumu Başkanı)
Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)

Prof. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Ahmet Fevzi SAVAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efsaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakhshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayının adı altında yayınlanması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayınlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar en az bir hakem tarafından verilen yayınlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir. Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfayı, çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir. Gezi, gözlem ve anı türündeki yazılarda sayfa sınırlandırması yoktur.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkıbasımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir. Kâğıt boyutu 16,5 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Türkçe özet "Öz" şeklinde ifade edilmelidir. Hem Türkçe ve hem İngilizce özetler Garamond 11 punto olarak ayarlanmalıdır. İngilizce makale başlığı Türkçe başlığın altında italik olarak verilmelidir. Yazar adı-soyadı* sağa dayalı olarak verilmeli dipnot bilgisi * işaretiyle verilmeli, dipnotta unvan bilgisi, çalıştığı kurum bilgisi, email adresi ve ORCID numarası belirtilmelidir.

Makale satıraralığı 1,15; kenar boşlukları üst: 3 cm, alt: 2 cm, iç: 2 cm, dış: 1,8 cm olarak ayarlanmalıdır. Paragraf satır aralığı önce 6 nk, sonra 6 nk, ilk satır 1,25 olmalıdır. Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayınlacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla düzenleme yapma hakkına sahiptir. Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir. Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN ((Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Taner YILDIRIM (Elazığ Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Enver DEMİRPOLAT (Elazığ Fırat Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ (Erzurum Atatürk Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat EFE (Amasya Üniversitesi)

Dr. Ergun ÜSTÜN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Selma BAŞKAN (Erciyes Üniversitesi)

Tuğrul BAKIR (Hacettepe Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER..... 8

Abdulhalik BAKIR

Antikçağlardan Ortaçağlara Tıryakın Tarihsel Serüveni ve Değerlendirilmesi /
From Ancient Ages to Middle Ages: Historical Adventure of the Theriac and it's
Assessment..... 9

Savaş ŞAHİN -Berkay PEHLİVAN

Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesinin Ortak Söz Varlığındaki Ünsüz
Değişmeleri / *Consonant Changes in the Common Vocabulary of Chagatai Turkish*
with Turkmen Turkish 46

Fatih ÇİFTÇİ

Mongol Defeat - Khwarazmshah Victory: 1221 Battle of Parwan / *Moğol*
Yenilgisi - Harezmsah Zaferi: 1221 Pervan Savaşı..... 84

Ayşe GÖĞSU UĞUZ

Ahlâk ve Mantık İlişisine Dair Bir Değerlendirme / *An Evaluation on the*
Relationship of Ethics and Logic 136

ÇEVİRİ 155

Đura HARDI (Çev. Ebru Emine OĞUZ)

1241-1242 Yılında Srem Bölgesindeki Kumanlar ve Moğollar: Tehlikenin
Boyutu Üzerine Bir Tartışma / *Cumans and Mongols in the Region of Srem in*
1241-1242: A Discussion on the Extent of Devastation..... 156

MAKALELER

Antikçağlardan Ortaçağlara Tiryakın Tarihsel Serüveni ve Değerlendirilmesi

From Ancient Ages to Middle Ages: Historical Adventure of the Theriac and it's Assesment

Abdulhalik BAKIR*

Öz

İnsanlar, tarihin en eski devirlerinden beri hastalık ve çeşitli kazalar sonucunda meydana gelen yaralanmaları iyileştirmek maksadıyla çevrelerindeki bitki, hayvan ve madenlerden yararlanmaya çalışmışlardır. Onların bu bitmez tükenmez çabaları bazen olumlu bazen de olumsuz sonuçlar doğurmuş olsa da sonuç olarak doğada var olan birçok basit ilacı veya diğer adıyla drogu tanımlarına ve bu alanda önemli bir deneyim kazanmalarına vesile olmuştur. Eskiçağ insanların sağlıklı ilgili problemleri sadece bedensel hastalıklarla, kaza ve savaşlar sonucunda meydana gelen yaralanmalardan ibaret değildi. İlkel hayatın gereği doğayla iç içe olduklarından azık arama çabaları esnasında birçok zehirli hayvanlarla karşılaşıyorlardı. Hatta daha kolay avlayabildikleri ve günümüzde evcilleşmiş hayvanları bulamadıklarında, yılan, kertenkele, keler, akrep türünden zehirli hayvanları günlük menülerine katmak zorunda kalıyorlardı. İşte bu çetin ve bir o kadar da tehlikeli avlanma esnasında onların birçoğu, ya hayatını kaybediyordu ya da tesadüf eseri hayatta kalıyordu. İlkel dönemlerin akabinde gelen daha ilerlemiş dönemlerde insanlar ve devletlerarası rekabetin ortaya çıkardığı siyasî, ekonomik ve sosyal birçok sebepten dolayı doğal olarak veya çeşitli işlemler sonucunda hazırlanan zehirler, suikast silahı olarak kullanılmaya başlanmıştır. İşte çalışmamızın ana konusunu teşkil eden ve birçok drogdan hazırlanmış olan ortaçağların meşhur ilacı tiryakın, bir panzehir veya diğer adıyla bir antidot olarak tarih sahnesine çıkışı da yukarıda serdetmeye çalıştığımız anılan iki olay (zehirli hayvanların sokması ve zehrin bir öldürme silahı olarak kullanılması) vesilesiyle gerçekleşmiştir.

Bu çalışmada kaynakların sunmuş olduğu bilgiler çerçevesinde tiryak adlı antidot bütün yönleri ele alınmaktadır. Ancak birçok drogun yer aldığı bu çetrefilli bileşik ilacın antikçağlardan ortaçağlara ve hatta yakın çağlara kadar devam eden şöhreti belki de bileşiminde uyusturucu özelliği ile tanınan afyon maddesinin yer alması nedeniyle çağımızda

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, orcid: 0000-0002-4436-5322

bu şöhretini kaybetmiştir. Buna rağmen "tıryaki" telaffuzuyla hala dilimizde anıları yaşatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tıryak, antidot, Mithradates, Andromachus, Akrâbâzîn, Farmakoloji,

Abstract

Since the oldest ages, humankind has tried to benefit surrounding plants, animals and mineral resources in order to heal woundings which has occurred various accidents. Their never-ending attempts in some case has given positive result, in other has given negative result. Nevertheless, this attempts have been instrumental in getting to know many simple medicine or in other words "drug" that exist in nature and gaining important experience in this field. Ancient people's problems related to health was not only consisting of woundings that occurred after physical illness, wars and accidents but also they were facing venomous animals while they were searching for food as they are intertwined with nature as a requirement of primitive life. As a matter of fact, because of it is easier to hunt and they didn't find every time the domesticated animal in their place, they had to include poisonous animals such as snakes, lizards, angel shark and scorpions in their daily menu. During the difficult and dangerous huntings most of them whether were losing their life or incidentally were surviving. In more advanced period of time came after the primitive eras, poisons, which were prepared naturally or as a result of various processes, have been used as assassination weapons due to many political, economic and social reasons caused by competition between people and states. As famous medicine of the Middle Ages, and prepared from many drugs appearance of tıryaq on the stage of history as an antidote was also due to the resultant of two events mentioned above (the sting of poisonous animals and the use of poison as a killing weapon) forms the main subject of our study.

In this article, in the light of information based on chronics tıryaq will be discussed in all its aspects. However, the reputation of this complex drug, which includes many drugs, from ancient times to the Middle Ages and even to recent times, has lost its reputation in our age, perhaps due to the presence of opium, which is known for its narcotic properties, in its composition. Nevertheless, it has been living Turkish Language as a "tıryaki" pronunciation.

Keywords: Tıryaq, Antidote, Mithradates, Andromachus, Akrâbâzîn, Pharmacology.

Giriş

Tıryakın ana ham maddesini oluşturan yılanlarla ilgili bilgiler çok eskiye dayanmaktadır. Yılanlarla ilgili motifler arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çanak çömlek kaplarında da görülmektedir. Mc Donald, Mezopotamya'nın (bugünkü

Irak'ın) Diyala¹ bölgesinde yapılan kazılarda önemli sayıda yılan bezemeli çanak çömlek parçalarının çıkartıldığını bildirmektedir. Kapların, neden yılan motifleriyle bezendiği ve ne amaçla kullanıldıkları belli olmasa da çoğunlukla ritüel veya din ile ilgili ve sıvıların korunması için imal edildikleri anlaşılmaktadır. Mc Donald, bu kaplarla ilgili şu tespit ve görüşlere yer vermektedir:

"Yılan motifinin genellikle kitonik bereket veya yenilenme güçlerini taşıdığı tahmin edilmektedir. Bu kavramlar sistematik veya derinlemesine araştırılmamıştır. Bu nedenle yılan görüntüsünün amacı açık bir araştırma eksikliği nedeniyle büyük ölçüde belirsizliğini sürdürmüştür. Yine de hem çağdaş Mezopotamya'dan elde edilen ipuçlarına hem de Greko-Romen zamanları ve Orta Çağ'dan XVIII. yüzyıla kadar Avrupa dâhil olmak üzere çok çeşitli ortamlardan analogilere dayanan net bir yorum ortaya çıkmaktadır. Bazı kaplar tıbbi olarak ve/veya sihirle hastaları iyileştirmek için olan ilaçların yapımında kullanılmaktaydı. Kaplardaki iksir/reçete engerek etinden oluşan bir karışım ya da daha sonra tiryaka dönüşen bir bileşim olabilirdi. Bu, aslen yılan sokmaları için tasarlanmış, ancak Orta Çağ'dan XVIII. yüzyıla kadar hastalıklar için evrensel deva şeklinde görülen ve kişinin sağlığını güçlendirip, canlandırdığı düşünülen bir engerek şarabı ilacıdır. Tiryak genellikle baz olarak şaraptan oluşmaktaydı ve buna diğer bitki ve mineraller eklenmekteydi. Yere ve kaynağa bağlı olarak engerekler ya şarapta kaynatılır, ya şaraba batırılır ya da ufak parçalar halinde şaraba ilave edilirdi. Canlandırıcı bir tonik olarak engerek suyunun kullanımı halen Uzak Doğu'da devam etmektedir."²

Burada tiryakın en eski varyasyonunu teşkil eden ve Eski Mısır uygarlığında hem ilaç hem parfüm hem de besin maddesi olarak kullanılan Kyphi tütsüsünden de söz etmek gerekir. Mısırlılar tanrılara sabah reçine, öğlen mürr³, akşam ise "Kyphi"

¹ Irak'ta bir vilayet olup merkezi Ba'kuba şehridir. Buranın Ba'kuba, Mendeli, Hanekîn ve el-Mikdâdiyye adlarında dört kazası bulunmaktadır. Diyala, aynı zamanda uzunluğu 450 kilometre olan, Dicle nehrinin kollarından birini teşkil etmektedir. Bağdat'ın güneyinde Dicle'ye dökülen bu nehrin iki yakasında yıkık eski şehirlerle ait kalıntılar bulunmaktadır. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-'Alâm*, Beyrut, 1976, s. 293.

² Mc Donald, Diana Krumholz (2016), "The Serpent As Healer: Theriac and Ancient Near Eastern Pottery", University of Chicago Press, s. 21.

³ Diğer Adıyla Sarı sakız, Sarıyonca bir çeşit zambak olup, saf ve karışık şekliyle iki türü vardır. İyisi, beyaz ve kırmızıya çalan bir renkte olur. Aynı zamanda bu tür güzel kokuludur. Beyaz türü ise öldürücü ve zehirleyici bir özelliğe sahiptir. Bu drog ısıtıcı, açıcı ve eritici bir özelliğe sahiptir ve aynı zamanda gaz gidericidir. Bu drogun tütsüsünün dumanı hafiftir ve yakıcı değildir. Daha çok kendir dumanına benzer. Öyle etkilidir ki ölünün bile bozulmasını önler. Şişlere yararlı, yaraları ve uyuzu tedavi edicidir. Gözdeki yara izlerini giderir ve gözün beyazına parlaklık kazandırır. Kronik öksürüğe, soğuk algınlığına, astuma, nefes darlığına ve böğür ağrısına iyi gelir. Bağırsak kurtlarının atılmasını sağlar, Yakı şeklinde

denilen kokuyu sunmaktaydılar. Mısırlıların parfümü tanrısal bir madde olarak algıladıklarının en önemli kanıtı ise, tahta çıkacak olan hükümdarların, rahipler tarafından vücutlarının kokulu yağlarla ovulmasıdır. Onlar bu uygulamayı tarihleri boyunca hiç ara vermeden devam ettirmişlerdi. Çiçeksi ve şekerli bir koku olan Kyphi hem tütsü olarak yakılıyor, hem de ilaç biçiminde şaraba katılarak kullanılıyordu. Mısırlılar, diğer kavimler gibi, tütsülerin arındırıcı özelliği yanında, hastalıklara sebebiyet veren kötü ruhları uzaklaştırdıklarına inanıyorlardı⁴.

Narin Sadıkoğlu, Kyphi'yi şöyle tanıtmaktadır:

"Tiryakın atası niteliğinde sayılan Antik Mısırlıların Kyphi adlı tütsüsü, tapınaklarda kullanılan kutsal bir parfüm olmanın yanı sıra çeşitli hastalıklarda ilaç olarak kullanılan bir bileşimdi. Mısır dilinde hayvanı temizleme ve parfüm olarak kullanılan madde anlamına gelen Kapet kelimesinin Grekçe uyarlaması olup zamanla özel bir tütsü türü için kullanılan bir anlama dönüşmüştür. Öbür dünyada da keyif içinde bir yaşantı sürme umudu ve özgüvenini taşıyan firavunların lüks tüketim eşyalarından biridir. Mısır (tapınak duvarları, papirüsleri), Grek (Galen, Dioscorides) ve Suriye (isimsiz kitap) kaynaklarında değişik tarifleri vardır. En eskisi M. Ö. 2500 civarı, 5. Ve 6. Hanedanların dönemine dayanan piramit duvarlarında yazılıdır."⁵

I. Tiryakın Terminolojisi, Ortaya Çıkışı ve Yayılışı

Makalemizin girişinde de belirttiğimiz gibi çok çeşitli bileşene sahip tiryak, yılanların, kuduz köpeklerin ve vahşi hayvanların ısırıklarına karşı bir çare olarak ortaya çıkmış; daha sonra ise bilinen tüm zehirlere karşı panzehir haline gelmiştir. Tiryak (Yunanca 'theriake', Latince 'theriaca', Fransızca 'thériaque') terimi Yunanca vahşi hayvan anlamına gelen 'theriakos'tan türetilmiştir⁶. Aslında Christiane Nockels Fabbri'nin de belirttiği gibi tüm zehirlere karşı evrensel bir panzehir bulunması fikri

kullanılırsa, rahim ağzı iltihabını giderir. Bağırsak yara ve ülserlerini gidermek için bakla büyüklüğü dozda mürr içilir. Bir bakla büyüklüğünde içilen mürr, sıtma nöbetinin gelmesini engeller. Akrep sokmasına karşı şarapla birlikte içilir. Bkz. İbn-i Sîna, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, (Çev. Prof. Dr. Esin Kâhya), Ankara, 2000, s. 392-393.

⁴ Aybala Yentürk, Uygurluk ve Parfüm: Bir Yolculuğun Tarihçesi, *Kutsal Dumandan Sibirli Damlaya: Parfüm*, İstanbul, 2005, s. 9.

⁵ Bkz. Narin Sadıkoğlu, Tiryaklar: Antik Çağlardan Beri Her Derde Deva İlaç Ümidinin Sembolü, XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014, Kayseri, *Bildiriler*, (Ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, s. 157.

⁶ Parojic, Dusanka; Stupar Dragan; Mirca Millica (2003), La Thériaque: Médicament et Antidote", *Vesalius*, IX, I, s. 28.

çok eskidir ve birçok ilaç ilminde bulunabilir. Ortaçağ Avrupa'sında, VIII. yüzyıl gibi erken bir dönemde tıryak *Lorscher Arzneibuch* adlı kitapta ortaya çıkmıştır. Tıryak, ismini Pontus Kralı olan antidotarin annesi anlamına gelen Mithradates olarak isimlendirilen mithridatium kelimesinden almıştır. Toksikolojiye hevesli bir öğrenci olan Mithradates, mahkûm olan suçlular üzerinde çeşitli ilaçların etkilerini test ederek bir dizi tedavi edici ilaçlar bulmuştur. Zehirlerin tehdidinden korunmak için her gün belirli dozda zehir ve antidot içerek ve sonunda araştırmasının sonuçlarını tek bir birleşene dönüştürerek bağışıklık kazanmaya çalışmıştır⁷.

Narin Sadıkoğlu, Mithradates'in tıryakla olan macerasının detayını şöyle anlatır:

"Çocuk yaşta iken babasının, annesi tarafından zehirlenerek öldürülmesinden sonra kendisinin de bir gün zehirleneceğinden korkarak dağlara kaçan Mithradates, zehirli bitkileri araştırarak zehirlenmelere karşı tolerans sağlayacağı karışımlar hazırlamıştır. Antidotların etkisini zehirlediği veya zehirli hayvanlara ısırttığı esir ve mahkûmlar üzerinde denemiş ve sonunda 48 çeşit drogdan oluşan ve polifarmasi tekniğine uygun olarak hazırlanmış Mithridaticum adı verilen bir antidot terkihi keşfetmeyi başarmıştır. Bunu ömrü boyunca her gün belli dozlarda alarak bünyesini hastalık ve zehirlenmelere karşı dirençli kılmıştır. Öyle ki Roma üzerine saldırmak üzereyken oğlu 2. Pharnaces önderliğinde baş gösteren isyanda teslim olmamak için kendini zehirlenmek ister; fakat içtiği zehir onu öldürmez, kolunda felç oluşturur. Hançerini kullanamadığından korumasına kendisini öldürtür."⁸

⁷ Christiane Nockels Fabbri, *Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac*, *Early Science and Medicine*, 12, Leiden 2007, ss. 252-253. Rifat Vedat Yıldırım ise tıryakın ortaya çıkışının bir ihtiyaçtan kaynaklandığını ifade ederek şunları yazmaktadır: "*Hekimler baştan beri, içsel veya dışsal nedenlerle ortaya çıkan tüm hastalıkları tedavi etmek için alınan tüm bileşik ilaçlara başvurmak için kapsamlı bir yol aradılar. Zehirler dış nedenler arasında ilk sıradaydı. Zehirler ve zehirlenmeler, eski çağlardan beri insanlığın dikkatini çekmiş, zehirler ve panzehirler üzerine ciltler dolusu eserler yazılmıştır. Antik çağda zehirlenme, düşmanlara karşı geleneksel bir silaba. Bu nedenle özellikle hükümdarların zehir ve zehirlenmelere karşı tedbirli davranmaları gerekiyordu.*" Bkz. *The Comparison of Grand Theriac Formulations in Canon of Avicenna and Two Manuscripts from Early Ottoman Medicine*, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp tarihi Folklorik Tıp Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt 8, Sayı 3, s. 249.

⁸ Narin Sadıkoğlu, s. 158. Mc Donald, Diana Krumholz ise tıryakın ortaya çıkışını şu satırlarla ifade etmektedir: "Yunanca tıryak, zehirli veya vahşi hayvanların ısırmasına karşı panzehir olarak kullanılan bir ilaç karışımını ifade etmektedir. Tıryak kelimesi orijinal olarak, Pilnius tarafından Kos Adası'ndaki Aesculopius Tapınağı'nda yazıldığı varsayılan 'Theriaca' adlı Kolephonlu Nikander'in (M.Ö 204-135) şiirlerini kapsayan risaleden türetilmiştir. Eski İngilizcede, şekerin rafine edilmesi sırasında kullanılan altın şurup anlamına gelen pekmez olarak bilinmektedir. Tıryakın icadı, birçok kişi tarafından, zehirler

Alex Berman ise Antik Çağ'daki en dayanıklı tiryak ve panzehirlerden ikisinin, Nero⁹'nun doktoru Andromachus¹⁰'a atfedilen 'Therica' ve M.Ö 114-63 yılları arasında Küçük Asya'da Pontus Kralı VI. Mithridates¹¹ tarafından icat edilen 'Mithridatum' olduğunu ileri sürmektedir¹².

'Trecele', tiryakın bir eşanlamlısı olarak, Yunanca therion (vahşi bir canavar) ve theriake (bir canavar saldırısının panzehiri, özellikle yılan ısırıkları) ile başlayan etimolojik bir tarihe sahiptir. Latince, Vulgar Latin triakula (genellikle engerek eti ile yapılan ilaç) anlamına gelmektedir. Orta Çağ İngilizcesinde ise triacle olan bu terim, sonunda modern İngilizcede treacle haline gelmiştir¹³.

Bugün tiryak (treacle), şeker kamışı, pekmez anlamlarına da gelmektedir. Bartisch'in en çok ilgilendiği, Andromachus'un Venedik Tiryakı idi. Büyük harfle yazılmamış tiryak, daha sonra aynı amaçlarla satılan benzer bileşiklerin sahibine atıfta bulunmaktaydı. Ancak, hazırlanmaları çok daha basitti. Bartisch bunlardan birkaçının değerli olduğuna inanıyordu. Tiryak (treacle), Bartisch'in yoğun bir küçümsemeyle bahsettiği sahte ürünlere aşığılayıcı bir şekilde atıfta bulunmuştur¹⁴.

Narin Sadıkoğlu, tiryakın tarihçesi ile ilgili şunları yazmaktadır:

ve onların panzehirleri üzerinde geniş çaplı deneyler yapan ve 'mithridation' adı verilen evrensel bir antidot yaratmayı arzulayan Pontus Kralı VI. Mithritades'e (M.Ö 120-63) atfedilmektedir." Bkz. Mc Donald, Diana Krumholz (2016), s. 23.

⁹ Roma imparatoru olup evlat edinme yoluyla Clodius'un oğludur. Başlangıçta filozof öğretmeni Sinika'nın öğütlerine göre hareket etmiş ancak daha sonra tek başına buyruk siyaset uygulamaya başlamıştır. B esnada annesini ve eşini katletmiş ve Roma'yı yakmakla suçladığı Hristiyanlara karşı zalimce davranmıştır. Skandallarıyla tanınan bu imparator sonunda intihar etmiştir. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, s. 720.

¹⁰ Girişli olup Roma İmparatoru zalim Nero'nun özel tabipliğini yapmıştır. Tiryak'ın mucidi olduğu söylenmektedir. Onun bu ilaçla ilgili bir kasidesi bulunmaktadır. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, c. I, s. 422.

¹¹ Bu kral Potus krallığı topraklarını oldukça genişletmeyi başardı. Ancak M. Ö. 88 yılında Anadolu, Yunan ve adalarda Romalılarla savaştı. Nihayet Pompeius, onu Fırat nehri yakınlarında hezimete uğrattı. Kendi isteği ile bir askeri tarafından öldürüldü. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, s. 698. Potus kralı Mithridates VI. Hakkında geniş bilgi için bkz. Fernand Lequenne, *Galatlar*, (Çev. Suzan Albek), Ankara, 2020, s. 110-117.

¹² Berman, Alex (1970), "The Persistence of THERIAC in France", *Pharmacy in History*, Vol. 12, No. 1, s. 5.

¹³ Blanchard, Donald L. MD (2001), "Bartisch on Theriac", *Arch Ophthalmol*, Vol. 119, American Medical Association, s. 1360.

¹⁴ Blanchard, Donald L. MD, s. 1361.

"Antik dünyada zehirlenmelerin hayli yaygın oluşu, her türlü toksine karşı koruma yeteneğine sahip bir bileşiğe olan ihtiyacı doğurmuştur. Zamanla evrensel bir panzehrin olabileceği düşüncesi belirmiş ve bu talep de tıryak ile karşılanmıştır. Başlangıçta yılan ısırıkları ve zehirlenmelere karşı bir antidot gibi kullanılan, sonraları da temel ilaç olarak her çeşit hastalığa verilen, dâhilen ve haricen bazı ilaçların da içine karıştırılan tıryak, Grekçe zehirli veya vahşi hayvan anlamına gelen theriakos, theria (f.) teriminden türetilmiştir. Bu terimi ilk kullanan Grek doktoru ve şairi Nicander'dir (M. Ö. 190-130). Theriaca Alexioharmaca adlı şiiri zehirli hayvan ısırıklarının belirtileri ve antidotları üzerinedir. Burada bileşiminden de bahsedilmektedir."¹⁵

Birkaç nedenden dolayı, tıryak, on üçüncü yüzyılın sonlarındaki akademisyenlerin çok ilgisini çeken bir konu olmuştur. Her şeyden önce, terapötik güçleri açısından benzersiz bir ilaçtı, ancak iyi bilinmesine ve yetkili tıp Literatüründe geniş çapta reçete edilmesine rağmen, doğası ve etkinliği hakkında kapsamlı bir açıklama bulunmamaktaydı. Galen, özelliklerinin analizi ve keşfine ilişkin üç ayrı çalışma gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki Latinceye çevrilmek üzere on dördüncü yüzyılda ortaya çıkmıştır. Galen ve Müslüman Arap yazarlar tarafından tıryaka yapılan atıflar bir araya getirildiğinde, tıryak hakkında eksik ve çoğu zaman da çelişkili bir bileşim meydana getirmiştir¹⁶.

Su Jing, bir Çin tıp metnine tıryak (diyejia) adı verilen maddeyi dâhil eden ilk yazardır. Ürün, görünüşe göre Çin tıbbına (ve Su'nun metnine göre) İslami metinler ve tüccarlar aracılığıyla bir Bizans elçiliğinden gelen haraç yoluyla girmişti. Çünkü egzotik bir nesne olduğu için muhtemelen bir haraç eşyası olarak kullanılmaktaydı. İskenderiye'de çalışan son Bizanslı doktor olarak bilinen Aeginalı Paul¹⁷, panzehir tartışmasında sıklıkla bahsettiği "theriaka", Mithridatium ve Galen muhtemelen

¹⁵ Narin Sadıkoğlu, s. 157.

¹⁶ Mc Vaugh, Micheal (1972), "Theriac at Montpellier 1285-1325 (with an edition of the Questiones de tyriaca of William of Brescia)", *Sudhoffs Archive*, Bd. 56, H. 2, s. 113.

¹⁷ Atina yakınlarındaki Ayina (Aegina, Egina, Engia) adasında yaşamış bir hekimdir. Yedi ciltten oluşan ve bir tıp ansiklopedisi olan *Epitomes iatrikes biblio hepta* (Latince adıyla *Epitomae medicae libri septem*) adlı eseri ile tanınmaktadır. Bu eser, 1528'de orijinal Yunanca şekliyle basılmıştır. Eserin İngilizce çevirisi, F. Adams (1844-1848) tarafından yapılmıştır. Paulus'un anne sütü konusundaki görüşleri bulunmaktadır. Paulus döküntülerin tedavisinde nohut, çöpleme (helleborus), kaya likenleri, mum ve timsah gübresi karşımını önermiştir. Bu hekim, tedavide daha çok bitkisel ilaçları tercih etmekteydi. Paulus'un bir çocukta altı aydan beri devam eden fistülü çok eski yağ ve beyaz sirke ile tedavi ettiği belirtilmektedir" Bkz. Abdulhalik Bakır, Bizans İmparatorluğunda Farmakoloji Çalışmaları ve John Scarbocough'un Konu İle İlgili Tespitleri, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 16-April 2021, ss. 11-12.

İslam tıbbında tiryak bilgisinin Yunan kaynağını teşkil etmiştir¹⁸. Pekiyi bu şey tam olarak neydi? "Tiryak" terimi, İngilizce konuşanlar için, başlangıçta bir zehir panzehri anlamına gelen, ancak sonunda tatlı veya sakarin maddeler için bir terime dönüşen bir kelime olan "pekmez" in türevi biçiminde daha aşınadır. Bununla birlikte, ilk örneklerinde, zehirlere ve onlara karşı koyma yollarına ayrılmış klasik Yunan metinlerinde ortaya çıkmıştır¹⁹.

II. Tiryakın Üretimi, Bileşenleri ve Üzerinde Yapılan Deneyler

Antikçağlardan Ortaçağlara değin tiryak üretiminde birçok aşama kaydedildiği görülmektedir. Bu aşamalar iyice incelendiğinde, tiryakın, başlangıçta panzehir olarak; sonraları ise bir dizi hastalık için çok amaçlı tedaviyi sağlayan bir müstahzar olarak ortaya çıktığı anlaşılır. Yaşlı Pliny (Pliny the Elder, M.S 23-79) ve Bergamalı Galen (Galen of Pergamum, M.S 131-201)'e göre zehirli hayvanların ısırıklarına karşı bir tiryak için en eski formülasyonlardan biri kekik, tatlı mürr, anason, rezene ve maydanoz içeren Kos Adası'nda (İstanköy) bulunan Aselepios Tapınağı'ndaki bir taş üzerine yazılmıştır²⁰.

Rıfat Vedat Yıldırım, Terzioğlu'nun verdiği bilgilere dayanarak, Galen'in mithridaticum tarifinin tenden (sincidae familyasından bir kertenkele) oluştuğunu, ancak theriac karışımının hiçbir zaman teni içermediğini ifade etmektedir. Yine aynı yazarın ifade ettiklerine göre mithridaticum'un bitkisel bileşikler daha azdır, yılan eti değil kertenkele etinden oluştuğunu, theriac karışımının afyon miktarının mithridaticum'dan daha fazla olduğunu belirtmektedir. Bu bilgiler ışığında mithridaticum'un neredeyse bitkisel bileşiklerden oluştuğunu, hayvansal bileşik olarak sadece skink ve castoreumü içerdiğini öğrenmekteyiz. Burada Galen'in, malzemeleri en iyi koşullarda yoğunlaştırdığı da ileri sürülmektedir. Ayrıca Theriac'ın büyük kısmını oluşturan su, şarap ve bal için Mitridaticum'un bir varyasyonu ise De Medicina'nın beşinci kitabında, Aulus Cornelius Celsus²¹ (yaklaşık MS 30) tarafından

¹⁸ Nappi, Carla (2009), "Bolatu's Pharmacy Theriac in Early Modern China", *Early Science and Medicine*, 14, Brill, pp. 746.

¹⁹ Aynı eser, s. 746.

²⁰ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), "The Art of Medicine, The Theriac in Antiquity, *Perspectives*, Vol. 379, s. 1942.

²¹ Milat yıllarında yaşamış olan Celsus, profesyonel bir hekim, filozof ve devrinin önde gelen hatiplerindendir. De Re Medicina (Tıbbi Konular Hakkında) adını taşıyan kapsamlı eseri 8 kitaptan oluşmuştur; birinci kitap tıp ekollerinin tarihçesini verir; ikinci, üçüncü ve dördüncü kitaplar, teşhis ve tedavi, beşinci ve altıncı kitaplar Farmakoloji, yedinci kitap cerrahi ve son kitap ise kemik hastalıklarıyla ilgilidir. De Re Medicina, özellikle teşhis ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi vermesi bakımından

belirtildiği ifade edilmekte ve Galen'in, De Antidotes II'sine atıfta bulunmak suretiyle mithridaticum'un formülü sunulmaktadır²².

Rıfat Vedat Yıldırım, tıyakin bileşenleri ile ilgili şu bilgileri de aktarır:

"Mithridates ayrıca genel bir panzehir yarattı. Ayrıca yaptığı çalışmalar sonucunda Pontus bölgesinden 112 familyaya, 330 cinse, 497 türe ve 60 varyete ait tıbbi bitkilerin özelliklerini belirlemiş ve belirtmiştir. Mithridates VI tarafından oluşturulan mithridaticum adlı panzehirin 54 ilahtan oluştuğu söyleniyor. Ancak Pliny'nin de mithridaticum hakkında şüpheli bir yaklaşımı vardır: "Mithridatic panzehiri elli dört bileşenden oluşur, hiçbiri aynı ağırlığa sahip değildir, bazılarında ise bir dinarın altmışta bir kısmı reçete edilir. Tanrılardan hangisi Hakikat adına bu saçma oranları düzeltti? Hiçbir insan beyni yeterince keskin olamazdı. Açıkça sanatın gösterişli bir geçit töreni ve bilimin muazzam bir övünmesidir". Vogt, Galen'in, Pompey tarafından kendisine verilen yenilgiden sonra intihar etmeye niyetlendiği için VI. Mithridates'in hikâyesini aktardığını, onun zehirden ölmediğini belirtir. Vogt'a göre, bu çarenin tarifi Roma'ya İmparator tarafından getirilmiştir. Pompey (MÖ 103-29), kendilerini zehirden korumayı talep etti. Mithridaticum ve theriac formülasyonlarının günümüze kadar gelmesinde Galen'in büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Galen'in De Antidotes I ve De Antidotes II'sinde mithridaticum ve theriac hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Galen, İmparator Nero'un özel doktoru Andromachus'un (M.Ö. Mithridaticum'un (örneğin yılan derisi) bileşenlerinin bir kısmı, Galen'e göre theriac adı verilen ilacın Andromachus tarafından yaratıldığını belirtir. Galen'e göre, mithridaticum 41 bileşenden oluşur, Andromachus'un galen karışımı 55 bileşenden oluşur. Hem mithridaticum hem de Galen ağızdan su veya şarap ile alınır ve ayrıca cilde veya göze topikal olarak da uygulanabilir. Daha sonra galen yerine theriac kelimesinin kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Ancak güncel kaynaklarda ne zaman ve nasıl gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır."²³

önemli bir eserdir. Ayrıca, hekimlerin ele almaktan pek hoşlanmadıkları cerrahi alanıyla ilgili bilgiler de içermektedir. Celsus diyetten de bahsetmiş ve sağlıklı bir yaşam için nasıl beslenmek gerektiği hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bkz. Sevim Tekeli, Esin Kâhya, Melek Dosay, Remzi Demir, Hüseyin Topdemir, Yavuz Unat, Ayten Aydın Koç, *Bilim Tarihinin Giriş*, Ankara, 1999, s. 115.

²² Rıfat Vedat Yıldırım, s. 249.

²³ Aynı eser, s. 249. Narin Sadıkoğlu ise tıyakin meydana getiren bileşenlerin sayısını daha farklı sunarak şunları yazmaktadır: "Mithridates'in zehirleri seyrelterek azar azar kullanması, tarihte ilk defa Hippokrates (M. Ö. 460-377) tarafından fark edilmiş olan "maddeler seyreltikçe etki güçleri artar" prensibine dayanmakta olan homeopatinin başlangıcına da temel oluşturabilir. Ölümünden sonra

Andromachuslu tiryak, Mithridatium'un bir varyasyonu olarak kabul edilmektedir. İki reçete, bitkisel ilaçların türü ve miktarı ile afyon içeriği bakımından bir dereceye kadar farklılık göstermekteydi. Altmış küsur içeriği arasında, tiryak, Mithridatium'da bulunmayan bitüm ve Lemnian toprağı içermekteydi; kertenkele ise Mithridatium'da ayırt edici bir bileşendi. Her iki ilaç da kunduzun perine bezlerinden elde edilen bir madde olan 'castoreum' mevcuttu²⁴.

Narin Sadıkoğlu, Galen tarafından hazırlanan ve "Galen tiryakı" olarak şöhret kazanan tiryak türü ile ilgili de şu bilgileri aktarmaktadır:

"Galen hepsinin ününü gölgede bırakacak bir formül hazırlamış ve terapötik etkilerini kanıtlayan deneyler yapmıştır. Pek çok ilaç terkibi hazırlayan Galen bu terkiplerinde çok sayıda drog kullanmış ve polifarmasi dönemini başlatmıştır. Her derde deva ve zehirlenmelere karşı panzehir olarak kabul edilen Tiryak (Theriaca) macununun terkinde 70 kadar ilkel maddenin bulunması, bu alanda erişilen düzeyi göstermektedir. Bir hastalık için tek bir etkili ilaç yerine, o hastalığın her bir belirtisi için ayrı bir ilaç kullanılması olan polifarmasi metodu, Knidos ekolünden gelmiş olup, İskenderiye tıp ve eczacılık ekolünün kurucularından olan Theopastus²⁵ (M. Ö. 370-288) sayesinde İskenderiye ekolünün en büyük özelliği olmuş ve İskenderiye'de okuyan Galen vasıtasıyla bütün tıp dünyasına yayılmıştır. Antik çağlarda İskenderiye tıbbının önemli özelliklerinden biri de zehirlenmelere ve antidotlara gösterdiği ilgidir. Tiryak, Galen'in özel hekimliğini üstlendiği İmparator Marcus Aurelius tarafından da zehirlere karşı korunma ve genel sağlığını devam ettirmek için her gün kullanılmıştır."²⁶

Galen, tiryakı sadece insanlara uygulamakla kalmamış, hayvanlar üzerinde de deneyler yapmıştır. 'De Theriaca ad Pisonem'de horozları iki gruba ayırdığından bahseder. Bir gruba tiryak verirken, diğerine vermez ve ardından iki grubu da

sarayındaki bütün belge ve kitaplar Roma'ya götürülmüş ve formülü de Latinceye çevrilerek uzmanlar tarafından üzerinde çalışılmıştır. Daha sonra İmparator Neron'un hekimi Andromachus tarafından geliştirilerek Theriac adını almıştır ki ona bu konuda Neron'a ithaf edilmiş 174 satırdan oluşan, hüznünlü bir Yunan şiiri (Theriaca Alexipharmaca, Nicander) yol gösterici olmuştur. Afyon ve engerek yılanı eti ile beraber 64 bileşeni içeren Theriaca Andromachi sadece zehirli hayvan ısırıklarında değil başka hastalıklar için de kullanılmaktaydı. Bu başarı onu başhekimliğe yükseltmiş ve preparata da yüzyıllar boyu sürekle büyük bir ün kazandırmıştır." Bkz. Narin Sadıkoğlu, s. 158.

²⁴ Berman, Alex (1970), s. 5.

²⁵ Yunanlı bir filozof olup Eğitim alanında Aristo'nun ardılı durumundadır. "Ahlak" adında bir eseri bulunmaktadır. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-'A'lâm*, s. 304.

²⁶ Narin Sadıkoğlu, s. 158-159.

yılanlarla temas ettirir. Galen, tiryak vermediği horozların ısırıldıktan hemen sonra öldüklerini, tiryak verdiklerinin ise hayatta kaldığını gözlemlemiştir. Ayrıca bu deneyin, tiryakın doğal formunda kalıp kalmadığını anlamak amacıyla da kullanılabileceğini belirtmiştir. Galen bu eserinde, yılan ısırığının neden olduğu sarılığı tedavi etmek için de tiryak kullandığından bahsetmiştir. Bununla ilgili olarak ise bir örnek vermiştir. İmparatorun, görevi yılanları kovmak olan kölelerinden birinin yılan tarafından ısırıldığı, kullandığı ilaçların fayda etmediği ve derisinin renginin farklılaştığını; ancak tiryak içtikten hemen sonra derisinin normal rengine kavuştuğunu ifade etmiştir²⁷.

Narin Sadıkoğlu'nun belirttiklerine göre, Bizans elçilerinin 667'de Çin'e gidip tiryakı Tang Hanedanı İmparatoru Gaozong'a sunmaları sonucunda Çinliler, tiryakın domuz safrası içerdiğini gözlemlemişler ve Farmakolog Su Kung, 100 hastalığa karşı yararlığının kanıtlanmış olduğunu ve bu ilacın afyon, mürr ve kenevir gibi geleneksel maddeler içerip içermediğinin bilinmediğini belirtmiştir. Sonraları bu ilaç, Te-ye-ka adı altında sunulan bir imparatorluk armağanı olmuştur. Hindistan'da ise Mahagandhahaste adıyla kullanılmıştır²⁸.

Tiryakın ana bileşeni, tanımı gereği engerek etiydi (caro tyri). 1283-1308 yıllarında okulda önde gelen bir usta olan Gordon'lu Bernard, bileşime giren engerek parçalarının seçilmesi ve hazırlanması için doğru prosedürü tarif etmekte dikkatli davranmıştır. Ancak bal ile harmanlanan engerek, squill (adasoğanı) ve diacorallus trochees (diacorallus trokeleri) gibi 49 basit ilaç hakkında neredeyse hiçbir bilgi vermemiş; bu bileşenler için okuyucularını Antidotarium Nicolai'ye yönlendirmiştir²⁹.

Ortaçağda yılan, akrep ve diğer zehirli böcek sokmaları ve çeşitli öldürücü zehirlere karşı çok etkili tiryaklar (panzehirler), bazı hastalıkları tedavi etmek için de tabletler ve macunlar imal edilmekteydi. İbn Sina'ya göre, tiryakların da insanlar gibi çocukluk, ergenlik, gençlik, yaşlılık ve bitiş dönemleri vardır. Bu tür ilaçların en iyisinin etki ve kalitesi, sıcak bölgelerde on, soğuk bölgelerde ise yirmi yıla kadar durmadan artar. Fakat bu süreden sonra bu ilaç, bir duraklama devresine girer ve yirmi veya kırk yıl sonra değeri düşmeye başlar. Hatta yavaş yavaş tiryaklık vasfını kaybeder. Aslında bu tür panzehirler, otuz veya altmış yıl sonra normal bir macun haline gelmektedirler. Bu sebepten dolayı, Ortaçağda, zehirlenmiş hastalara

²⁷ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androutsos, George (2012), s. 1943.

²⁸ Narin Sadıkoğlu, s. 159.

²⁹ Mc Vaugh, Micheal (1972), s. 117.

panzehirlerin en tazesı veya en güçlüsü içiriliyordu. Hastalara içirilmesi uygun görülen doz ise, yarım miskal³⁰ ile bir miskal arasında değışmekteydi³¹. Aynı çağda çeşitli panzehirlerin taze ve bayat, güçlü ve zayıf olanını tespit etmek için, ilkel ve tehlikeli sonuçlar doğuran yöntemlerle çeşitli deneyler yapılmaktaydı. Bu deneylerden birinde, bir insana ishal edici bir ilaç içirilirdi. Bir süre beklendikten sonra, ishal durumu ortaya çıkarsa, hemen denemeye tâbi tutulan tıryak içirilirdi. Eğer ishali keserse, içirilen tıryakın taze ve kaliteli olduğu anlaşılırdı. Aksi meydana gelirse, ilacın kalitesiz olduğuna karar verilirdi. Bir diğer deneyde bir yaban horozu avlanır -zira yaban horozu, evcil horozdan daha kuru mizaçlıdır- sonra bu horozun üzerine bir yılan salıverilerek zehirlenmesine çalışılırdı. Sonra denemeye tâbi tutulan tıryak bu hayvana içirilirdi. Eğer horoz yaşarsa, ilacın kaliteli ve etkili olduğu anlaşılırdı³².

12. yüzyılda Venedik, Andromachus'un Theriac'ının önde gelen kalitesine sahip olmasıyla biliniyordu. Otantik tıryakın hazırlanması için her yıl orada dini ve tıbbi bir festival düzenlenmekteydi. Bileşik, bir kez hazırlandığında oldukça akışkan bir karışım oluyor ve olgunlaşması için serin ve kuru yerde saklanması gerekiyordu. Yedi yıllık süre, tıryakı kullanana kadar beklemek için en yaygın ve uygun zamandı. Ünlü Alman göz doktoru George Bartisch'in (öl. 1606) döneminde, Almanya'nın Nürnberg entinde, hükümet tarafından tıryak onuruna rutin olarak 2 aylık bir festival düzenlenmekteydi. Kraliçe I. Elizabeth³³, zehirlenmeye karşı profilaksi olarak düzenli şekilde tıryak kullanmaktaydı. Ayrıca, 1600'lerde, Fransa Kralı, tıryakın yerel olarak yapılabilmesi için eczacılarına engerek yetiştirilmesini teşvik etmiştir³⁴.

Carla Nappi, tıryakın Ortaçağ Avrupası'ndaki üretimini ile ilgili şu bilgileri nakletmektedir:

"Tıryakın yerel üretimi, yerli bitkisel elementlerin tanıtımı konusunda tartışmalara yol açmış ve zaman zaman, klasik olarak reçete edilen bileşenlerin

³⁰ Yirmi dört kıratlık bir ağırlık ölçüsüdür. Ayrıca on dört kırat bir şer'i dirhemin karşılığıdır. Bkz. Ferit Devellioğlu, s. 759. Miskalle ilgili geniş bilgi için bkz. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 4-9.

³¹ İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Beyrut, (Trz.), c. III, s. 311. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, s. 301.

³² Aynı eser, c. III, s. 311; Aynı eser, s. 301-302.

³³ İngiltere kraliçesi (1533-1603 olup Sekizinci Henri'nin kızıdır. İngiliz kilisesini tanzim etti ve edebiyatçılarla sanatçılara büyük değer verdi ve onları kendine yakın kıldı. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-'A'lâm*, s. 62.

³⁴ Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1361.

erişilememesinden kaynaklanan yeni tıryak türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Maddi durumu kısıtlı olanlar için sadece dört bitki içeren, Orta Çağ Fransa'sının "fakir adamın tıryak"ı gibi daha ucuz ve basit varyasyonlar geliştirilmiştir. On altıncı yüzyıldaki Cizvitler³⁵ de tıryak üretimine aşınaydı ve yeni, yerel varyantların yaratılmasını geniş ölçüde teşvik etmişlerdi."³⁶

Diyejia (tıryak), kanonik Çin tıbbi özetinde, Batı egzotik maddelerinin karmaşık bir bileşiminden ziyade, basit hayvan safrası olarak sınıflandırılmıştı. Kasıtlı olsun ya da olmasın, bu sınıflandırma, dünyanın başka yerlerinde her derde deva olarak görülen bir yabancı ilacı Çin tıbbi-doğal dünyasının kontrolü altına sokmuştur. Tıryak tipik olarak diğer metinlerde bileşik bir ilaç olarak kaydedilmiştir, ancak Çin'de standart materia medica özetinde tıbbi bir maddeye dönüştürülmüştür. Aslında tıryak tanımını bir hayvansal yan ürüne indirgemek, "Batı" (xirong) tıbbının yerli Çin ilaçlarından daha güçlü olmadığı mesajını vermektedir³⁷.

III. Tıryakın Çeşitleri

Antik Çağ'da farklı türde tıryaklar üretilmiş, ancak en ünlüsü daha önce de belirtildiği gibi M. S. I. yüzyılda Roma imparatorunun hekimi olan Andromachus tarafından icat edilmiştir. Andromachus, imparatorun hizmetindeki botanikçilerin topladıkları şifalı otları örme sepetler içinde, sadece Roma'ya değil, diğer uluslara da gönderilen Girit Adası'ndan gelmiştir. Andromachus'un geniş botanik bilgisi, insanlığa gerekli ilaçları sağlamasına yardımcı olmuştur. Bu bilim adamı, 'Galenî Theriaca' için, formülünün Miyhrirates'in formülüne göre gelişmiş olduğunu iddia etmekteydi. Çünkü formül 64 bileşen içermekte olup, engerek eti ve çok daha fazla miktarda afyonla zenginleştirilmişti. Andromachus'a göre, onun tıryakı sadece zehirli hayvan ısırıkları için değil, aynı zamanda astım, bağırsak sancıları, iltihaplanma ve hatta veba gibi hastalıklar için de kullanılabilirdi. Gerçekten de, Andromachus'un tıryakının başarısı onu 'başhekim' (archiatus) unvanına yükseltmiş ve karışımı

³⁵ 1534'de Fransa'da kurulan bir tarikat.

³⁶ Nappi, Carla (2009), s. 751.

³⁷ Aynı eser, s. 753. Carla Nappi, tıryakın Çinliler tarafından etkin bir ilaç olarak kabulü konusunda ise şunları yazmaktadır : "Gerçekten de, Çin'de yaşayan yabancıların satın almak için yaygara kopardıkları bu ilacın ana bileşeni, Çinli yazarlar tarafından ortak bir hayvandan elde edilen, ortak bir malzeme olan domuz safrasından daha karmaşık bir şey olarak tanımlanmamıştır. Ancak hikâye o kadar basit değildi. Tıryak, Çin doğa tarihi ve tıbbının sınıflandırma sistemine dâhil edilmiş olsa da, yabancı kimliğini daima korumuş ve hiçbir zaman tıp kanonuna tam olarak girmemiştir. Öncelikli olarak hayvan safrası gibi yeniden biçimlendirildiği anda, tıryak (diyejia) etkili bir şekilde dönüştürülmüş, bilinmeyen bir tıbbi bileşik yerine, etkili bir Çin farmasötik bileşeni haline gelmiştir." Bkz. Aynı eser, s. 754.

yüzyıllar boyunca büyük ün kazanmıştır. Sonraki yüzyıllarda, Yunan hekim Galen, popüleritesi açısından diğerlerini gölgede bırakacak bir tiryak formüle etmiş; dahası, terapötik etkisini kanıtlamak amacıyla 'tiryakını denemelere tabi tutmuştur'³⁸.

Galen, kraliyet sarayında tiryakını hazırlamış ve 'De Antidotis I2, 'De Antidotis II' ve 'De Theriaca ad Pisonem' adlı çalışmalarında çeşitli tiryak bileşikleri hakkında bilgiler vermiştir. Temel formül engerek eti, afyon, balı şarap, tarçın ve 70'den fazla içerikten oluşmaktaydı. Nihai ürünün yıllarca olgunlaşması gerekmektedir. Bu ürün oral yolla bir iksir veya merhem şeklinde uygulanmaktaydı. Galen, tiryakının sanki kupa çeker gibi zehri söküp çıkardığını ve apse dokusunu bir neşterden daha hızlı parçalayabileceğini iddia etmiştir. Hazırlanan bileşim, Marcus Aurelius tarafından zehirlere karşı korunmak ve genel sağlığın muhafaza edilmesine yardımcı olmak üzere günlük olarak kullanılmaktaydı³⁹.

Galen'in tiryakla ilgili çalışmaları konusunda bazı hikâyeler de nakledilmektedir. Bu hikâyelerden birinde şöyle denilir:

"Galen'in terapötikler üzerine yaptığı kapsamlı çalışmaları, bazıları tarafından tiryakın, cadıyla ilgili olduğu kanaatini doğurmuştur. Galen söz konusu çalışmalarından birinde, tecrit edilen ve her gün yiyecek gönderilen bir cüzzamlıdan bahsetmektedir. Susuzluklarını gidermek üzere tarlaya şarap testileri getiren işçiler, günün birinde testinin içinde ölü bir engerek bulurlar ve zehirlenmekten korkarak, şarabı cüzzamlı olan adama götürürler. Bu esnada şarabı içen adam ölmemiş, ancak derisini, tıpkı bir yılanınki gibi değiştirerek sağlığına kavuşmuştur. Galen bu çalışmasında tiryakla ilgili çeşitli tarifler de vermiştir."⁴⁰

İbn Sina, tiryak ve benzeri droglarla tabletleri şöyle sıralamaktadır:

"el-fârûk tiryakı, centiyan (*Gentiana lutea*)⁴¹, gârr (defne ağacı), zerâvend⁴² ve mürr (*Myrrhis odorata Umbelliferae*) maddelerinden yapılan el-arba'a tiryakı, 'azre tiryakı, afâ'î (yılan) tableti, ada soğanı tableti, enderûsarûn⁴³ tableti, mesrûditus

³⁸ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), s. 1942. Ayrıca bkz. Parojic, Dusanka; Stupar Dragan; Mirca Millica (2003), s. 28.

³⁹ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), s. 1943.

⁴⁰ Mc Donald, Diana Krumholz (2016), ss. 22-23.

⁴¹ Centiyangiller familyasından olup, bir metre kadar yükselen ve sarı çiçekleri bulunan bir bitki türüdür. Bkz. Halit Özgülen, *İksir-i Şifa*, İstanbul, 1998. s. 257.

⁴² Lohusa otu ve kabus olarak da adlandırılır. Yaprağı güzel kokan bir bitkidir.

⁴³ İki yönü bulunduğundan "balta" olarak adlandırılan ve daha ziyade eklem ağrılarının tedavisinde kullanılan acımtırak bir ilaç türüdür. Bkz. İbn Sina, c. I, s. 263.

tableti, sutirâ el-muhallisu'l-akber (büyük kurtarıcı) tableti, edrûma'mû tableti, kevkeb (yıldız) tableti, gül tableti, İskilibyâdis tarafından yapılan gül tableti, "sakamunyâ" denilen gül tableti, tebeşirli gül tableti, denizverdâ tableti, sümbüllü gül tableti, kâfûr tableti, İbn Sina tarafından imal edilen kâfûr tableti, terencebînli tebeşir tableti, limon tohumu tableti, diken üzümü tableti, pelin otu tableti, koyun otu (Agrimonia Eupatoria L. Rosaceae) tableti, beyaz hardal (Sinapis alba L. Cruciferae)⁴⁴ tableti, laka bitkisi (Rhus Oxycantha Anacardiaceae) tableti, kâkenc (Physalis Alkekengi L. Solanaceae)⁴⁵ tableti, ebumûlis tableti, râvend tableti, meyûn tableti, enderûmâhes tableti, kindî tableti, bermekî tableti, mâzeryûn tableti, rûzinûn tableti, mâryûş tableti, haşhaş tableti, cüllinâr (yabani narçiçeği) tableti, sebûlidûs tableti, enderûn (hafızayı güçlendiren Kirman kökenli bir ilaç türüdür) tableti, anason tableti, bûzûr (tohum) tableti, fûvveh (kızılböya) tableti, keşûş (küküt otu) tableti, on (madde) ilaç tableti"⁴⁶.

Yukarıdaki tıryaklardan genellikle akrep ve örümcek sokmalarında kullanılan el-arba'a tıryakı şöyle yapılmaktaydı: Bir ölçek Rum centiyân'ı (Gentiana Lutea), bir ölçek defne otu, bir ölçek zerâvend ve bir ölçek acı ağaç alınarak iyice dövülür ve yetecek ölçüde köpüksüz balla yoğrularak hamur haline getirilirdi. Bu şekilde hazırlanan ilaçtan bir miskali sıcak su ile zehirlenen kişiye içirilirdi⁴⁷.

IV. Tıryakın Kullanımı ve Tedavideki Etkinliği

Tıryakın kullanımı ve etkinliği üzerine birçok Avrupalı bilim adamı kafa yormuş ve çalışmalar yapmışlardır. Ünlü Alman göz doktoru George Bartisch de onlardan biridir. Bartisch insanların körlük de dâhil olmak üzere korkunç hastalıklara maruz kalmalarını, Tanrı'nın günahkârları cezalandırma şekli olarak addetmekteydi. Ancak bu hekime göre Tanrı merhametliydi ve tıryakı, insanlığın sıkıntlarına yardım etmesi için doktorların kullanımına sunmuştu. "İnsanlar özellikle bu asil tıryakı kullanmalıdır ..., Çünkü, insanlar yaşlandıkça çok soğukkanlı, soğuk, şımarık, melankolik ve kirliliğe mizaçlarla kirlenirler." Bartisch'in tıryak hakkındaki 44 sayfalık çalışması oldukça sade ve basittir. Onun, Tıryak Metninde (Theriac Text), tedavi edilebilir hastalıkların 70'den fazla ana kategorisi listelemiştir. Her türden zehirli ısırık ve zehir çeşitleri, tıryak tedavisi ile iyi sonuç vermiştir. Ayrıca tıryak vasıtasıyla

⁴⁴ Güzel beyaz gülleri bulunan dikenli küçük bir ağaç türüdür. Çiçek ve meyvesinden uyarıcı ve hazmedici bir tür ilaç yapılmaktadır. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, s. 670.

⁴⁵ Tilki üzümünün yaprağı kadar güçlü yaprağı bulunan bir bitki türüdür. Bkz. İbn Sina, c. I, s. 340.

⁴⁶ İbn-i Sinâ, c. III, ss. 310-318, 382-390.

⁴⁷ İbn Sinâ, c. III, s. 317.

yaşlanma sorunları, baş ağrıları, felçler, epilepsi, hafıza güçlükleri ve çeşitli organ yetmezliği hastalıkları gibi genel rahatsızlıklar da tedavi edilmiştir⁴⁸.

Bartisch, çalışmasının oftalmoloji bölümlerinde, özellikle yaşla birlikte ortaya çıkan görme sorunlarına neden olan sebeplere yer vermiştir. Baş dönmesi genellikle görsel bir dönme hissi ile ilişkilendirilmiş, kekik ve yabani mercanköşk suyuna ilave edilen tiryak ile tedavi edilmiştir. Karanlık, bulutlu, zayıf ve loş görme sorunları ilerleyen yaş ile bağlantılıydı ve her akşam yenen bezelye büyüklüğünde kuru tiryak ise bu sorunun tedavisinde kullanılmaktaydı. Bartisch körlüğün, zihnindeki bulanıklığın ve sağlığın da mideden yükselen kötü buharlardan kaynaklanabileceğini belirtmiş, bu olumsuzlukları günlük bir kuru tiryak dozu ile tedavi etmiştir. Oftalmodouleia'da, Andromachus'un Venedik tiryakını özel olarak kullanmamış; az önce bahsedilen oftalmik hastalıklar için yararlı olan en iyi kalitede diğer birkaç tiryak çeşidine de yer verilmiştir. Bartisch'in klasik bir eğitimi olmamasına rağmen tıp bilgisi genişti ve onun zamanındaki diğerleri gibi fizyolojisi Galen'in geleneksel açıklamalarına dayanmaktaydı⁴⁹.

Tiryak konusunda kafa yoran bilim adamlarından biri de Gordon'lu Bernard idi. Bernard, pratik görüşlü bir hekim için İbn Rüşd⁵⁰'ün ortaya attığı, "Tiryak sağlıklılara verilebilir mi?" sorusunun kaçınılmaz olduğunu ileri sürmektedir. Bu noktada İbn Rüşd'ün, tiryakın sadece zehirlenme vakalarını iyileştirmekle kalmayıp, düzenli ve ölçülü olarak kullanan sağlıklı bireylerin kalbini güçlendireceğini ve sağlığını koruyacağını iddia eden İbn Sina ile keskin bir tartışmaya girdiğini ifade etmektedir. Bu hekimin görüşüne göre felsefi bir argümanda İbn Rüşd'ün, Galen'in,

⁴⁸ Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1363.

⁴⁹ Aynı eser, s. 1363

⁵⁰ Tam adı Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed'dir. Endülüs'te yetişen en büyük düşünürlerden biri olan İbn Rüşd H. 520/M. 1129 yılında Kurtuba'da doğdu. Felsefe, tıp, edebiyat ve fıkıh ilimlerinde temayüz eden bu Müslüman filozof, birçok Endülüslü âlimden tahsil gördü ancak en çok İbn Bacce'nin etkisinde kalmıştır. Sonradan Endülüs'e hâkim olan Muvahhidî devleti hükümdarları döneminde şöhret kazanan İbn Rüşd, bu sıralarda Aristo'nun eserlerini şerh etmiştir. Bir süre Ebu Yusuf Yakub döneminde kadılar kadısı görevinde bulunan bu Endülüslü filozof, bazı felsefi görüşlerinden dolayı halkın ve anılan hükümdarın gözünden düşerek Lucena kasabasına sürgün edildi. Burada yıllarını yalnızlık içinde geçiren İbn Rüşd, H. 595/M. 1198 yılında Fas'ın başkenti olan Merakeş'te vefat etmiştir. Eserlerini şöyle sıralamak mümkündür: Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid, Fashu'l-Makâl, el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille, Şerh Akîdetü'l-Mehdi, Makaletün an Hareketi'l-Cismi's-Semâvi, Mese'le fi'z-Zemân, Kalamün ala'l-Muharrik el-Evvel, Tehâfütü't-Tehâfüt, Makâle fi'l-Akl, Mesâ'il fi'l-Hikme, Mes'le fi anne'llâha Ya'lemu'l-Cüz'iyât, Kitabu'l-Kulliyât. Bkz. İbrahim Ağâh Çubukçu, *Türk-İslâm Düşünürleri*, Ankara, 1989, sa. 50-51.

'De simplici medicina'nın 5. kitabındaki tıryak türevi ilaçların zehirler ve ilaçlar arasında (matematiksel) araç olduğu şeklindeki iddiasının kabul edilmesi halinde bunların, vücuda karşı ve daha şiddetli olmaları gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu nedenle de tıryakın, sadece zehirli sıvılardan kaynaklanan zehirlenme veya hastalık vakaları için kullanılabileceği; normal, sağlıklı bir vücuda uygulanmasının doğru olmayacağını belirttiğini ifade etmektedir⁵¹.

Micheal Mc Vaugh, tıryakın kullanımı ve tedavideki etkinliği ile ilgili şunları yazmaktadır:

"Bernard'ın dikkati, muhtemelen İbn Rüşd'ün ara sıra atıfta bulunduğu tartışma tarafından genel bir soruya yoğunlaşmıştır. Tıryak kullanımının zehirlenmiş veya hasta kişilerle sınırlandırılması gerektiği yönündeki kararı, İbn Rüşd'ün vardığı sonuçla örtüşmektedir. Öte yandan İbn Rüşd'ün, zehirler ve ilaçlar arasında yaptığı tıryak sınıflandırması, Bernard tarafından rağbet görmemiştir. Zira Bernard'ın argümanları tamamen farklı ve felsefi olarak daha az karmaşıktır. Buna ilaveten Bernard vücutun, tıryakın sağladığı hiçbir şeyden yoksun olmadığını iddia etmektedir. Galen aslında zehirden meydana gelmiş olan bir ilacın, zehir ile zehirlenmiş beden arasında bir orta nokta olduğunu iddia etmiştir. Bu, belki de itme yoluyla hareket eden ilaçlar için olmasa da, çekim yoluyla etki eden tıryak türevi ilaçlar için geçerlidir. Tıryakın sınıflandırılmasının tüm amacının, tıryakın doğru dozajını belirlemektir. Bu da sırasıyla zehir ve beden bilgisine bağlıdır. Yine de, bu temel sınıflandırma meselesinde İbn Rüşd'den ayrılmak, Arnald'ın aynı sonuca varmasını engellememiş, Arnald da tıryakın sağlıklılar tarafından alınmaması gerektiğini kabul etmiştir. 'Epistola'da araştırılan ikinci problem, Arnald'ın kendi formülasyonunun bir neticesi olan tıryak dozajının düzenlenmesi sorunudur. İbn Rüşd de dâhil olmak üzere daha önceki yazarlar, doz ayarlamasını, otoritelerin deneyimlerinden almakla yetinmişlerdi. Ancak Arnald, bu hususta net bir yöntem belirleyebilmek amacıyla birtakım çalışma yapmıştır. Montpellier'in tıryaka karşı devam eden ilgisinin bir başka açık göstergesi, Henry of Mondeville'in 'Chirurgia'sındaki bir referanstan ortaya çıkmaktadır. 1306'da başlayan ve Fransa Kralı IV. Philip'e sunulan bu çalışma, hiç şüphesiz her zaman Orta Çağ'daki ampirik bilimin zaferlerinden biri olarak kabul görmüştür. Mondeville'in savaş alanı deneyimlerinin, onu yaraların iyileşmesini savunmaya nasıl yönlendirdiği iyi bilinmektedir. Onun gerçekleştirdiği ilk müdahale yaraları, yabancı madde sokarak irini boşaltmaya çalışmak yerine, temiz tutmak olmuştur. "Chirurgia"nın bir

⁵¹ Mc Vaugh, Micheal (1972), s. 118.

noktasında Mondeville, sıradan bir cerrahi sorunla, zehirli bir yaranın nasıl tedavi edileceğiyle ilgilenmiştir. Tartışmasında, Bernard'ın yaptığıyla hemen hemen aynı türden olgusal bir talimat önererek, tiryakın kullanımını ve uygulanmasını anlatmıştır ("Tractatus de tyriaca", konuyla ilgili açıkça alıntı yaptığı tek modern çalışmadır). Henry of Mondeville de tiryakın, sağlıklı bireylere verilmesinin doğru olup olmadığı sorununa değinmiştir. Brescialı William'ın 'Questiones de tyriaca'sı, sadece İbn Rüşd ve Villanova'lı Arnald'dan kaynaklanan felsefi sorunları tartışmakla kalmamış, aynı zamanda kendi tiryak teorisine de bazı yenilikler getirmiştir. Örneğin İbn Sina ve diğerleri tiryakın, zehirlere karşı koymasına rağmen hayat veren 'calor naturalis'i güçlendirmedeki etkinliği hususunda karmaşık bir göndermede bulunmuşlardı. William'ın, tiryakın kanseri tedavi edip etmediğini sorguladığı 'Quesiones'in açılış bölümünde, tiryakın gerçekleştiklerini, bileşiğin fermantasyon sırasında aldığı farklı ancak birbirini destekleyen özellikleri şeklinde tanımlamıştır. 'Questiones'daki daha önemli yenilik ise William'ın, tiryakın etkinliğinin tanımını mekanik olarak kesinleştirerek, sınıflandırmasını düzeltme girişimidir. Arnald'ın 'Epistola de dosibus tyriacalibus'unda da, zehirlerle mücadele ettiği bilinen tüm ilaçları yöneten karmaşık bir sınıflandırmanın ortaya çıkmakta olduğuna dair işaretler mevcuttu. Arnold, başlığında engerek eti içersin ya da içermesin bu türdeki tüm ilaçlara atıfta bulunmak için "teriakal ilaçlar" (tiryak türevi ilaçlar) ifadesini kullanmış ve böylece bunu tiryak gibi misk ve zümrüte⁵² de uygulamıştır. Tiryak örneğini uygun bir şekilde ele alırsak: engerek etinin engerek zehrine benzerliği vardır ve bu nedenle ona çekim yoluyla

⁵² Önemli değerli taşlardan biri de zümrüttür. Arapçada "zumurrud", Grekçede ise, "smaragdos" olarak adlandırılan bu taş, yeşil renkli, mücevhercilikte kullanılan berilyumlu silikattır. Be Al₂(SiO₃)₆ Sertlik 7,5 yoğunluk 2,67-2,75. Hekzagonal. Ural Dağları'nda mikaşist ve kalsit damarları arasında çok güzel kristalleri bulunmaktadır. Ortaçağda ağılı hayvan sokmuş veya ağı (zehir) verilmiş insanlara iki arpa ağırlığınca dövüp içirilmesinin onu iyileştireceğine, tutarığa tutulmuş kimsenin onu taşıması sonucunda bu illetten kurtulacağına, ışmasından yılanların ve akreplerin uzak duracağına ve doğurma güçlüğü çeken kadının sağ oyluğuna bağlandığında, o kadının kolay doğuracağına inanılmaktaydı. Aslında zümrüt oluşma safhasında kırmızı renklidir ve yakutun özelliklerini taşır, fakat kırmızı renklerin birbiri üzerine birikmesi sonucunda siyaha doğru bir dönüşüm meydana gelir. Sonra kırmızının siyahla karışımı neticesinde taşın rengi yeşile dönüşür. Ağırlık olarak beş miskalden bir kırata kadar bulunan zümrüt, yakut gibi, ceze' taşının tozu ile su karışımından meydana gelen bir çamurun kullanılmasıyla ılın (*Tamarix*) ağacından elde edilen bir tahta üzerinde cılananırdı. Aynı zamanda yakutun bir parçasına "el-cebel" dendiği gibi, onunda bir parçasına "kasabe" denilmekteydi. Zümrüt geniş çapta Mısır'ın Sa'id bölgesindeki Kift şehrinde bulunmaktaydı. Şehirde sekiz konaklık mesafede yer alan bu madene Haribetü'l-Melik denirdi. Burada iki dağ daha vardı, birine el-Arûs, diğerine de el-Hasûm adı verildi. Zümrüdün bulunduğu diğer yerler ise şunlardı: Kûmu's-Sâbunî, Kûm Mührân, Mekâbir ve Sefsîd. Ayrıca taşın çıkarıldığı çukurlara Şeym (tekili Şeyme'dir) denirdi. Bu değerli taşla ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dînyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, s. 79-88.

etki eder, diğer tüm zehirleri iter. Bu nedenle, hasta daha önce bu tür sıvılardan temizlenmemişse, kanser vakalarında tiryak kullanımı kontrendikedir; ister dâhili, ister harici olarak uygulansın, iç ve dış zehirli maddelerin vücutta tek bir bölgede yoğunlaşmasına yol açacaktır. Tiryakın niceliği ve yoğun etkisinin farkı, William tarafından 'Aphorismi de gradibus' adlı eserinde ele alınmış ve 1320'de bu iki özellik arasındaki ilişkinin karmaşık bir şekilde anlaşılmasına yol açan Montpellier'deki tartışmaları başlatmıştır. Ortaya çıkan bu yeni karmaşıklık, William'ın şu iddiasında açıkça görülmektedir: 'nicelik kendi başına faaliyetin kaynağı olmayıp, daha çok bir güç (virtus) veya nitelik olsa da, faaliyetin kaynağı olan gücü taşıyan özne olduğu için yine de o faaliyet adına gereklidir; bu nedenle, daha büyük [özne] daha büyük güç ve etkinlik, daha küçükte ise o oranda az görürüz.'. Nicelik ve yoğun etkinin oldukça farklı şeyler olduğu ilkesi, William'ın buradaki argümanı için çok önemli değildir ve 'Questiones'e bilinçli veya bilinçsiz olarak dâhil edilmiş olması, varlığıyla hekimlerin doğal-felsefi yeterliliklerini göstermenin önemli olduğunu hissetmeye başladıklarını ortaya koymaktadır"⁵³.

Geç Ortaçağ Avrupa'sındaki tıp bilimi ve çalışmalarının İslam dünyasındakinden geri olmasına karşın ilaçların üretimi ve kullanımı konusunda gözle görülür bir gelişme kaydedildiği aşikârdır. Bu gelişme özellikle bütün Ortaçağda (Doğuda ve Batıda) hükümdarların karşıtlarını ortadan kaldırmada ve onlara karşı düşmanlarının uyguladığı zehirlenme vakalarında daha net bir şekilde kendini göstermektedir. Bu konuda ana kaynaklarda çağdaş incelemelerde dağınıkta olsa önemli bilgilere rastlamak mümkündür. Ancak konuyla ilgili en detaylı ve doyurucu bilgileri, Franck Collard'ın kaleme aldığı ve Prof. Dr. Mustafa Daş'ın Fransızcadan çevirisini gerçekleştirdiği "Ortaçağda Zehir ve Cinayet" adlı eserde bulabiliyoruz. Anılan yazar, Ortaçağ Avrupa'sında zehirlenmelere karşı kullanılan ilaçlar hakkında şunları yazmaktadır:

"... Pietro d'Abano bu tür ilaçlardan 135 tanesini malzeme ölçüleri ve tedavinin süresiyle birlikte açıklıyor. Âlimlerin bilgileri tam anlamıyla uygulanmamıştır. Büyük Albert'e göre, sedef otu⁵⁴'nun (Ruta graveolens) anti-toksin

⁵³ Mc Vaugh, Micheal (1972), ss. 119-120, 123-126, 128.

⁵⁴ "Sezab" adıyla da tanınan bu bitkinin dağda yetişen türünün yakıcılığı ve keskinliği daha fazla olur. Yenmek için ancak incir ağacının altında yetişenlerinden olması gerekir. Birçok ismi vardır. Tek kökten birçok gövdesi vardır. Yabanî sedef otu diğer türlerine göre daha uzun ve çok yapraklıdır. Kökü kokuludur, çiçekleri beyazdır. Bu türün diğer türlere göre biraz daha büyük başları vardır. Bu türün tohumları kullanılır. Onların olgunlaşma dönemi sonbahardır. Diğer türü siyahıtır ve rutubetli bölgelerde yetişir. Çok parçalayıcı, eritici, baygınlık verici, damarları temizleyicidir. Yara yapıcı ve kabız etkileri

etkileri o derece güçlüdür ki yılan tarafından yutulmakta olan gelincikleri aniden çıkarabilmektedir. Kendini zehir bilimine adanmış Geoffroy de Salgany biliyor ki büyük soğan tüketmek zehrin atılmasına yardımcı olabilmektedir. Benzer bir etki 'çirkin tiryak' olarak adlandırılan sarımsağa atfedilmektedir. Sıvıyağ, süt, ılık su, otlar, ceviz, kestane, kil, limon çekirdekleri önerilen ilaçlar arasındadır. Hatta bunları doğulu prensler her gün önleyici tedbir olarak mühürlenmiş toprak testilerde alıyorlardı. Bunlar çoğunlukla kusturucu etkisi olan ilaçlardır. Kusarak zehri dışarı atma vücudun zehirden arınmasına imkân sağlamakta ve bazen, üstelik yutulan maddenin ne olduğunu tespit imkânı da vermektedir. Bu yol o kadar yaygındır ki edebiyat bununla ilgili bir sahne yapmaya neredeyse kendini zorunlu hissetmektedir. Büyük İskender zehrin ilk etkilerini hisseder etmez kusmak için yatağa koşmuştur. Heyhat! Sıcak yatağın kendisi de zehirlidir. Zehri atmanın başka yolları da vardır: belki de Pietro d'Abano'dan ilham alan Savoie kontunun doktoru, ağrı çeken efendisini aksırtmaya çabalamıştı. Terleme, ilaçla ishal olma, yıkama hatta drenaj tedavi edenlerin başvurdukları yöntemlerdir. Ölümünden yirmi üç yıl önce zehirlenen V. Charles, hayatını imparator amcasının gönderdiği doktora borçlu kalmıştı. Aynı hekim daha önce imparatorun da hayatını kurtarmıştı. Uzman hekim Valois'ya bir fistül takmış ve burnundan toksin madde akmıştı. Kel olan ve 'kuru baston' gibi bir hale gelen V. Charles böylece bu yöntem sayesinde sağlığını veya en azından kılınma özelliğini yeniden kazanabilmişti. Anlaşılması güç olan bir tıbbi mantığa göre kralın ölümünden on beş gün önce su kaynatılmasından bahsediliyor. Germenlerin döneminde zehri akıtma prensibi sınırlı ve tuhaf bir yöntem olarak kalmışa benziyor. Bu yöntemi bilge hekimler bilmiyorlar veya önermiyorlardı. Germenler arasında tatbik edilen usul; kurbanı ayaklarından asmaktır, öyle ki ağırlıktan dolayı kafadaki deliklerden, genellikle gözden, zehir vücudu terk etmektedir. Bohemyalı II. Wenceslas böyle tedavi edilmiştir. 1278 yılında onun sarayında ziyaret dolayısıyla bulunan bir vakanüvis, onu böyle baş aşağı sallanmış görmekten oldukça şaşkınlığa düşmüştür. Ne kadar tuhaf olursa olsun bu tedavi yönteminin taraftarları vardır. 1295 yılında Avusturya Dükü Albert bu tedavi yöntemi sayesinde görme yeteneğinin yarısını kaybetmiştir, ama hayatını kurtarmıştır. Aynı yöntem Macaristan kralı ve müstakbel imparator Sigismund'a da uygulanmıştır (1404). Bu tedavi VII. Henri'ye de önerilmiş olmalıdır. O bunu uygunsuz pozisyonu nedeniyle değil de Eucharistie'ye gitmek zorunda bırakacağı korkusuyla reddetmiştir.

vardır. Natrunla (hidratlı doğal sodyum karbonat) birlikte beyaz cilt lekelerini, siğilleri tedavi etmek için haricen kullanılır. Soğan ve sarımsak kokusunu giderir. Saçkıran hastalığına iyi gelir. Bu bitkinin daha birçok hastalığın tedavisinde kullanıldığı söylenmektedir. Bkz. İbn-i Sîna, *el-Kânûn fi'l-Tıbb*, s. 442.

"Gökyüzünün altında zehre karşı koyacak tıyaktan başka güçlü hekim yoktur." İşte böyle bir cümle, hatalı bir şekilde 'Hipokrat Mektupları' adı verilen ve on üçüncü yüzyılda yazılmış olması gereken Anglo-Norman tıp kitabında okunabiliyor. İster özel ister genel amaçlı olsun tıyaklar zehirlenmiş olanlara ilaç olarak verilmektedir. Farklı tıyaklar vardır: diatessaron, zehre karşı bağışıklık kazandıran ve dahi Galien tıyacı. Yine de Andromaque, bu sonuncunun, tesiriyle evrensel bir üne sahip olan, her ne kadar boğanotu⁵⁵yla zehirlenme vakalarında panzehirlik gücü tartışmalı olsa da en büyük tıyak olduğunu söylüyor. Bu tıyak engerek eti içeriyordu ve şu atasözüne göre venenum veneno curari potest (çivi çiviye söker) işlevi görüyordu. Cınai amaçlı zehre karşı kullanım şekli, Bizans imparatorluğunda ispatlanmış olup binlerce defa kaynaklarda dile getirilmiştir. Bundan faydalanarak, Deroud d' Amiens, Salerneli rakibinin koyduğu zehirden yakasını kurtarmıştır. Bu tıyak 1224 yılında II. Frederic'i de kurtarmıştır. V. Charles her zaman üzerinde bir 'thriaclier' taşımaktaydı... On dördüncü yüzyılın başında, Henri de Mondeville göre, Kuzey Batı Avrupa'da çok az kullanılmaktadır. Buralarda insanlar daha kolay bulunabilir olan kurtpençesi⁵⁶ (bir bitki) kökünü tercih etmektedirler. On beşinci yüzyılın sonunda Jacoppo Manlio, Milanolu eczacıların büyük tıyacı bile yapmadıkları ve Cenevizli tüccarlardan özensiz bir şekilde hazırlanmış olanını satın aldıkları için üzüntü duyuyordu. Symphorien Champier, VIII. Charles ve kız kardeşinin Mısır'dan ilaç türünden bir ürün getirttiklerini ve bu ürünü Batılıların ekonomik ve bilgi birikimi gibi nedenlerden dolayı yapmadıklarını anlatıyor. Bezoars (diğer adıyla

⁵⁵ Bu isim altında, Hânikü'z-Zi'b (Kurtboğan; Aconitum Napellus) Hânikü'n-Nemr (Kaplanboğan; Aconitum pardalianches) ve Hânikü'l-Kelb (İtboğan, Aconitum pardalianches/Strychnos nuxvomica) olmak üzere üç bitki türü tanıtılmaktadır. Kurtboğan bitkisi, kurt, domuz ve diğer hayvanlarda boğucu etki gösteren bir drogdur. Bu drogun kuvveti Hânikü'n-Nemr (Kaplanboğan) adındaki drogun kuvvetine benzer. Fakat bunun ancak sinekler üzerinde öldürücü etkisi vardır. Hânikü'l-Kelb veya Kâtülü'l-Kelb (İtboğan) bitkisi ise baş ağrısına sebep olduğu gibi ağızda şiddetli kanamaya yol açar. Köpekleri süratle öldürür ve insanlarda burun ve ağızdan kusmaya yol açar. Hânikü'n-Nemr (Kaplanboğan) bitkisine gelince, Dioscorides, anılan bitkinin ince uzun dallara, lablaba benzeyen yapraklara sahip olduğunu belirtir. Ancak bu bitkinin diğerlerinden daha yumuşak, ağır kokulu, sarı ve yumuşatıcı bir neme sahip olduğunu bildirmektedir. Ayrıca onun bakla kılıfı gibi parmak uzunluğunda kılıfı ve küçük, sert siyah tohumları bulunmaktadır. Bu bitkinin yaprakları, et yağıyla karıştırılırsa ve ekmekle karıştırılıp kurda, kaplana, köpeğe, tilkiye verilirse onları öldürür. Bir insan tarafından yenirse, güç azalmasına sebep olur. Bu bitki dâhilen ve haricen de alınmamalıdır. Bu bitkinin akrebe yaklaştırıldığında onu öldürdüğü söylenir. Bkz. Aynı eser, s. 531, 616-617.

⁵⁶ Karabuğdaygillerden 20-50 cm yükseklikte, pembe çiçekleri salkım biçiminde, sap ve kökünde bol tane bulunan çok yıllık otsu bir bitkidir. Beşparmak otu (GTS). Bkz. Dr. İlhan Uçar, Türkiye Türkçesinde Organ adlarıyla Oluşturulan Bitki Adları, TÜBAR, XXXII-/ 2012- Güz, s. 299.

badizehr)⁵⁷ ve bazı değerli taşlar tedavi edici etkileri olan ve tedavide kullanılan maddeler olarak görünüyorlar. On beşinci yüzyıla ait bir risale; ‘Arap dilinde Bethasar (...) ölümü alan/uzaklaştıran demek’ olduğunu söylüyor. Pietro d’Abano eserinin son bölümünde bezoara özel bir yer ayırıyor ve bu kelimeye önce her bir zehre karşı korunma tedavisi için araç anlamı veriyor. O herkesçe bilinen yedi bitkisel bezoardan (diğer adıyla badizehr) bahsediyor. Otçul hayvanların midesinde bulunan kalkerleşmiş taşın bizzat kendisi bütün zehirlerden kurtulma için evrensel bir ilaçtır. 1272 tarihinde bir katil tarafından zehirli bir hançerle yaralanan I. Eduard hayatını bu taşla borçludur. Felsefe taşının üstünlüğüne inanan simyacılar, onun zehri iterek, tiryakın ise çekerek kovduğunu kabul ediyorlardı. Çeşitli maddeleri toz haline getirip zehirlenmeden hemen sonra içeceğe katıp içmek de kurtarıcı sayılmaktadır. Zira Licorne boynuzu pudrası emilmiş zehri etkisizleştirmektedir. Hastasının durumunun ağırlaşması karşısında paniğe kapılan VII. Amedee de Savoie’nın doktoru ona bu pudrayı önermişti.”⁵⁸.

V. Tiryak Ticareti ve Hileli Tiryak Üretimi

Ortaçağ Londra’sında hazır ilaçlar gemilerle Akdeniz’den gelirdi. En pahalı ilaç olan Tiryak, İngiliz eczacılar tarafından "Venedik Macunu" adıyla anılıyordu. 14. Yüzyıl ortalarında kara veba salgını sırasında Gentile da Foligno, veba tedavisi için en az 1 yıllık tiryak kullanılmasını tavsiye etmekte olup çocukların yutmaması gerektiğini, merhem olarak ovulmasını düşündüğünü belirtmektedir⁵⁹. On altıncı yüzyılda Avrupa’da son derece önemli bir meta haline gelen tiryak ticari ve

⁵⁷ Yemen şapı kadar hafif ve yumuşak bir değerli taş olan ve "en-nûbi" olarak adlandırılan hayvansal kökenli bâdizehr, Kızıldeniz üzerinde bulunan Ayzâb şehrinin Abrak dağı, Hindistan’ın doğusu, Horasan, Kirman yakınındaki Zerend dağı ve Çin sınırında yer alan ve Hısn Zübeyde olarak adlandırılan bölgedeki bir çeşit alageyikten elde ediliyordu. Nakledildiğine göre, bu hayvan yılanları yiyerek besleniyordu ve bu taş da bu beslenme neticesinde oluşmaktaydı. Fakat bu taşın, adı geçen hayvanın hangi organında oluştuğu konusunda çeşitli görüşler vardı. Bazılarına göre, bu hayvan, yılanları yerken gözlerinden akan yaşlar neticesinde göz pınarlarında taş oluşur ve burada büyüdükten sonra bir ovuşturma sonucunda yere düşerdi. Diğerlerine göre ise, bu taş, hayvanın kalbinde veya safra kesesinde meydana gelir ve bu sebeple de avcılar tarafından avlanır ve başı kesilerek oradan alınır. Beyaz, yeşil, sarı, kırmızımsı ve sarımtırak renkleri bulunan bâdizehr taşının ağırlığı 1-3 miskal arasında değişirdi, fakat en kalitelisi hafif, yumuşak ve sarı renkte oluyordu. Aynı zamanda onda, inci de olduğu gibi, ince tabakaların ve siyah gizli noktaların bulunması, sürtünme neticesinde beyazlaşması ve acımtırak bir tada sahip olması da kalitesini gösteren özelliklerden sayılmaktaydı. Onun “Gazelü’s-Sa’âli” denilen çeşidi de ateşte yanmazdı. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 106-107.

⁵⁸ Franck Collard, *Ortaçağda Zehir ve Cimayet*, (Çev. Mustafa Daş), İstanbul, 2005, s. 141-145.

⁵⁹ Narin Sadıkoğlu, s. 159.

farmakolojik olarak, zehirlere karşı koymadaki gerçek etkinliği ne olursa olsun, yaygın bir şekilde üretilen ve aranan bir tür ilaç haline gelmişti Tiryak, pan-Avrupa popülaritesine sahip olduğu aynı süreçte, Doğu Asya'da da yol almaktaydı. Bunun en önemli kanıtı da tiryak kayıtlarının Japonca, Çince ve Tibetçe metinlerde de kaydedilmiş olmasıdır⁶⁰.

Tiryak, Orta Çağ ve Rönesans boyunca uluslararası ticarete önemli bir ilaç maddesi haline gelmiştir. Özellikle Venedik Tiryakı XVIII. yüzyıla kadar ün kazanmaya devam etse de ilacın denetim sorunu, oldukça ciddi boyutlardaydı. Çünkü tüm sıkı kontrollere rağmen bu ilacın sıklıkla sahtesi imal edilmekteydi⁶¹. Bu nedenle de bazı hastalar, özellikle uzun saçlı tiryak satıcılarına karşı uyarılıyordu. Zira bu tür insanlar, memleketlerinden hiçbir zaman 30 milden fazla uzaklaşmamışken, sanki tiryakı Venedik'ten getirmiş yabancılar gibi davranıyorlardı. Etik bir göz doktorunun, görevini ne şekilde ifa ettiğinden bahseden Bartisch, "İyi bir hekim kendini övmemeli, işini tek başına yapabileceğini ya da en iyisi olduğunu düşünmemelidir" diye bilgi vermektedir. Sahte tiryak satışı nedeniyle zenginleşen, çok sayıda atı ve hizmetçisi olan tiryak satıcı ve uygulayıcılarının gösterişli kıyafetleri, sahte ihtişamları ise söz konusu etik standardı karşılamamaktadır. Ayrıca Bartisch'e göre pek çok insan sahte tiryak satıcıları tarafından sadece utanç verici ve kolay bir şekilde aldatılıp tuzağa düşürülmekle kalmamakta, aynı zamanda bu durum, sonunda insanların mahvolarak ölümlerine de yol açmaktadır. Dolayısıyla bu tür tiryak satıcıları bir dönemde kitlelerin sefaletine katkıda bulunmuştur⁶².

Donald L. MD Blanchard, bir alman göz doktoru olan Bartisch'in hekimlik mesleği yanında tiryak ticaretiyle de uğraştığını şu satırlarla ifade etmektedir:

"Bartisch, kariyerinin büyük bir bölümü boyunca merkezi, Almanya'nın Dresden kentinde bulunan gezici bir göz doktoruydu. Bir panayır sırasında şehirde olabilmek için belli bir rota izlerdi. Kariyerinin başlarında, aynı hizmetleri sunan "eski uşaklar, yaşlı cadılar, harap dükkân sahipleri, fare avcılar ve şeker pekmezi satıcıları" ile pazarın eteklerinde çalışmıştır. Şöhreti arttıkça ve özellikle 'Ophthalmodouleia' isimli eserinin yayınlanmasından sonra, Bartisch seyahat ederken pazarlarda ve Dresden'deki evinde saray göz doktoru olarak ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Bu noktada uygun lisans, pasaport, ayrıca çok sayıda da referans ve Saksonya iyi niyet mührüne sahipti. Bu durum çeşitli pazarlarda birer tezgâh

⁶⁰ Nappi, Carla (2009), s. 752.

⁶¹ Berman, Alex (1970), s. 5.

⁶² Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1361.

kurmasını sağlamıştı. Bartisch'in, hayatının daha durağan bir evresinde ise tiryak hakkındaki kitabı yayınlanmıştı. Oğlu Tobias'ı da oftalmoloji ve cerrahi sanatında eğitmişti ve birlikte çalışıyorlardı. Şöhreti o zamana kadar o kadar yayılmıştı ki, Danimarka Kraliçesi'nin, onun büyük becerisi hakkında bilgi almak üzere yazdığı belgeler dahi mevcuttur. Bartisch, tiryakı için bir fiyat belirlememiş, ancak tedavi tutarının hastanın refahıyla orantılı olduğunu ifade etmiştir. O dönem pazarlardaki tiryak satıcılarından elde edilebilecek sahte ürünlerin kutusu 3 veya 4 Pfennig idi. Alman hekim J. Graman, 1596'da tiryakla ilgili risalesinde, çok daha yüksek bir maliyetle kaliteli bir tiryak sunmuş ve yaklaşık 4 doz tiryakını 1 Alman thalerine (Habsburg hanedanı dönemi para birimi) satmıştır."⁶³

Carla Nappi, Orta Çağ dünyasında tiryakların artan popülaritesinin, Arapça ve Farsça farmakopelerin (tıbbi ilaçların doz ve kullanımlarını içeren bilgilerin bulunduğu kitaplar) Avrupa dillerine çevirilerinin gelişmesine eşlik ettiğini belirtmektedir. Bunun da 19. yüzyılın ortalarındaki Kara Veba salgınının, Paris Tıp Fakültesi'ni "yemeklerle birlikte biraz tiryak alınmasını" tavsiye etmeye sevk ettiğini ve böylelikle Fransa, tiryak üretim ve ihracatının merkezi haline gelmesine yol açtığını ifade etmektedir. Ayrıca 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, Beaucaire, çeşitli Fransız yörelerinden (ünlü "Thériaque de Montpellier" de dâhil olmak üzere) yerel olarak üretilen malların bir araya getirildiği ve açık hava pazarlarında satıldığı, dünyanın dört bir yanından çok çeşitli alıcıları çeken bir festivalle olarak ön plana çıkmıştır. Bu arada 17. ve 18. yüzyıllarda birkaç yerel "tiryak" geliştirilmiş ve pazarlanmıştır. Paris, Montpellier, Madrid, Hollanda, Kahire, Almanya, Roma, Konstantinopolis, Cenova, Bologna ve Venedik'teki önde gelen lonca üyeleri,

⁶³ Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1361-1392. Donald L. MD Blanchard, *Bartisch* tarafından hazırlanan tiryakın özellikleri ile ilgili detayları ise şöyle aktarır: "Kitabın ana bölümü (Ophthalmodouleia), genellikle şarapla birlikte verilen ancak kuru olarak da alınabilen tiryakın dozu ve uygulama şeklinin takip ettiği oftalmik ve genel hastalıkların bir listesinden oluşmaktadır. Buna ek olarak, bir hasta iyileşebilmek için kan alsın, banyo yapsın veya terleme tedavisi görsün de, tüm bunların haricinde tiryak kullanmak tedavi yolunda esas öneme sahiptir. Bartisch eserinde tiryakın formülünü okuyucuya paylaşmamıştır. Zira Ophthalmodouleia'daki daha basit reçetelerin çoğunun aksine, elde edilmesi zor bileşenlerinin çokluğu, sıradan bir kişinin bu ilacı imal edebilmesini imkânsız hale getirmekteydi. O dönemlerde tiryakın elde edilmesindeki güçlükler ve buna bağlı olarak da yüksek fiyatı, ne yazık ki sahtesinin üretilmesine yol açmaktaydı. Dresden'deki birinin hakiki ürünü aldığından emin olmasının tek yolu ise tiryakı Bartisch'ten temin etmesiydi. Öte yandan, kimi satıcılar bazı sahte müstahzarların formüllerini listeleyerek sırlarını veriyorlardı." Bkz. Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1362.

hekimler ve profesörlerin huzurunda törensel olarak hazırlanan bu maddenin üretimini gerçekleştirmişlerdir⁶⁴.

Carla Nappi, önemli bir drog olarak tıryakın Avrupa ve Akdeniz coğrafyasındaki üretimi ve ticareti konusunda ise şunları yazmaktadır:

"Tıryakın Akdeniz'de ve Kahire'de dolaşan bir ticaret maddesi olarak yükselişle, üretiminin düzenlenmesi tıp ve akademik çevrelerde önemli bir konu haline gelmiştir. "Teriacı"nın bileşimi, yaygın olarak kullanıldığı ve reçete edildiği on altıncı yüzyıl İtalya'sında bir dizi hararetili tartışmaya yol açmıştır. Çağdaş İtalyan bileşenlerini kullanarak eski bir Yunan tarifi İtalyancaya nasıl adapte edilecekti? İlacın bileşenlerinin ölçüm standartlarını düzenleme sorunu ne olacaktı? Ya erken dönem Yunanistan'ın ve erken modern İtalya'nın engerek türleri aynı olmasaydı, İtalya'da da tıryak üretimi yapılabilecek miydi?"⁶⁵.

VI. Tıryakla İlgili Yazılan Eserler

Ortaçağda tıryaklar da dâhil ilaçların bir nevi kaynaklarını oluşturan ve Arapçaya Grekçe "grafidion (kitapçık) kelimesinin Süryânî diline geçmiş şekli olan "grafâzîn"den alınmış akrâbâzîn türünden eserler de önemli bir yer tutmaktaydı. Akrâbâzîn adlı eserler, Ortaçağ hekimlerinin devamlı bir şekilde başvurdukları ve hastalarına önerdikleri ilaçların bir nevi ana kaynaklarını oluşturmaktaydı. Bu kitaplar, cep, kuşak, çizme ve çanta gibi yerlerde kolaylıkla taşınabilmeleri için genellikle dar uzun ve küçük boyutlarda yazılıyordu. Bunlar, özellikle çeşitli yazarlardan toplanmış ve farmasötik şekillerine veya farmakolojik etkilerine göre gruplandırılmış olan birleşik ilaç formüllerini içeriyordu. Ayrıca her birleşik ilaç için, içerdiği etkili maddeler, miktarları, yapılış yöntemi, etkileri, kullanım yerleri ve alınacağı dozlar ayrı ayrı gösterilmekteydi. Akrâbâzînlerde ilaçlar genellikle müfred (basit) ilaçlar, tıryaklar, müşhiller, lavmanlar, kurslar, devâşir (müşhil ve kâbızları), tozlar, şuruplar, merhemler, yağlar ve yakılar, fitiller, göz ilaçları, haplar, macunlar, mahlûtât (çözeltiler), iksirler, panzehirler şeklinde bölümlere ayrılıyordu⁶⁶.

⁶⁴ Nappi, Carla (2009), s. 750.

⁶⁵ Aynı eser, s. 751.

⁶⁶ Turhan Baytop, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Akrâbâzîn Maddesi, İstanbul, 1989, c. II, s. 287. Ayrıca bkz. Nebi Bozkurt, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kitap Maddesi, Ankara, 2002, c. XXVI, s. 121. Bütün bu ilaçlar için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşiş*, ss. 290-311.

Ortaçağda ilk bağımsız akrâbâzîn'in, IX. Yüzyılın ortalarında, Abbasî halifesi el-Mütevekkil zamanında, o dönemde ilaç yapmadaki başarısıyla ün salan Sâbûr b. Sehl el-Kûsec (öl. 255/869) tarafından yazıldığı bildirilmektedir. Cündîşâpûr hastanesi⁶⁷nde hekim olarak görev yapan Sâbûr'un, "Kitâbu'l-Akrâbâzîn el-Kebîr" adlı bu eseri, on yedi bölümden meydana geliyordu ve üç yüzyıl boyunca bu alanın en önemli kaynağı kabul edilmekteydi. Sâbûr'un bu eseri dışında, Adudî hastanesi⁶⁸

⁶⁷ Ahmet Altungök'le birlikte yayımlanmış olduğumuz "İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündîşâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri) adlı makalemizde, bu hastane ve tıp okulları ile ilgili şu bilgilere yer vermekteyiz:

"I. Şâpûr, 271 yılında Cündîşâpûr şehrinde *Genta Şepirta* adı verilen ve eski Pehlevicede *güzel bahçe* anlamına gelen bölgede büyük bir tıp okulu kurulmasını emretmişti. Yine kendi döneminde tıp okulunun yanına büyük bir hastane kurduşturmuştu. Bu hastanelerde Cündîşâpûr okulunda yetişen *bidbeshkb* (bizaşh) denilen hekimler görev yapmaktaydı. Ayakta tedavi yapılan ve hastaların yatmaları için tahsis edilen koğuşlar, I. Hüsvrev döneminde 7 binadan oluşmaktaydı. Bu okulun yataklı hastanesi 300 yıl boyunca ayakta kalmış ve daha sonrada belirtileceği gibi, Abbasiler döneminde bile uzun bir dönem hizmet vermiştir. Bu hastanelerde hem hastaların ayakta tedavisi ve hem de müşahede altında tutularak klinik tedavisi verilmekteydi. Ayrıca gelen hastaların farklı branşlarda tedavi edilmesi için ortopedi, cerrahi, göz gibi farklı klinikler oluşturularak gelen hastalar hastalıklarına göre kendi bölümlerine alınarak tedavi edilirler ve kadınlar ile erkeklerin tedavi edildikleri koğuşlar birbirinden farklı olurdu. Burada kurulan hastaneler, günümüzde hem eğitim-araştırma ve hem de tedavi amaçlı kurulan eğitim ve araştırma hastanelerinin ilk örneklerini oluşturmaktaydılar. Zira bu tıp okulları hem öğrenci yetiştirmek ve hem de hasta tedavi etme amacıyla kurulmuş üniversite hastaneleri şeklindeydi. Ayrıca bu hastanelerde tıp öğrencilerine uygulamalı eğitim verilmekteydi. Yine buradaki hastanelerde idam mahkûmu kimselerin kadvraları üzerinde uygulamalı eğitim verilir ve uzman hekimlerin kontrolünde hastalar üzerinde canlı staj uygulaması yapılırdı. Hatta *Manibeizm*'in kurucusu olan Mani'nin bile Sâsânî hükümdarı Behram döneminde idam edildikten sonra cesedinin kadavra olarak kullanılması için Cündîşâpûr'daki tıp okullarına gönderildiği rivayet edilmektedir. Anılan sağlık kurumlarında sadece idam mahkûmlarının kadvrası üzerinde çalışma yapılmaz, aynı zamanda idam mahkûmu olup ta hayatta olan kimseler de burada denek olarak kullanılırdı. Bu okulda İran içinden öğrenci kabul edildiği gibi, ülke dışından da yabancı öğrenciler burada eğitim görmek için müracaat edebilirlerdi. Tıbbi konularda standart performansı gösteren yerli ve yabancı bütün öğrenciler, bu okula alınırlar ve her yıl çok sayıda öğrenci hekim olarak buradan mezun olurdu." Bkz. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündîşâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri), *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2017, ss. 53-92.

⁶⁸ X. yüzyılda Bağdat'ın batısında Dicle'nin kenarında Büveyhî Emîri Adududdevle tarafından 981 yılında kurulan ünlü bir hastanedir. Bu hastanenin, Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr'un el-Huld sarayının hastaneye dönüştürülmesiyle kurulduğu söylenir. Kurulduğu zaman hastanede aralarında dâhiliyecî, göz hekîmi (kehhâl), cerrah ve ortopedist (mücebbir) gibi uzmanlardan oluşan 24 hekim çalışmaktaydı. Selçuklular döneminde Sultan Tuğrul'un (1040-1063) buyruğu ile bu hastane Şeyh Abdülmelik b. Yusuf tarafından yeniden düzenlenmiş ve burada çalışan hekim sayısı 28'e çıkarılmıştır. Bu ilgi ve ihtimam sonucunda da hastane hem tıp eğitimi hem de pratik tıp çalışmaları yönünden dönemin en büyük sağlık kurumu haline gelmiştir. Anılan hastane, Moğolların 1258'de Bağdat'ı ele

doktorlarından Reîsulettibbâ Emîruddevle İbnu't-Tilmîz el-Bağdadî' (öl. 560/1165) tarafından da "el-Akrâbâzîn" adında bir eser kaleme alınmıştır. Sâbûr'un yazmış olduğu eseri temel kaynak alan ve hatta bir benzeri olan bu eser, yirmi bölümden oluşmaktaydı. Burada el-Kalânîsi'nin (öl. 590/1194), kırk dokuz bölümden oluşan "el-Akrâbâzîn", Kûhin el-Attâr'ın (öl. 658/1260), yirmi bölümden meydana gelen "Minhâcu'd-Dükkân ve Düstûru'l-A'yân li'l-Edvîyeti'n-Nâfi'a li'l-Ebdân" ve Necibuddin es-Semerkindî'nin (öl. 619/1222), on dokuz bölümden oluşan "Akrâbâzîn" adlı eserlerini de unutmamak gerekir⁶⁹.

IX-XIII. Yüzyıllarda gelişme gösteren, XIII. Yüzyılın sonundan itibaren, yani Moğol istilasının etkisiyle duraklama dönemine giren Akrâbâzîn eserleri, Avrupa'da XII. yüzyılda ortaya çıktıktan sonra XVIII. Yüzyıla kadar birer tıp ve eczacılık kaynakları olarak etkilerini sürdürmüşlerdir. Avrupa kaynaklı Akrâbâzîn eserlerinin en ünlüsü ise, Nikolas Jersen'in 1471 yılında yayınlanmış olan "Antidotorium (Panzehirler kitabı) adlı Latince düsturudur. Pek çok Ortaçağ ilacının da yer aldığı 142 reçeteden meydana gelen bu eserin aslının 1130-1150 yılları arasında Nicolas adlı başka bir bilim adamı tarafından yazıldığı ileri sürülmektedir⁷⁰.

Batı'da elde bulunan ve tamamıyla tıryak tartışmasına ayrılmış olan ilk kitap, tercümanı bilinmeyen ama 1280'lerde Montpellier'de tartışılan, İbn Rüşd'ün, "Tractatus de tyriaca"sıydı. Ancak tıryak yalnızca zehre karşı sahip olduğu benzersiz ajan niteliğiyle ilgi çekici değildi. Ayrıca tıryak, İbn Sînâ'nın 'ex tota sui substantia' (özgül biçiminden) kaynaklandığını açıkladığı etkinliğinin kendine özgü kökeni nedeniyle de skolastik hekimler için daha fazla önem taşımaktaydı⁷¹.

Montpellier'in bu ilaca olan özel ilgisi, ilk olarak Gordon'lu Bernard'ın "Tractatus de tyriaca"sında görülmektedir. "Tractatus" açıkça, İbn Rüşd'ün 1280'lerin sonlarına ait olan, aynı adlı eserinin yakın zamanda ortaya çıkışına dolaylı bir yanıt niteliği taşımaktaydı. Birkaç yıl içinde İbn Rüşd'ün, Tractatus'una Bernard'inkinden bağımsız olarak ikinci bir yanıt daha ortaya çıkmıştır: Villanovalı Arnald'ın 'Epistola de Dosibus Tyriacalibus' adlı eseri. Bu, Arnald'ın 1292 ile 1299 yılları arasında

geçirmelerine kadar faaliyetine devam etmiş; ancak bu sağlık kurumundan günümüze herhangi bir iz kalmamıştır. Bkz. Arslan Terzioğlu, *T. D.V. İslam Ansiklopedisi*, Bimâristân Maddesi, İstanbul, 1992, c. VI, s. 165. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1. 2016, s. 40.

⁶⁹ Turhan Baytop, c. II, s. 287,

⁷⁰ Turhan Baytop, c. II, s. 287.

⁷¹ Mc Vaugh, Micheal (1972), s. 114.

Montpellier'de usta olarak ifa ettiği görevinin başlarında bitmiş olan çalışmasıdır⁷². Bernard ve Arnald tarafından gündeme getirilen sorunlar, Montpellier fakültesinin önümüzdeki çeyrek yüzyıldaki diğer çalışmalarında da görülebilir. Söz konusu sorunlar, bu dönemin sonunda, Brescia'lı William'ın 'Questiones de tyriaca'sında bir kez daha uzun uzun tartışılmıştır. William'ın, Montpellier ile ilişkisi görünüşte gayri resmiydi, ancak yine de yakındı. İtalya'da eğitim görmüş, Papa Boniface VIII'in hizmetine girmiş ve görevine Boniface'in haleflerine doktorluk yaparak devam etmiştir. 1305'te Clement V ile Avignon'a gelmiş ve kısa süre sonra o sırada papalık sarayını düzenli olarak ziyaret eden Villanovalı Arnold ile temasa geçmiştir⁷³.

Tıryak üzerine Montpellier yazılarının en eski ikisi, birbirlerinden form ve içerik bakımından oldukça farklı olup, tıbbın temeline ilişkin çeşitli görüşler ihtiva etmektedir. Arnold'un bakış açısı, akılcı anlayışın tıbbi bilgi için ön koşul olduğuna dair skolastik inancı ortaya koyarken, Bernard'ınki ise olgusal bilginin birinci derecede önemli olduğunu varsaymaktadır. Bernard elbette modern bir ampirist değildi; 'Tractatus' adlı eserinde bir araya getirdiği bilgiler, natüralist veya fiziksel olduğu kadar tarihsel ve etimolojik olup, neredeyse tamamı diğer otoritelerden alınmıştı. Mevcut örnekte, Bernard'ın pratik ilgileri, tıryakla ilgili araştırmasını biraz seçici hale getirmiştir. Bernard "planının, ilacın özelliklerini İbn Rüşd ve diğer yazarların görüşlerine göre" sunmak olduğunu açıklarken, İbn Rüşd'ün risalesinin büyük bölümünü ve tıryak üzerine daha önceki yazıların felsefi temelleri üzerindeki eleştirisini görmezden gelmiştir⁷⁴.

Fatımîler döneminde bitki ve ondan ilaç üretimi alanında Muhammed b. Ahmed b. Said et-Temimî adında bir âlim şöhret kazanmıştır. Bu zat hem tabip hem de bitki ve otlar konusunda uzmandı. Kudüs'te doğmuş, Mısır'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Eserlerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Mâdetü'l-Bekâ' fi islâhı Fesâdu'l-Hevâ' ve't-Taharruz min Zarari'l-Evbâ'
2. Makale fi Mâhiyyeti'r-Remed ve Anvâ'ihî ve Esbâbu İlâcihi,
3. el-Murşid ilâ Cevâhiri'l-Ağziye,
4. Menfi'u'l-Kur'an.
5. Kitâb muhtasar fi't-Tiryâk

⁷² Aynı eser, s. 115.

⁷³ Aynı eser, s. 115.

⁷⁴ Aynı eser, s. 116.

6. Kitâbu'l-Fâhıs ve'l-Ahbâr

Bu âlim ayrıca macunlar ve droglar konusunda da derin bir bilgiye sahip bulunuyordu. Onun el-Fârûk olarak adlandırılan büyük tıryak ilaçlarının hazırlanışı hakkında da büyük tecrübesi vardı ve bu hususta yeniliklere imza atmıştı. et-Temimî'nin bu sonuncu ilaç ile ilgili olarak oğlu Ali b. Muhammed için yazılmış, tıryak yapımı, karışımları hususunda yapılan yanlışlıklara uyarılar, doğru ağaçlarını övme, toplama zamanları, yoğrulma yöntemi, yararlarını bildirme ve uygulanışı konularını ele alan bir risâlesi bulunmaktadır⁷⁵.

Ünlü Alman göz doktoru George Bartisch, 1602'de Andromachus'un Venedik tıryakı hakkında, o zamanlar iyi bilinen bir tedaviyi içeren kitapçık yayınlamıştı. Bartisch'in ünü, modern dilde ilk kapsamlı oftalmoloji metni olan 1583'te basılan *Ophthalmodonleia* adlı kitabına dayanmaktadır. Erken Yeni Yüksek Almancanın bir lehçesiyle yazılmış olan eser, meslekten olmayanlara ve cerrahlara yöneliktir. Çalışma, yalnızca tıp eğitimi almış hekimler tarafından okunabilen o zamanki Yunanca, Arapça veya Latince standart eserlerden farklıydı. Ancak bu eğitim genellikle oftalmik cerrahiye içermiyordu. Eserin cerrahi bölümlerinde, göz doktorları tarafından göz rahatsızlığı olan kişilere sağlanan bakımın iyileştirmesi amaçlanmaktaydı. Eser ayrıca, eğitilmiş bir kişinin bulunmadığı durumlarda, meslekten olmayanların, bitkisel ilaçları hazırlamasına yardımcı olabilmek üzere birtakım ayrıntılı reçeteler de ihtiva etmekteydi. Bartisch'in önerdiği tedaviler uzun süredir pek geçerli olmasa da, her hastalık bölümüne başlarken yazdığı makalelerin, modern tarihi makalelerin girişlerinde yaygın olarak alıntılanıldığı bilinmektedir⁷⁶.

Bartisch aynı zamanda üretken bir yazardı, ancak kitapları için mali destek almak, onun için daima bir sorun teşkil etmişti. *Ophthalmodouleia* adlı çalışması çok iyi bir satış grafiğine erişmiş ve ona büyük saygınlık kazandırmıştı. Bunların çok azı günümüze ulaşmış olsa da fitık, anatomi ve rüya gibi konularda en az 16 kitap daha yazdığı söylenmektedir. Bu kitapların en az 2 tanesi manzum eserlerdir. Üriner sistem taşlarını konu alan *Kunstbuch*, yaşadığı dönemde bir yayıncının olmaması nedeniyle yayımlanmamıştır. Kendi yayınladığı *Theriac* (Tıryak) kitabı muhtemelen çok sınırlı sayıda basılmış olup, günümüzde son derece nadirdir ve bir ABD kütüphanesinde yalnızca tek bir nüshası mevcuttur. Bartisch 1606'da ölse de, kitaplarında yer alan tedavi yöntemlerinin ve ilaçların birçoğu varlığını sürdürmüştür.

⁷⁵ Bkz. Hızır Ahmed Atullah, *el-Hayâtü'l-Fikeriyye fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtımî*, Kahire, 1989, s. 239.

⁷⁶ Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1360.

Hatta ölümünden yüzlerce yıl sonra bile halen geçerlidir ve bugün, oftalmolojinin önde gelen isimlerinden biri olmaya devam etmektedir⁷⁷.

Bartisch'in eserinde Latince terimler kullanılmasına rağmen doğrudan Yunanca alıntılar mevcut değildir. Eski dönemlerdeki tiryak tarihçesinin araştırıldığı eser, hastalıklara ilişkin kapsamlı tartışmalardan ve hastalık geçmişlerinden yoksundur. Eserinin giriş bölümünde Bartisch, tiryak satıcılarına karşı tepkisini dile getirmiştir⁷⁸.

VII. Tiryak Eski Şöhretini Kaybetti mi?

Ortaçağlarda tiryak öyle bir şöhrete sahipti ki Avrupa'nın bazı şehirlerinde (Venedik, Napoli, Paris, Madrid ve diğerleri) senenin belli günlerinde, özel törenler ile tiryak hazırlanır ve eczacılara devredilirdi. Oysa daha sonraki dönemlerde özellikle tiryak antidotuna yapılan hileler sebebiyle bu ilaç şöhretini kaybederek gözden düşmüştür. Dr. Heberden, tiryak çeşitleri üzerine 1745 yılında yapmış olduğu bir araştırma raporunda bu ilacın zararlı yönlerini ortaya koymuştur. Bu rapordan sonra da bu ilaç kodekslerden çıkarılmıştır. Tiryak, içeriğindeki drogların sayısı azaltılmış olarak günümüzde de aktarlar tarafından hazırlanarak satılmaktadır. Ancak çağdaş tiryakların bileşeninde, antik ve ortaçağ tiryaklarında olduğu gibi afyon maddesi bulunmamaktadır⁷⁹.

Daha önce de sözü geçen Antikçağın hekim filozofu Galen, karışımına "Andromachus'un Tiryakı" adını vermişti. Marianna Karamanou ve arkadaşlarının da ifade ettiği gibi Galen tıbbi hüküm sürdüğü sürece, tiryak ilgi uyandırmış; sadece yılan ısırıkları için bir panzehir olarak değil, evrensel bir tedavi olarak kabul edilmişti. Üzerine Mithridates'in hayatından kesitlerin resmedildiği süslü porselen kavanozlarda saklanan ve Venedik Cumhuriyeti'nin resmi mührünü taşıyan tiryaklar, Orta Çağ Avrupa ticaretinde gelişimini devam ettirmiştir. Mirası ise XIX. yüzyıl Fransız ve Alman Farmakopelerinde belirgin bir şekilde devam etmiştir. Tiryakın, ister her derde deva olarak kullanılsın, isterse afyon sayesinde bağımlılık yapan bir karışım olsun, etkisi Antik Çağ'daki kökenlerinin çok ötesine uzandığı bir gerçektir⁸⁰.

⁷⁷ Aynı eser, s. 1361.

⁷⁸ Aynı eser, s. 1362.

⁷⁹ Bkz. Ramazan Tuğ, *Gımyetü'l-Muhassalîn ve Panzehir Risalesi'ne Göre (18. Yüzyılda) Zehir ve Panzehir*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999, s. 18.

⁸⁰ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androutsos, George (2012), s. 1943.

Bu antidotun tıp ve Farmakoloji dünyasında aktif bir ilaç olarak değil de geleneksel tıp ve tedavi çerçevesinde hâlâ isminin geçmesi ve aktarlarda arayanlarına satışa sunulması da onun Antik ve Ortaçağlarda ne denli yaygın bir drog olduğunu kanıtlaya gerektir. Tiryak bu anlattıklarımızın daha da ötesine geçerek bugün Türkçemizde sigara ve çaya aşırı düşkün olanlara "tiryaki" sıfatının kullanılmasına kaynaklık etmektedir. Hatta bu sıfatın, memleketimizde birçok insanımızın soyadını teşkil ettiği de bilinen bir gerçektir.

VIII. Değerlendirme

İnsanlar ve ilaçlar insanlık tarihinin en eski devirlerinden günümüze değin birbirini tamamlayan ve yaşam denilen serüveni bütün evreleriyle (olumlu ve olumsuz) paylaşan iki olgu veya başka bir deyişle iki yol arkadaşı. Bu iki olguya bir de insanoğlunun yeryüzünde var olduğu günden beri yakasını bırakmayan hastalık, yaralanma ve zehirlenme üçlüsünden meydana gelen üçüncü bir olguyu da eklemek gerekir. Böylesine çetrefilli ve bir o kadar da tehlikeli bir yaşamla karşı karşıya kalan insanoğlu ister istemez bu çıkmazını aşmak için çareler aramaya başlamıştır. Bu işe önce kolayca ulaşabildiği kaynağını bitkisel, hayvansal ve madensel maddelerin oluşturduğu basit ilaçlarla başlamıştır. Ancak uygarlık düzeyinin yükselmeye başlamasıyla birlikte tıp ve farmakolojik çalışmaların artması sonucunda da anılan basit ilaçlardan bileşik ilaçlar üretilmeye başlanmıştır. İşte tiryak olarak vasıflandırılan antidotun da uzun soluklu serüveni böyle başlamıştır.

Tiryakın bileşiminde yer alan drogların sayıca fazla olması ve bu özelliğine bağlı olarak fiyatının diğer ilaçlara nazaran oldukça yüksek olmasına bakıldığında, bu ilacın yoksul tabakadan ziyade varlıklı veya bu gün bürokrat diyebileceğimiz yönetici sınıfı ile entelektüel zümreye hitap ettiği kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu olguyu yani tiryakın devlet adamları ile zenginlere has bir ilaç olması durumu, anılan antidotla ilgilenen hekim ve Farmakolog sıfatını taşıyan şahsiyetlerden anlamak mümkündür. Antikçağdan beri bu ilacı tanıtan, üzerinde deneyler gerçekleştiren ve hakkında eserler yazan bilim adamlarının hemen büyük bir kısmı hükümdarların ve saray mensuplarının hekimi sıfatıyla görevlerde bulunmuşlardır. Nitekim başta tiryakın mucidi ve zalim bir hükümdar olarak tanıtılan Pontus Kralı VI. Mithridates, Roma İmparatoru Nero'nun özel hekimi Andromachuz, Roma İmparatorlarının başhekimisi Galen, Endülü'sün saray hekim ve filozofu İbn Rüşd ve Karahanlı ve Gazneli sultanlarının saray hekimisi İbn Sina bu konumdaki şahsiyetler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Durum böyle olunca da, özellikle ortaçağlarda bu antidotun veba salgınları esnasında bile yaygın olarak kullanıldığına şüpheyle bakmak

gerekir. Dolayısıyla da bu ilacın, doğu ve batıda büyük insan telefataına yol açan 542'deki Justinian vebasıyla 1348 yılında dünyayı kasıp kavuran Kara Ölüm veba salgını esnasında çok kısıtlı oranda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında yine fiyatının yüksek olması nedeniyle yoksul tabakanın ihtiyacını gidermek maksadı da dâhil birçok sebepten dolayı (ki, kısa yoldan para kazanmak da bunlardan biriydi) birkaç drogdan üretilmiş ucuz ve hileli tiryaklar da piyasaya sürülüyordu. Ancak veba salgın hastalığı da dâhil birçok hastalık ve zehirlenme olaylarında kullanılan kaliteli tiryakın etki oranı tartışılırken, ucuz veya hileli tiryakın etki düzeyini bilmem anlatmaya gerek var mıdır? Burada net olarak şunu söylemek gerekir: Aslında tiryak nispeten antikçağlarda yoğun olarak da ortaçağlarda, hastalıklar (veba da dâhil) ve zehirlenme olaylarında kişilerin bağışıklık düzeyi ve korunma vesileleri olan kalıtım, hijyene riayet, sağlıklı beslenme, inziva ve moral veya psikolojik direnç gibi koruyucuların yanında önemli bir tedavi aracıydı. Bütün bu özelliklerin bir arada bulunması ise yoksul tabakaya mensup insanlardan çok varlıklı tabaka insanları için mümkündü.

Yukarıdaki mülâhazalarla tiryakın önemli yönlerini kapsayacak bir değerlendirmeyi şu maddelerle sonuçlandırmak mümkündür:

1. Antikçağdan beri tıp ve Farmakoloji alanında şöhret kazanmış Andromachus, Galen, İbn Rüşd ve İbn Sina gibi bilim adamlarının tiryakla ilgi insanlar ve hayvanlar üzerinde yapmış oldukları birçok deney sonucunda bu antidotun zehirlenme ve veba salgın hastalığı da dâhil birçok hastalığa iyi geldiği tespit edilmiştir. Ancak bu ilacın ister zehirlenme olaylarında isterse de veba salgın hastalığı da dâhil diğer hastalıklarda kesin etkinlik derecesi tespit edilememiştir. Dolayısıyla da özellikle ortaçağlarda meydana gelen veba salgınlarında muhtemelen tiryak dışında başka ilaçlar da kullanılıyordu. Ancak bu bunalım yıllarında özellikle hıyarcıklı veba salgın hastalığı için içindeki afyon maddesinin bulunması hasebiyle cerrahi ameliyatlarda bol miktarda tiryak kullanılmaktaydı. Bu olağanüstü durumlarda yani cerrahi ameliyatlarda esnasında devletin yoksul tabakaya mensup insanların tedavi masraflarını karşılayıp karşılamadığı konusunda ise herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

2. Tiryakın hastalıklara karşı yarar sağladığı bütün özelliklerine rağmen, bu ilacın tedavi esnasında ve tedaviden sonraki evrelerde insan sağlığına ve hayati organlarına ne gibi zararlar verdiği kesin olarak tespit edilememiştir. Bu alanda yapılan araştırmalar ise çağımıza yakın dönemlerde doğuda ve batıda tesis edilen donanımlı laboratuvarın bilim dünyasına hizmete geçmesiyle mümkün olmuştur. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi bu yöndeki gelişme yani tiryakın zararlı

yönlerinin tespiti ancak 1745 yılında Dr. Heberden tarafından gerçekteşmiştir. Oysa bu bilimsel tespit tıryakın uzun etkinlik serüveninde çok geç bir döneme tekabül etmektedir. Ayrıca anılan bilim adamı tarafından yapılan deneylerde Ortaçığlarda kullanılan kaliteli tıryaklardan ziyade toplumun her kesiminin ihtiyacına cevap veren ucuz ve hileli tıryaklardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Zaten bu tarihte elde edilen rapordan sonra da tıryakın kodekslerden çıkarıldığı bildirilmektedir. Bu gelişmeye paralel olarak aynı tarihlerde Avrupalılar tıryak da dâhil veba salgın hastalıklarının tedavisinde kullanılan ilaçların zararlarından şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili C. Kemal Buharalıoğlu'nun şu tespitlerini kaydedelim;

"Faust'un (Johann Wolfgang Von Goethe'nin (1749-1832) oyununun başkahramanı) yazıldığı dönemlerde Avrupa'da yüzyıllardır simya anlayışı geçerliydi. Modern kimya öncesi teknikler ile mistisizm ve metafiziği kaynaştıran simya; yaşamı uzatan, tüm hastalıklara iyi gelen bir eliksir arayışındaydı. Ölümcül veba salgınlarına çare olamadığı için ünü sarsılan simya modern bilimin doğumuyla tamamen çökmüştür. Aşağıdaki alıntıda babası ve kendisi vebaya karşı çabalarından bahsetse de ilaçların yararlarından daha çok zararlı olduğu vurgulanmaktadır:

'İşte ilaç buydu. Hastalar ölürlerdİ,
Ve kimse sormazdı: Acaba kim şifa buldu?
Böylece biz, bu cehennem şuruplarıyla,
Bu vadilerde, bu tepelerde ortalığı
Vebadan daha çok kasıp kavurduk.
Binlerce hastaya bu zehri kendi elimle verdim. Onlar soldu.
Bu saygısız katillerin övüldüğünü görmekte bana düştü."⁸¹

3. Ticaret hayatında kaliteli ürünlerin yanında kalitesiz veya diğer bir tabirle hileli-suni ürünlerin piyasaya sürülmesi, tarihin en eski devirlerinden günümüze kadar devam eden ve çözülmesi de bir o kadar imkânsız olan sosyal, ekonomik ve

⁸¹ C. Kemal Buharalıoğlu, Homeros'tan Günümüze Farmakon Kavramının Gelişimi, XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014, Kayseri, *Bildiriler*, (Ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, ss. 17-18.

ahlaki bir sorundur. Bu sorunu çözmek veya tamamen önlemek maksadıyla doğuda ve batıda birçok dönemde birçok devlet tarafından denetim mekanizması olarak görev yapan kurumlar ihdas edilmiş (İslam dünyasında bu kurumlara Hisbe teşkilatı denilmiştir) ve bunların başlarına da bilgili ve deneyimli görevliler (Doğuda bunlara muhtesip denilmekteydi) atanmıştır. "Ancak, herhangi bir yerde insan varsa orada problem vardır" diyebileceğimiz bir tespitle bu kronik hastalık hiçbir dönemde tedavi edilememiştir. Dünyamızda insanoğlunun doğumundan ölümüne kadar devam eden eğitim, kültür ve inanç düzeyindeki eksiklikler ve insanlar ve insan toplulukları arasında gelir seviyesinde uçurumlar devam ettiği müddetçe bu sorunun çözülmesinin de mümkün olmadığı apaçık ortadadır. Ancak bu sorunun etkisini ve zararlarını çeşitli önlemlerle azaltmak mümkündür. Aslında insanların hayati ihtiyaçlarından olan gıda maddelerine hile yapmak o insanlara karşı cinayet işlemekten faksızdır. Ancak insanların en zaruri anlarında ihtiyaç duydukları ilaçlara hile yapmak ise o insanlara karşı defalarca cinayet işlemeye tekabül eder. İşte tiryak da pahalı bir ilaç olması hasebiyle dünyanın çeşitli bölgelerinde olduğu gibi Ortaçağ Avrupa'sında da birçok açgözlü vicdansız kişilerin salyalarını akıtmaya devam etmiştir. Bu davranış ise Avrupa tarihinin en zor dönemlerinde birçok insanın hayatının kararmasına veya ölümle son bulmasına sebebiyet vermiştir.

Sonuç

İnsanlık tarihinin en eski devirlerinden itibaren insanlar doğa şartlarının etkisi, hijyene riayet etmeme, beslenme yetersizliği, çocukluk-yaşlılık ve doğuştan bedensel ve ruhsal bozukluklardan kaynaklanan çeşitli hastalıklara karşı doğal tedavi yöntemlerini uygulamaya çalışmışlardır. Zaten Yaratanın insanoğluna ve diğer varlıklara bahsettiği ve günlük beslenme sisteminde yer alan birçok gıda (hububat, etler, meyve ve sebzeler) türünün ilaçlar kadar yararlı olduğu bilinmektedir. Bunların dışında insanlar zamanla basit veya tek tip bitkisel, hayvansal ve madensel ilaçları da keşfetmeye ve hastalandığında kullanmaya başlamıştır. Uygarlık seviyesinin ilerlemesi ve site mahiyetindeki şehir devletlerinin kurulması neticesinde tıp ve tababet alanında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Antikçağlara gelindiğinde artık tıp ve Farmakoloji alanlarında ihtisaslaşan filozof ve hekimlerin yoğun çabaları ve devlet yöneticilerinin de destek ve teşviki sonucunda birçok ilacın bir araya getirilmek suretiyle bileşik ilaçların da hastaların hizmetine sunulması gerçekleşmiştir.

İşte makalemizin konusunu teşkil eden tiryakın da ortaya çıkması ve "ilaçların ilacı" olarak şöhrete kavuşması bu uzun çabalar sonucunda mümkün olmuştur. Bu meşhur antidotun ortaya çıkışı, terminolojisi, bir bileşik ilaç olarak terkihi, dünyanın

birçok ülke ve bölgesine yayılması ve zehirlenme de dâhil hastalıklara karşı etkileri konusunda nakledilen haber ve rivayetlerin doğruluk derecesi zaman zaman tartışılmıştır. Ancak bu olmazsa olmaz meşhur ilaçla ilgili ne söylenmişe söylenmiş, antikçağlardan ortaçağların sonuna ve hatta Yakınçağlara kadar veba salgınları da dâhil birçok hastalığın tedavisinde birinci sırayı işgal etmeye devam etmiştir. Tiryakın olumlu yönlerinin yanında olumsuz yönleri de göz önünde tutulmalıdır. En önemli olumsuz yönleri ise yan etkilerinin net olarak tespit edilememesi ve pahalı bir ilaç olması hasebiyle hileli tiryakların üretilerek piyasaya sürülmesidir. Zaten anılan antidotun gözden düşmesi ve tıp dünyası tarafından etkin ilaçlar listesinden çıkarılması da bu iki sebepten dolayı gerçekleşmiştir. Ancak Ortaçağların bu pahalı ve sükse ilacının kullanımı son bulduysa da kültürümüzün bir ögesi olan dilimizde birçok alışkanlığın ismi şeklinde (çay, kahve ve sigara tiryakisi gibi) farklı bir telaffuzla yaşamaya devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Kitaplar

ATAULLAH, Hıdır Ahmed, *Beytü'l-Hikme fi Asri'l-Abbâsiyyîn*, Kahire, (Trz.).

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, Ankara, 2000.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara, 2001.

COLLARD, Franck, *Ortaçağda Zehir ve Cinayet*, (Çev. Mustafa Daş), İstanbul, 2005.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, *Türk-İslâm Düşünürleri*, Ankara, 1989.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2010.

İBN SÎNA, Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Beyrut, (Trz.).

İBN-İ SÎNÂ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, İkinci Kitap, (Çev. Prof. Dr. Esin Kâhya), Ankara, 2000.

KOMİSYON, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976.

LEQUENNE, Fernand, *Galatlar*, (Çev. Suzan Albek), Ankara, 2020.

MC DONALD, Diana Krumholz (2016), "The Serpent As Healer: Theriac and Ancient Near Eastern Pottery", University of Chicago Press, pp. 21-27.

NAPPİ, Carla (2009), "Bolatu's Pharmacy Theriac in Early Modern China", *Early Science and Medicine*, 14, Brill, pp. 737-764.

SÂMÎ, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.

TEKELİ, Sevim, KÂHYA, Esin, DOSAY, Melek, DEMİR, Remzi, TOPDEMİR, Hüseyin, UNAT, Yavuz, KOÇ AYDIN, Ayten, *Bilim Tarihine Giriş*, Ankara, 1999.

YENTÜRK, Aybala, Uygarlık ve Parfüm: Bir Yolculuğun Tarihçesi, *Kutsal Dumandan Sibirli Damlaya: Parfüm*, İstanbul, 2005.

Makaleler

BAKIR, Ortaçağ İslam dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1. 2016, ss. 35-76.

BAKIR, Abdulhalik, Erken Bizans İmparatorluğunda Farmakoloji Çalışmaları ve John Scarbocough'un Konu İle İlgili Tespitleri *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 16-April. 2021, ss. 1-26.

BAKIR, Abdulhalik, ALTUNGÖK, Ahmet, "İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündişâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2017, ss. 53-92.

BERMAN, Alex (1970), "The Persistence of THERIAC in France", *Pharmacy in History*, Vol. 12, No. 1, pp. 5-12.

BLANCHARD, Donald L. MD (2001), "Bartisch on Theriac", *Arch Ophthalmol*/ Vol. 119, SEP 2001, American Medical Association, pp. 1360-1363.

FABBRI, Christiane Nockels, Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac, *Early Science and Medicine*, 12, Leiden 2007, pp. 247-283.

KARAMANOU, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), "The Art of Medicine, The Theriac in Antiquity, *Perspectives*, Vol. 379, pp.1942-1943.

MC VAUGH, Micheal (1972), "Theriac at Montpellier 1285-1325 (with an edition of the Questiones de tyriaca of William of Brescia)", *Sudhoffs Archive*, Bd. 56, H. 2, pp. 113-144.

PAROJCİC, Dusanka; Stupar Dragan; Mirca Millica (2003), La Thériaque: Médicament et Antidote", *Vesalius*, IX, I, pp. 28-32.

UÇAR, İlhan, Türkiye Türkçesinde Organ adlarıyla Oluşturulan Bitki Adları, *TÜBAR*, XXXII-/ 2012- Güz, ss. 285-306.

YILDIRIM, Rıfat Vedat, The Comparison of Grand Theriac Formulations in Canon of Avicenna and Two Manuscripts from Early Ottoman Medicine, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi Folklorik Tıp Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt 8, Sayı 3, ss. 247-260.

Tezler

TUĞ, Ramazan *Güneyü'l-Muhassalîn ve Panzehir Risalesine Göre (18. Yüzyılda) Zehir ve Panzehir*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999.

Ansiklopedi Maddeleri

BAYTOP, Turhan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Akrâbâzîn Maddesi, İstanbul, 1989, c. II, ss. 287-288.

BOZKURT, Nebi, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kitap Maddesi, Ankara, 2002, c. XXVI, ss. 120-121.

Bildiriler

BUHARALIOĞLU, C. Kemal, Homeros'tan Günümüze Farmakon Kavramının Gelişimi, XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014, Kayseri, *Bildiriler*, (Ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, ss. 11-19.

SADIKOĞLU, Narin, Tıryaklar: Antik Çağlardan Beri Ger Derde Deva İlaç Ümidinin Sembolü, XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014, Kayseri, *Bildiriler*, (Ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, ss. 155-163.

Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesinin Ortak Söz Varlığındaki Ünsüz Değişimleri*

*Consonant Changes in the Common Vocabulary of Chagatai Turkish with Turkmen
Turkish*

Savaş ŞAHİN** - Berkay PEHLİVAN***

Öz

Söz varlığı, dilin konuşurlarının kültürüne ait öğeleri, içinde bulunduğu dil ailesine ait ses, yapı, biçim gibi unsurları hakkında kaynaklık eder. Söz varlığı çalışmaları; ses bilimi (fonoloji), yapı bilimi (morfoloji), söz dizimi (sentaks), anlam bilimi (semantik), sözcük bilimi (leksikoloji) gibi dil biliminin alanlarına yönelik bulgular sunmaktadır. Bu bulgular, dilin kendisiyle ilgili nitelikleri, o dilin lehçe ve ağızlarını da kapsayan özellikleri konusunda ayrıntılı çalışmalar sağlamaktadır. Karşılaştırmalı söz varlığı, dilin lehçelerini veya ağızlarını ele alarak, belirli bir lehçe veya ağız ile aralarında ortaklık bakımından karşılaştırmalar yaparak benzerliklerin ve farklılıkların ortaya koyulduğu çalışmalardır. Bu sonuçlar, dil hakkında dil bilimine yönelik ayrıntılar sunması açısından oldukça önemlidir. Bu açıdan, son yıllarda Türkçenin lehçelerinin ve ağızlarının ele alındığı karşılaştırmalı çalışmalara olan ilgi artmıştır. Doğu Türkçesinin yazı dili olması dolayısıyla Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesinin arasında tarihi yakınlıklar bulunmaktadır. İki lehçe arasında geniş bir ortak söz varlığı bulunması, aralarındaki bu ortaklığın ses bakımından incelenmesini de gerekli kılmıştır. İki lehçe arasındaki ortak sözcükler üzerinden ünsüzler karşılaştırılarak art zamanlı bir çalışma ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu çalışmada ünsüzlerle ilgili ses olayları; ünsüz değişimleri, ünsüz türemesi veya düşmesi, ikizleşme, tekleşme, benzeşme, hece türemesi veya düşmesi, göçüşme konularına bağlı olarak ayrı başlıklar altında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Dil Bilimi, Türkmen Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Ses Değişmesi, Söz Varlığı, Sözcük Bilimi.

* Bu çalışma, Berkay PEHLİVAN'ın Doç. Dr. Savaş ŞAHİN danışmanlığında yürütülen “Türkmen Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı; savassahin@akdeniz.edu.tr; Orcid: 0000-0003-4462-9006

*** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; berkay.pehliwan@outlook.com; Orcid: 0000-0003-1401-0755

Abstract

Vocabulary is the source of the elements of the culture of the speakers of the language, the elements of the language family such as sound, structure and form. Vocabulary studies it presents findings on linguistics such as phonology, morphology, syntax, semantics, lexicology. These findings provide detailed studies on the characteristics of the language itself, including the dialects and subdialects of that language. Comparative vocabulary is the studies that reveal the similarities and differences the dialects or subdialects of the language, and making comparisons with a particular dialect or subdialect in terms of commonality. These results are very important in terms of providing linguistic details about the language. Therefore, in recent years, the interest in comparative studies on the dialects and dialects of Turkish has increased. Since Eastern Turkish is the written language, there are historical affinities between Chagatai Turkish and Turkmen Turkish. The existence of a wide common vocabulary between the two dialects necessitated the examination of this commonality between them in terms of phonetic. It is aimed to present a diachronic study by comparing consonant sounds over the common words between the two dialects. In this study, phonetic events related to consonants; consonant changes, consonant epenthesis or elision, gemination, degemination, assimilation, syllable addition or deletion, and metathesis will be examined under separate headings.

Keywords: Philology, Turkmen Turkish, Chagatai Turkish, Phonetic Alternation, Vocabulary, Lexicology.

Giriş

Söz varlığının, toplumların kültürel özelliklerini ve kimliklerini yansıttığının yanı sıra, dilin tarihsel süreci hakkında bilgi vermesi bağlamında da önemli bir yeri vardır. Söz varlığının önemi; “söz dağarcığı, dilin temel söz varlığıyla birlikte, uygarlığın ilerlemesiyle ortaya çıkan yeni öğeler ve yeni türetmeleri içine almaktadır. Söz dağarcığı (söz varlığı) olmayan bir dil var olarak düşünülemez, o olmadan ses, yapı ve sözdizimi kuralları da olamaz” şeklinde tanımlanmıştır (İmer, 1976, s, 11-12). Söz varlığı üzerine yapılan veya söz varlığından yola çıkarak yapılan çalışmalar, dil biliminin temel çalışma alanlarından biri olmuştur. Türk Dil Kurumu’na göre söz varlığı; bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, vokabüler, kelime hazinesi olarak tanımlanmaktadır (Parlatır vd., 1998, s. 2027). Uluslararası çalışmalarda söz varlığı için vocabulary, lexicon, lexis gibi farklı terimlerin kullanıldığı görülmektedir (Crystal, 2008, s. 512; Bağherzadeh ve Izadysadr, 2020, s, 282-292). Her dilin temelinde kendi öz kaynağı olan sözcükler bulunmaktadır. Bu sözcükler, zamanla üretim ve birleşim yollarıyla veya alıntı sözcüklerle birlikte genişleyerek söz varlığını oluşturmuştur (Banguoğlu, 2015, s, 141). Türkçenin sözcük yapımında, çeşitli görevleri bulunan eklerin önemli bir yeri bulunmaktadır (Korkmaz, 2017, s,

99). Söz varlığında görülen ses, yapı, anlam gibi çeşitli nedenlere bağlı ortaya çıkan farklılıklar, ağızları ve lehçeleri meydana getirmektedir.

Türkmen Türkçesinin yazı dilinin ortaya çıkışı konusunda farklı görüşler olsa da standart Türkmen Türkçesinin oluşumu XX. yüzyılda gerçekleşmiştir (Nartıyev, 2010, s, 14). Bu dönemde Türkmen Türkçesinin dil bilgisi kuralları, doğru telaffuz kuralları (orthoepy), fonetik kuralları, söz varlığı gibi dilin yapısını belirleyen unsurlar standart hale getirilmiştir.

Karşılaştırmalı söz varlığı çalışmaları; muhtelif iki dil, lehçe veya ağız gibi dilin kollarının, söz varlığı esas alınarak karşılaştırılması, aralarında ortaklıklar veya farklılıkların tespit edilmesi esaslarına dayanmaktadır. Karşılaştırmalı söz varlığında ortak sözcüklerin tespiti için bazı yöntemler uygulanmaktadır. Bunlara örneğin, sözcüklerdeki söyleniş benzer fakat seslerde ton farkı bulunuyorsa bu sözcükler aynı; biçimleri farklı, anlamları aynı olan sözcükler farklı kabul edilmektedir (Arokoyo ve Lagunju, 2019, s, 7). Ortak sözcüklerin tespitinde yapı bilimi (morfoloji), köken bilimi, anlam bilimi çalışmalarının katkısı bulunmaktadır.

Dil üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, oldukça eski dönemlere tarihlenmektedir. Yunanca ile Latincenin karşılaştırıldığı Geç Antik Çağ'a kadar uzandığı, bilimsel anlamda ise XIX. yüzyılda karşılaştırmalı dil bilimi çalışmalarıyla şekillenmeye başladığı bilinmektedir (Demenchuk, 2018, s, 9). Dilin yapısını, değişimini, kökenini anlamak konusunda karşılaştırmalı çalışmalar araç olmuştur. Bu açıdan dil biliminde bu çalışmaların önemli bir yeri bulunmaktadır. Karşılaştırmalı söz varlığı çalışmaları, yaşayan diller esas alınarak eş zamanlı (synchronic) veya tarihi diller esas alınarak art zamanlı (diachronic) olarak yapılmaktadır. Eş zamanlı çalışmalar, dilin zaman içindeki değişimleri değerlendirmeden, belirli bir kesit içindeki durumunu inceleyen çalışmalarken art zamanlı çalışmalar, dilin tarihsel süreçte geçirdiği değişimlerini inceleyen çalışmalardır (İmer, 1976, s, 34-123). Türkmen Türkçesinin tarihsel süreç boyunca sahip olduğu yapı, anlam, ses, söz dizimi gibi unsurlarını aydınlatmak konusunda, art zamanlı çalışmalar önemli yer tutmaktadır. Art zamanlı çalışmalar, tarihî dilin veya lehçenin metinlerinden yola çıkarak söz varlığı üzerinden ses olayları çalışmaları yapılmaktadır.

Ünsüzler arasındaki ses olayları, Türkçenin ilk zamanlarından beri görülmektedir. Örneğin Orhon yazıtlarında $\tilde{n} \sim y$, $m \sim b$ gibi ünsüzlerin nöbetleşmesi, ünsüz benzeşmesi gibi ses olayları bulunmaktadır (Tekin, 2016, s, 71). Köktürk döneminden Eski Uygur Türkçesi dönemine geçişte; söz içinde ve söz sonundaki b sesi v'ye, sözcük önünde bulunan b sesi m'ye değişmiştir (Akar, 2015, s, 118). Bunun

gibi Türkçenin tarihi boyunca ünsüzlerle ilgili ses değişimleri yaşanmıştır, bu ses değişimleri neticesinde ağız ve lehçe farkları ortaya çıkmıştır. Ağız ve lehçelerin ortaya çıkmasının ilk evresi, fonetik ve morfolojik değişmelerdeki eğilimlerin yaygınlaşmasıdır (Akar, 2010, s, 16). Bu eğilimlerin yaygınlaşması, lehçelerin karakteristik ses unsurlarına sahip olmasına neden olmaktadır. Tonlulaşma (k>g, t>d vb.), sözcük sonundaki g sesinin düşmesi gibi çeşitli ünsüz değişimleri, Eski Anadolu Türkçesinde görülen karakteristik ses unsurlarına örnek teşkil etmektedir (Öztürk, 2017, s, 56-60).

Türkmen Türkçesinde, diğer Oğuz grubunun lehçelerine kıyasla kendine has ses özellikleri bulunmaktadır: var-, ver- (TT) sözcüklerinin önündeki v seslerinin b olarak korunması, ol- (TT) fiilinin önündeki b ünsüzünün korunması, Arapça ve Farsça kökenli alıntı sözcüklerdeki f seslerinin p sesine dönmesi gibi örneklerde mevcuttur (Kara, 2015, s, 33-34). Türkmen Türkçesindeki bu ses olaylarının bir kısmı Doğu Türkçesine ait özelliklerdir. Bu durum, Türkmenlerin diğer Oğuz grubu lehçelerini konuşanlara göre daha doğuda, yani Kıpçak ve Uygur Türkçelerinin konuşurlarına yakın bulunması, tarihi süreçte ise Harezm ve Çağatay Türkçesi yazı dillerinin etkisi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır (Başdaş, 2015, s, 63).

Çağatay Türkçesi ile Oğuz grubu arasında fonetik, morfolojik ve semantik bazı benzerlikler de bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinde istemek anlamında kullanılan kol- fiili yerine iste- fiili kullanılmıştır (Akar, 2010, s. 17). Çağatay Türkçesi metinlerinde, nöbetleşme biçiminde görülen Oğuz grubuna ait birtakım ses unsurları da bulunmaktadır. Örneğin bol- fiilindeki b sesinin düşmesi, Azerbaycan Türkçesinde gördüğümüz teklik birinci kişi eki olan -am/-əm ekinin bulunması, t~d gibi tonsuz ile tonlunun nöbetleşmesi olarak belirtebiliriz (Şahin, 2017, s, 20).

Bu çalışma hazırlanırken iki lehçe arasındaki morfolojik bağlantılar, semantik ilişkiler değerlendirilmiştir ve bunlar arasındaki fonetik farklılıklar ele alınmıştır. Yapılan bu çalışmada, “Türkmen Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı” [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] adlı çalışma esas alınmıştır. Bu çalışmada kullanılan çeşitli kaynaklardan da yararlanarak ünsüzlerle ilgili ses değişimleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Ses yapısı ile ilgili art zamanlı yöntemle yapılan bu çalışmanın Türkmen Türkçesinin fonetik tarihini aydınlatma konusu şüphesiz önemlidir. Bu çalışmanın amacı, Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesindeki ünsüzlerdeki değişimleri karşılaştırarak Çağatay Türkçesinin Türkmen Türkçesiyle olan tarihi ilişkisini ve etkisini, ünsüz sesler hususunda ortaya koymaktır.

Ünsüz Değişmeleri

Tonlulaşma

Tonlulaşma, tonsuzların (ç, f, h, k, p, s, ş, t) tonlu ünsüzlere (b, c, d, g, j, l, m, n, r, v, y, z) değişmesini ifade etmektedir (Vural ve Böler, 2011, s.74). Çalışmamızda ç, ħ, k, k, p, s, t ünsüzlerinde tonlulaşma görülmektedir:

ç>c değişmesi: Ön ve iç seslerde görülmektedir. Sıra sayı sıfatları yapan ekte rastlanmaktadır: +(ü)ncü/+(i)ncü (ÇT)> +(I)ncI. Değişmenin görüldüğü sözcükler şunlardır: beşinci “beşinci” (ME, s. 52) ~ başıncı “beşinci” (TKM), bişinci “beşinci” (ME, s. 14) ~ başıncı “beşinci” (TKM), cırma- “sarmak; bağlamak” (A, s. 240) ~ cırma- “yırtmak” (TKM), êkinçi “ikinci” (LM, s. 499) ~ ikinci “ikinci” (TKM), êkinçi “ikinci” (LM, s. 500) ~ ikinci “ikinci” (TKM), ikinci “ikinci” (BV, s. 740) ~ ikinci “ikinci” (TKM), ikkinçi “ikinci” (ME, s. 51) ~ ikinci “ikinci” (TKM), inçü “inci” (BV, s. 743) ~ hüncü “inci” (TKM), kiçe “gece” (R, s. 380) ~ giçe “gece” (TKM), öçeş- “düşmanlık etmek” (FK, s. 1154) ~ öçeş- “birbirinden nefret etmek” (TKM), sikizinci “sekizinci” (FK, s. 1215) ~ sekizinci “sekizinci” (TKM), törtünçi “dördüncü” (R, s. 684) ~ dördüncü “dördüncü” (TKM), uçaş- “bahse tutuşmak” (BV, s. 895) ~ uçaş- “karşı karşıya gelmek” (TKM), üçünçi “üçüncü” (LM, s. 652) ~ üçüncü “üçüncü” (TKM), yitinçi “yedinci” (R, s. 746) ~ yedinci “yedinci” (TKM), yittinçi “yedinci” (R, s. 746) ~ yedinci “yedinci” (TKM), yorunçka “yonca” (FK, s. 1336) ~ yorunca “yonca” (TKM).

ħ>g değişmesi: Yalnızca iç seslerde görülmektedir: aħşam “akşam” (FK, s.743) ~ ağşam “akşam” (TKM), baħşı “yazıcı” (R, s. 50) ~ bağşı “bahşı, Türkmen milli geleneğinde ozan; danışman” (TKM), daħı “da/de, dahi” (R, s. 150) ~ dağı “dahi” (TKM), toħta- “sağlamlık bulmak; dinlenmek” (A, s. 202) ~ toğta- “beklemek” (TKM), yaħşı “güzel; doğru” (R, s. 726) ~ yağşı “hoş” (TKM), yaħşılığ “güzellik; iyilik” (BV, s. 905) ~ yağşılık “iyilik” (TKM).

k>g değişmesi: Bu ses değişmesi çok yaygın görülmektedir. Sözcüklerin ön, iç ve son seslerinde gerçekleşmektedir: akar- “ağarmak” (LM, s.449) ~ agar- “ağarmak” (TKM), akşak “topal” (BV, s.637) ~ agsak “topal” (TKM), akşam “akşam” (FK, s.746) ~ ağşam “akşam” (TKM), andağ “öyle; o kadar” (BV, s.641) ~ andağ “şöyle” (TKM), kanat “kanat” (R, s. 333) ~ ganat “kanat” (TKM), karı “yaşlı” (R, s. 336) ~ garrı “yaşlı” (TKM), kaşı- “kaşımak” (LM, s. 548) ~ gaşa- “kaşımak” (TKM), katı- “katılaşmak” (A, s. 315) ~ gata- “katılaşmak” (TKM), kayğu “kaygı” (LM, s. 549) ~ gayğı “kaygı” (TKM), kayğuluk “kaygılı” (BV, s. 759) ~ gaygılı “kaygılı” (TKM),

kağgur- “kaygılanmak” (FK, s. 1020) ~ gaygır- “acımak; korumak” (TKM), kayuk/kayık “kaygı” (A, s. 329) ~ gaygı “kaygı” (TKM), kazug “kazık; direk” (R, s. 346) ~ gazık “kazık” (TKM), kıçgır- “haykırmak” (A, s. 33) / kıçkır- “çağırarak; kızmak” (R, s. 352) ~ gıgır- “şiddetli ses çıkarmak; birisini bağırarak çağırarak” (TKM), kıçkırış- “bağrısmak” (FK, s. 1026) ~ gıgırış- “bağrısmak” (TKM), kılınç “kılıç” (LM, s. 556) ~ gılıç “kılıç” (TKM), kırağ “kenar” (FK, s. 1031) ~ gıra “kenar; denizin kıyısı” (TKM), kırağ “kenar; sınır; köşe; sahil, kıyı; yön” (R, s. 375) ~ gıra “kenar; denizin kıyısı” (TKM), kırav “kırağı” (FK, s. 1031) ~ gırav “kırağı” (TKM), kırcılda- “gıcırdamak” (BV, s. 746) ~ gırcırda- “gıcırdamak” (TKM), kıriğ “kenar” (İD, s. 669) ~ gıra “kenar; denizin kıyısı” (TKM), kırıl- “kırılmak” (İD, s. 669) ~ gırıl- “kesilmek; yolunmak; sesin boğuk çıkması; ölmek” (TKM), kırk- “kırkmak” (BV, s. 764) ~ gırk- “kırkmak” (TKM), kıskıa “kısa; az” (BV, s. 764) ~ gısga “kısa; (mec.) az (zaman anlamında)” (TKM), kış “kış” (R, s. 377) ~ gış “kış” (TKM), kışlak “kışlak” (Sİ, s. 228) ~ gışlag “kışlak” (TKM), kıvan- “inanmak” (MS, s. 498) ~ guvan- “kıvanmak” (TKM), kıy- “kıymak; zulmetmek” (BV, s. 765) ~ “yaralamak; bıçakla kesmek” (TKM), kız “kız” (LM, s. 557) ~ gız “kız” (TKM), kız- “ısınmak; öfkelenmek” (FK, s. 1033) ~ gız- “kızmak; coşmak; (mec.) öfkelenmek” (TKM), kızgın- “kıskanmak” (BV, s. 765) ~ gısgan- “kıskanmak” (TKM), kıziğ “hararetli” (İD, s. 670) ~ gızgın “ısınmış; (mec.) içten olma; hastalık neticesinde vücudun ısınması” (TKM), kıziğ “ısınmış” (BV, s. 765) ~ gızgın “ısınmış; (mec.) içten, sıcak; hastalık neticesinde vücudun ısınması” (TKM), kızıl “kırmızı; kanlı, kan sebebiyle kızarmış; (mec.) altın” (R, s. 378) ~ gızıl “kırmızı; altın” (TKM), kıziş- “kızışmak” (A, s. 331) ~ gızış- “ısınmak; (mec.) kızışmak; ilgi duymak” (TKM), kıbga/koyga “kova” (A, s.334) ~ gova “kova” (TKM), kıoçkar “koç” (LM, s. 560) ~ goçgar “koçun yavru olanı” (TKM), kıol “kol (uzuv); dere, vadi vb. bölüm olarak ayrılmış kısım” (R, s. 400, İD, s. 681) ~ gol “kol; hayvanların ön uzuvları; dal (ağaç); nehir gibi su yollarının bölümü” (TKM), kıolaç “kulaç” (LM, s. 560) ~ gulaç “kulaç” (TKM), kıom “şiddetli dalga” (FK, s. 1044) ~ gom “şiddetli rüzgar sonucu denizde ortaya çıkan güçlü dalga” (TKM), kıom “eyer” (FK, s. 1044) ~ gom “sırt” (TKM), kıon- “kuş gibi uçan canlılar için bir yere inmek; konaklamak” (R, s. 400; FK, s. 1044) ~ gon- “konmak; dinlenmek için yükünü bırakmak; yeni bir yere taşınmak” (TKM), kıorcal- “büyümek” (A, s. 339) ~ goçal- “büyümek” (TKM), kıorkuş “korku” (A, s. 337) ~ gorkı “korku” (TKM), kıoru- “korumak” (LM, s. 561) ~ gora- “korumak” (TKM), kıuru- “kurumak; susuz kalmak” (A, s. 339) ~ gura- “kurumak; (mec.) yok olmak” (TKM), kıoşuk “koşuk” (A, s. 342) ~ goşuk/goşğı “bir şiir türü, koşuk”

(TKM), koşun “ordu” (A, s. 342) ~ goşun “ordu” (TKM), koy “koyun” (FK, s. 1047) ~ goyun “koyun” (TKM), kıtur- “kudurmak” (LM, s. 567) ~ gudura- “kudurmak; çok beğenmek” (TKM), kıtuz “kuduz” (BV, s. 777) ~ guduz “kuduz hastalığı” (TKM), kıvan- “güvenmek; sevinmek; övünmek” (FK, s. 1065, İD, s. 696) ~ guvan- “kıvanmak” (TKM), sakın- “düşünmek” (İD, s. 830) ~ sağın- “düşünmek” (TKM), soruk “konu” (R, s. 611) ~ sorag “soru” (TKM), sorak “soru” (A, s. 294) ~ sorag “soru” (TKM), tağ “dağ” (R, s. 648) ~ dag “dağ” (TKM), tarğa- “saçılmak; perişan olmak” (A, s. 165) ~ darga- “saçılmak” (TKM), toğsan “doksan” (BV, s. 889) ~ togsan “doksan sayısı” (TKM), toğta- “sağlam olmak; sakin olmak; birisiyle birlikte oturmak; ele geçirmek” (A, s. 215) ~ toğta- “beklemek” (TKM), tuğ- “doğmak” (R, s. 685) ~ dog- “doğmak; ortaya çıkmak” (TKM), tuşuk “tuyuk gibi bir şiiir türü” (A, s. 211) ~ tuyug “tuyuk, Türklere ait bir şiiir türü” (TKM), uçğun “kıvılcım” (R, s. 697) ~ uçgun “kıvılcım” (TKM), ulağ “at” (A, s. 118) ~ ulag “ulaşım aracı için kullanılan at, deve, araba gibi şeyler” (TKM), uruk “akraba” (FK, s. 1298) ~ urug “nesil, soy” (TKM), yarak “araç; silah” (Sİ, s. 377) ~ yarag “silah; teçhizat” (TKM), yaylak “yayla” (R, s. 736) ~ yaylag “yayla” (TKM), yoksa “yoksa” (LM, s. 667) ~ yogsa “yoksa” (TKM).

k>g değişmesi: Yaygın görülen bir ses değişmesidir. Sözcüklerin ön, iç ve son seslerinde gerçekleşmektedir: kēç “geç” (LM, s. 550) ~ geç “geç” (TKM), kēçe “gece” (LM, s. 550) ~ gice “gece” (TKM), kēçür- “geçirmek; affetmek” (LM, s. 550) ~ geçir- “geçirmek; mevki değiştirmek; (mec.) bir işle meşgul olmak; (mec.) başışlamak; tercüme etmek; saptamak” (TKM), kiçür- “geçirmek; (mec.) düşünmek; (mec.) başışlamak (Tanrı); (mec.) vakit geçirmek” (R, s. 381, BV, s. 766) ~ geçir- “geçirmek; mevki değiştirmek; (mec.) bir işle meşgul olmak; (mec.) başışlamak” (TKM), kēltür- “getirmek” (LM, s. 550) ~ getir- “getirmek” (TKM), kērek “gerek” (LM, s. 551) ~ gerek “lazım, gerek” (TKM), ket- “giymek” (İD, s. 663) ~ gey- “giymek” (TKM), kēy- “giy-” (LM, s. 553) ~ gey “giymek” (TKM), kice “gece” (R, s. 380) ~ gice “gece” (TKM), kiç “giç” (BV, s. 765) ~ giç “geç” (TKM), kiçrek “geç” (İD, s. 672) ~ gicrāk “daha geç” (TKM), kimeçi “gemici, kaptan” (NM, s. 14) ~ gāmiçi “gemici, kaptan” (TKM), kir- “girmek” (R, s. 392) ~ gir- “girmek” (TKM), kögsük “gögüs” (A, s. 368) ~ gövüs “gögüs; emcek” (TKM), köker- “gögörmek” (BV, s. 771) ~ göger- “yeşermek” (TKM), kölkömük “gömgök” (LM, s. 562) ~ göm-gök “gömgök” (TKM), külgü “gülüş” (LT: 58) ~ gülki “gülüş” (TKM), kündüz “gündüz” (BV, s. 779) ~ gündiz “gündüz” (TKM), öksü- “eksilmek” (A, s. 111) ~ egsil- “eksilmek” (TKM), öksük “eksik” (R, s. 538) ~ egsik “eksik” (TKM), öksün-

“eksilmek” (A, s. 111) ~ egsil- “eksilmek” (TKM), ökü- “yüksek sesle ağlama” (R, s. 538) ~ böğür- “böğürmek; (mec.) ağlamak” (TKM), ötkün “etkili; okun demir yeri” (FK, s. 1160) ~ ötgün, “güçlü, etkili” (TKM), sékri- “koşmak” (LM, s. 616) ~ segre- “seğirmek” (TKM), siksen “seksen” (R, s. 603) ~ segsen “seksen” (TKM), sök- “sövmek” (R, s. 611) ~ sög- “sövmek” (TKM), sökünç “sövme” (BV, s. 857) ~ sögünç “küfür” (TKM), tilek “dilek” (BV, s. 886) ~ dileg “dilek” (TKM), ürkün “uyuyan” (A, s. 101) ~ ürgün “hareketsiz yatan” (TKM).

k>l değişmesi: Bir örnekte, son seste tespit edilmiş bir ses değişmesidir. Çağatay Türkçesinde fiilden fiil yapım eki -k, fiile kuvvetlendirici anlam kazandırmaktadır: az- “yolunu kaybetmek” > azık- “yolunu kaybederek dolaşmak” (Eckmann, 2017, s. 60). Bu ekin, Türkmen Türkçesinde edilgen yapan -l ekiyle anlamca yakınlaşması ve bu yakınlaşma sonucu ses değişimi görülmektedir: ayık- “farkına varmak, hatırlamak, aklını başına toplamak” (FK, s. 772) ~ ayıl- “ayılmak, kendine gelmek, uyanmak” (TKM).

k>y değişmesi: Bazı sözcüklerin içinde ve sonunda görülmektedir ancak ökte~öyke örneklerinde göçüşme neticesinde (t>y) bir ses değişmesi olabilir: ökte “haşın” (A, s. 110) ~ öyke “öfke; haşın” (TKM), tük “tüy” (BV, s. 893) ~ tüy “tüy” (TKM).

p>b değişmesi: Sözcüklerin ön ve iç seslerde görülmektedir: pişür- (krş. bişür-) “pişirmek” (R, s. 556; FK, s. 812) ~ bişir- “pişirmek” (TKM), süpürgü “süpürge” (BV, s. 860) ~ sübse “süpürge” (TKM), tapşur- “güvenmek; teslim etmek, bırakmak; göndermek; sunmak” (R, s. 655) ~ tabşır- “buyurmak; teslim etmek; başarmak” (TKM).

s>l değişmesi: Yalnızca bir örnekte, iç seste görülmektedir: sisken- “silkinmek, titremek” (LT, 146) ~ silkin- “silkinmek” (TKM).

s>z değişmesi: İç ve son seste görülmektedir. Bir örnekte, olumsuzluk eki almış fiil çekiminde gerçekleşmektedir. Esasında Köktürkçede bu ek -mAz biçiminde, tos kelimesi ise toz olarak bulunmaktadır (Tekin, 2016, s. 155, 311). Netice olarak Türkmen Türkçesinde bu sesler korunmuştur: tos “toz; yayın kabı” (A, s. 210) ~ toz “toz” (TKM), inanmaslık “inanmama” (FK, s. 962) ~ inanmazlık “inanmama” (TKM).

t>d değişmesi: Bu ses değişmesinin Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında çok sayıda örneği bulunmaktadır. Çağatay Türkçesindeki t ünsüzünün Türkmen Türkçesinde tonlulaşma eğilimi vardır. Bu ses değişmesi, yalnız ön ve iç

seslerde görülmektedir. Çağatay Türkçesindeki ettirgenlik yapan -dUr/-tUr ekinin tonsuz örnekleri dolayısıyla gerçekleşmektedir. Türkmen Türkçesinde bu ek, tonlu kullanımdadır: -dİr/-dUr.

istür- “estirmek” (FK, s. 988) ~ ösdür- “estirmek” (TKM), taban “taban” (FK, s. 1249) ~ daban “taban” (TKM), tağ “dağ; kaya” (R, s. 645) ~ dag “dağ” (TKM), kıtutur- “kudurmak” (LM, s. 567) ~ gudura- “kudurmak; çok beğenmek” (TKM), kıtuz “kuduz” (BV, s. 777) ~ guduz “kuduz hastalığı” (TKM), otun “odun” (R, s. 537) ~ odun “odun” (TKM), otunçı “oduncu” (LT, 74) ~ odunçı “oduncu” (TKM), ökte “güçlü; pehlivan” (BV, s. 824) ~ ökde “bir işi iyi yapan, usta” (TKM), öltür- “öldürmek” (R, s. 539) ~ öldür- “öldürmek” (TKM), öltürt- “öldürtmek” (KT, s. 156) ~ öldürt- “öldürtmek” (TKM), söktür- “çıkarttırmak” (R, s. 611) ~ sökdür- “söktürmek” (TKM), taban “taban” (FK, s. 1249) ~ daban “taban” (TKM), tağ “dağ; kaya” (R, s. 645) ~ dag “dağ” (TKM), tağay “dayı” (A, s. 306) ~ dayı “day; büyük erkeklere hitap şekli” (TKM), tağı “dahi” (R, s. 645) ~ dağı “dahi” (TKM), tağ “dağ” (R, s. 648) ~ dag “dağ” (TKM), tağ- “bağlamak” (BV, s. 872) ~ dak- “takmak” (TKM), talaş “cenk etme; acele” (FK, s. 1253) ~ dalaş “güreş; çekişme” (TKM), talaş- “dalaşmak; itiraz etmek” (BV, s. 872) ~ dalaş- “güreşmek; rekabet etmek” (TKM), tam “damla” (A, s. 175) ~ damca “damla” (TKM), tam- “damlamak” (R, s. 651) ~ damcala- “damlamak” (TKM), tamağ “damak” (MS, s. 580) ~ damak “boğaz; (mec.) yemek” (TKM), tamar “damar” (BV, s. 873) ~ damar “damar” (TKM), tamur “damar” (A, s. 174) ~ damar “damar” (TKM), tañ “tan” (R, s. 652) ~ dañ “tan” (TKM), tar “dar” (FK, s. 1259) ~ dar “dar” (TKM), tara- “taramak” (A, s. 167) ~ dara- “taramak; temizlemek” (TKM), tarağ “tarak; toprak işlerinde toprağın taşını ayıklamak için kullanılan ucu tarak şeklinde olan alet” (A, s. 167) ~ darak “saç tarağı; yün ayırmak için kullanılan araç” (TKM), tariğ “darı” (A, s. 167) ~ darı “darı” (TKM), tariğ- “daralmak” (A, s. 166) ~ darık- “darlanmak” (TKM), tarğa- “dağılmak; perişan olmak” (A, s. 165) ~ darga- “dağılmak” (TKM), tarğaş- “ayrılmak” (BV, s. 876) ~ dargaş- “işteş olarak dağılmak” (TKM), tart- “çekmek; (kılıç, yay) çekmek” (A, s. 164) ~ dart- “çekmek” (TKM), tarttır- “çektirmek” (KT, s. 169) ~ dardır- “çektirmek” (TKM), taş “taş; sert madde” (A, s. 170) ~ daş “taş” (TKM), taş “dış” (A, s. 170) ~ daş “dış; uzak” (TKM), taş- “taşmak; coşmak” (R, s. 660) ~ daş- “taşmak” (TKM), taşı- “taşımak” (R, s. 660) ~ daşa- “taşımak” (TKM), taşkari “dışarı” (BV, s. 877) ~ daşarı “dışarı” (TKM), tat- “tatmak” (A, s. 162) ~ dat- “tatmak” (TKM), tatlığ “tatlı” (A, s. 162) ~ datlı “tatlı” (TKM), tavar “davar” (MS, s. 582) ~ dovar “davar” (TKM), taya- “dayamak” (İD, s. 895) ~ daya- “dayamak” (TKM), tayan- “dayanmak” (R, s. 661) ~ dayan-

“dayanmak; iyileşmek; bel bağlamak” (TKM), tæg- “değmek” (LM, s. 638) ~ deg- “değmek; bir eşya bir yere çarpmak; vurmak” (TKM), tēgre “çevre” (LM, s. 638) ~ degre “çevre” (TKM), tēgür- “değirmek, değdirmek; hedefe ulaştırmak” (LM, s. 638) ~ degir- “değirmek; isabet ettirmek; kirliletmek” (TKM), tek “gibi” (A, s. 171) ~ dek “gibi” (TKM), tēk “düzgün” (LM, s. 638) ~ dek “sessiz” (TKM), tēmür “demir” (LM, s. 639) ~ demir “demir” (TKM), tēñiz “deniz” (LM, s. 639) ~ deñiz “deniz” (TKM), tēp- “tepmek” (KT, s. 170) ~ dep- “tepmek; toprağı biçmek” (TKM), tēr “ter” (LM, s. 639) ~ der “ter” (TKM), terek “kavak ağacı” (A, s. 168) ~ derek “kavak ağacı” (TKM), tēri “deri” (LM, s. 640) ~ deri “deri” (TKM), tēş- “delmek” (LM, s. 640) ~ deş “deşmek” (TKM), tēşük “delik” (LM, s. 640) ~ deşik “deşik” (TKM), tēve “deve” (LM, s. 640) ~ düve “deve” (TKM), tıķ- “tıkmak” (BV, s. 883) ~ dık- “tıkmak” (TKM), tım “damla” (FK, s. 1276) ~ damca “damla” (TKM), tın- “dinmek; dinlenmek; emin olmak” (FK, s. 1271) ~ diñ- “dinmek” (TKM), tırma- “eşelemek; tırnakla kaşımak; sarmak” (R, s. 674) ~ dırma- “tırmalamak” (TKM), tırman- “eşelenmek” (A, s. 187) ~ dırman- “eşelenmek; çabalamak” (TKM), tırnağ “tırnak; parmak” (R, s. 674) ~ dırnak “tırnak” (TKM), tırnaķ “tırnak” (LM, s. 641) ~ dırnak “tırnak” (TKM), ti- “demek” (BV, s. 884) ~ diy- “demek” (TKM), tig- “değmek” (FK, s. 1273) ~ deg- “değmek; çarpmak” (TKM), tigirmen “değirmen” (A, s. 190) ~ degirmen “değirmen” (TKM), tigre “etraf; yan” (A, s. 191) ~ degre “etraf” (TKM), tigrü “doğru (yön)” (KT, s. 171) ~ dogrı “doğru; yanlış değil” (TKM), tik “dik” (A, s. 192) ~ dik “dik” (TKM), tik “gibi” (FK, s. 1274) ~ dek “gibi” (TKM), tik “sessiz” (BV, s. 885) ~ dek “sessiz” (TKM), tik- “dikmek; bir bitkiyi toprağı yerleştirmek” (BV, s. 885) ~ dik- “dikmek; kurmak” (TKM), til “dil; lisan” (R, s. 676) ~ dil “dil; lisan” (TKM), til- “dilmek” (BV, s. 885) ~ dil- “dilim dilim kesmek” (TKM), tile- “dilemek” (A, s. 193) ~ dile- “dilemek” (TKM), tilek “dilek” (BV, s. 886) ~ dileğ “dilek” (TKM), tilençi “dilenci” (LM, s. 642) ~ dileğçi “dilenci; bir şey isteyen, rica eden” (TKM), tilet- “istemek” (KT, s. 171) ~ dilet “diletmek” (TKM), tilim “dilim” (BV, s. 886) ~ dilim “dilim” (TKM), tilin “dilim; aşınmış” (A, s. 195) ~ dilim “dilim” (TKM), tilük “delik” (A, s. 194) ~ deşik “delik” (TKM), tım “damla; damla sesi” (BV, s. 883) ~ damca “damla” (TKM), timür “demir” (A, s. 196) ~ demir “demir” (TKM), tın “dinlenmek” (A, s. 198) ~ diñ- “dinmek, dinlenmek” (TKM), tinc “dinç” (A, s.197) / tinç “dinç” (FK, s. 1277) ~ dınç “dinlenme zamanı; durgun; rahat” (TKM), tiñiz “deniz” (R, s. 678) ~ deniz “deniz” (TKM), tip- “tepmek” (R, s. 679) ~ dep- “tepmek; toprağı biçmek” (TKM), tipre- “ilerlemek; hayvanı bir yöne sürmek” (R, s. 679) ~ depre- “çabalamak” (TKM), tipren- “tepinmek” (BV, s. 886) ~ depren- “hareketlenmek” (TKM), tipük

“tepik” (A, s. 183) ~ depgi “tepik” (TKM), tir “ter” (A, s. 184) ~ der “ter” (TKM), tirel- “derilmek” (FK, s. 1278) ~ tiril- “derilmek” (TKM), tirel- “dirilmek” (FK, s. 1278) ~ direl- “dirilmek” (TKM), tırgüz- “diriltmek” (R, s. 680) ~ direlt- “diriltmek” (TKM), tiri “deri” (A, s. 186) ~ deri “deri” (TKM), tiri “diri” (A, s. 185) ~ diri “diri” (TKM), tirigle- “canlanmak” (İD, s. 910) ~ direl- “dirilmek” (TKM), tirlik “terlik” (BV, s. 888) ~ derlik “eyerin altına konulan keçe” (TKM), tiş “diş; çark, testere, tarak gibi çentikli şeylerdeki çıkıntılarının her biri” (A, s. 188) ~ diş “diş, ağızda bulunan sert yapılar; benzetme yoluyla aletlerin diş benzeyen yapıları” (TKM), tiş- “delmek; ip gibi şeyleri çözmek” (Sİ, s. 99) ~ deş- “deşmek” (TKM), tişle- dişlemek” (R, s. 681) ~ dişle- “dişlemek” (TKM), tişük “delik; yarık” (FK, s. 1280) ~ deşik “delik” (TKM), tive “deve” (A, s. 199) ~ düye “deve” (TKM), tivi “deve” (FK, s. 1279) ~ düye “deve” (TKM), tiz “diz (organ adı)” (A, s. 188) ~ dız “diz” (TKM), tiz- “dizmek” (LM, s. 643) ~ düz- “dizmek” (TKM), tizek “tezek” (BV, s. 888) ~ tezek “tezek” (TKM), tizgin- “iğrenmek” (BV, s. 888) ~ tişgin- “ürkmek” (TKM), tizi “dizi” (A, s. 188) ~ düzi “çadır yapımında iskeleti oluşturan ince odunların eğilmemesi için kullanılan ip” (TKM), toğ- “doğmak” (BV, s. 889) ~ dog- “doğmak; belirlemek” (TKM), toğra- “doğramak, ufak parçalar halinde bölmek” (FK, s. 1281) ~ dogra- “doğramak” (TKM), tok “tok” (LM, s. 643) ~ dok “tok; dolu” (TKM), tok(k)uz “dokuz” (İD, s. 912) ~ dokuz “dokuz sayısı” (TKM), tokkuzunç “dokuzuncu” (BV, s. 889) ~ dokuzuncu “dokuzuncu” (TKM), tokluk “tokluk; bolluk” (R, s. 682) ~ dokluk “tokluk; bolluk” (TKM), tokşan “doksan” (BV, s. 889) ~ togsan “doksan sayısı” (TKM), tokta- “istihkam olmak; dinlenmek; birisiyle birlikte oturmak” (A, s. 215) ~ toğta- “durmak” (TKM), toku- “dokumak” (FK, s. 1281) ~ doka- “dokumak” (TKM), tokul- “temas etmek; bez veya kumaş gibi nesnelere dokunması” (A, s. 215) ~ dokal- “dokunmak” (TKM), tokuz “dokuz” (A, s. 214) ~ dokuz “dokuz” (TKM), tol- “dolmak” (R, s. 682) ~ dol- “dolmak” (TKM), tola “dolu” (A, s. 218) ~ dolı “dolu” (TKM), toldur- “doldurmak” (R, s. 682) ~ doldur- “doldurmak” (TKM), tolgā- “dolamak; dolanmak; bükme” (BV, s. 889) ~ dola- “dolamak; yuvarlamak” (TKM), tolgān- “dolanmak; etrafını dönmek” (R, s. 683) ~ dolan- “dolanmak” (TKM), tolgāş- “dolaşmak” (A, s. 219) ~ dolaş- “dolaşmak” (TKM), tolun “dolu, doldurulmuş” (A, s. 218) ~ dolı “dolu” (TKM), tolun ay “dolunay” (A, s. 218) ~ dolı ay “dolunay” (TKM), ton “giysi; renk” (FK, s. 1282) ~ don “Türkmenlerin giydiği kaftana verilen ad” (TKM), toñ- “donmak; soğuktan üşümek” (BV, s. 889) ~ doñ- “donmak; çok üşümek; hareketsiz kalmak” (TKM), toñuz “domuz” (R, s. 683) ~ donuz “domuz” (TKM), toy- “doymak; bıkılmak” (A, s. 225) ~ doy- “doymak; zengin olmak” (TKM), toyğar- “doyurmak”

(A, s. 226) ~ doyor- “doymak” (TKM), tög- “vurmak” (R, s. 683) ~ döv- “vurmak, dövmek; uflamak” (TKM), tögün- “dövünmek” (A, s. 217) ~ dövün- “kendisi için bir şey dövmek” (TKM), tök- “dökmek; saçmak” (R, s. 683) ~ dök- “dökmek; saçmak; boşaltmak” (TKM), tökil- “dökülmek” (FK, s. 1283) ~ dökül- “dökülmek” (TKM), töktür- “döktürmek” (R, s. 683) ~ dökür- “döktürmek” (TKM), tökül- “dökülmek” (R, s. 683) ~ dökül- “dökülmek” (TKM), töpe “tepe” (Sİ, s. 243) ~ depe “tepe” (TKM), töre- “görülme” (R, s. 684) ~ döre- “türemek; dünyaya gelmek” (TKM), tört “dört” (R, s. 684) ~ dört “dört” (TKM), törtünc “dördüncü” (A, s. 206) ~ dördüncü “dördüncü” (TKM), törtüncü “dördüncü” (R, s. 684) ~ dördüncü “dördüncü” (TKM), töş “yan; taraf; semt” (BV, s. 890) ~ dös “dös; giysinin ön yüzü” (TKM), töşe- “döşemek” (R, s. 684) ~ düşe- “döşemek” (TKM), töşek “döşek” (R, s. 684) ~ düşek “döşek” (TKM), töşük “delik; yarık; hayvan ini” (A, s. 211) ~ deşik “deşik” (TKM), töz- “sabretmek” (İD, s. 914) ~ döz- “acımak; dayanmak” (TKM), tuğ- “doğmak” (R, s. 685) ~ dog- “doğmak” (TKM), tuğ- “doğmak” (R, s. 685) ~ dog- “doğmak; belirme” (TKM), tuğuz “kuduz” (FK, s. 1285) ~ guduz “kuduz hastalığı” (TKM), tul “dul” (A, s. 220) ~ dul “dul” (TKM), tumşag “ sivri uç; zirve; dudak; burun; dargınlık” (FK, s. 1285) ~ tumşuk “hayvanların sivrilerek gelen ağız bölümü; gaga” (TKM), tumşuğ “zirve; sivri uç; gaga” (A, s. 221) ~ tumşuk “hayvanların sivrilerek gelen ağız bölümü; gaga” (TKM), tunağ “tırnak” (FK, s. 1285) ~ toynak “toynak; (mec.) ayak” (TKM), tur- “durmak; yardımcı fiil; inmek” (FK, s. 1285) ~ dur- “durmak; hareket etmemek; bir yere yerleşmek; yardımcı fiil” (TKM), turğuz- “durdurmak; oturtmak; çiftleştirmek” (BV, s. 892) ~ duruz- “durdurmak; yerleştirmek” (TKM), turla- “sarmak” (A, s. 205) ~ düyrle- “dürmek; (mec.) çok yemek yemek” (TKM), turlan- “bağlanmak” (A, s. 205) ~ düyrlen- “dürülmek” (TKM), tuş “yön” (A, s. 212) ~ duş “çevre” (TKM), tuş- “rastlamak; kavuşmak” (LM, s. 645) ~ duş- “denk gelmek” (TKM), tutaştur- “tutuşturmak” (İD, s. 918) ~ tutaşdır- “tutuşturmak” (TKM), tuttur- “tutturmak” (R, s. 690) ~ tutdur- “tutturmak; tutturmak” (TKM), tuy- “duymak” (FK, s. 1289) ~ duy- “duymak” (TKM), tuy- “duymak” (FK, s. 1289) ~ duy- “duymak” (TKM), tuz “tuz” (R, s. 691) ~ duz “tuz” (TKM), tuzak “tuzak” (LM, s. 646) ~ duzak “tuzak” (TKM), tuzluk “tuzlu” (İD, s. 918) ~ duzlu “tuzlu” (TKM), tün “gece” (R, s. 691) ~ düyn “dün” (TKM), tüp “dip” (R, s. 692) ~ düyp “dip; cevher” (TKM), tüpe “tepe” (A, s. 200) ~ depe “tepe; (mec.) baş; yardımcı fiil” (TKM), tür- “dürmek” (BV, s. 894) ~ dür- “dürmek; (mec.) çok yemek yemek” (TKM), türe “töre; kalkan” (A, s. 203) ~ töre “itibarlı” (TKM), türe-/türü- “türemek” (A, s. 207) ~ döre- “oluşmak” (TKM), tüş- “düşmek; inmek; bir menzile konmak; bir yerde kalmak; aşırı ilgi

göstermek; uygun gelmek” (A, s. 211) ~ düş- “düşmek; inmek; bir menzile konmak; bir yerde durmak; aşırı ilgi göstermek; rastlamak; yardımcı fiil” (TKM), tüz “doğru; eşit” (R, s. 695) ~ düz “doğru; (mec.) düzgün; (mec.) doğru” (TKM), tüz- “düzmek; düzeltmek; süslemek” (İD, s. 922) ~ düz- “dizmek” (TKM), tüzel- “düzelmek; dizilmek” (R, s. 695) ~ düzel- “düzelmek” (TKM), tüzlüg/tüzlük “düzlük” (A, s. 209) ~ düzlük “geniş meydan, düzlük; doğruluk” (TKM), tüzül- “dizilmek” (LM, s. 648) ~ düzül- “düzene koyulmak; saz çalınmak; edebi ürünler için türetilmek” (TKM), unuttur- “unutturmak” (R, s. 700) ~ unuttur- “unutturmak” (TKM), yakınlaştur- “yakınlaştırmak” (BV, s. 905) ~ yakınlaştır- “yakınlaştırmak” (TKM), yeti “yedi” (LM, s. 665) ~ yedi “yedi” (TKM), yığıştur- “toplamak; sağaltmak” (R, s. 739) ~ yığışdır- “toplamak” (TKM), yitinci “yedinci” (R, s. 746) ~ yedinci “yedinci” (TKM), yittinci “yedinci” (BV, s. 915) ~ yedinci “yedinci” (TKM).

t>l değişmesi: Birkaç örnekte, son seste görülmektedir. İsimden fiil yapan +tA ekinin, Türkmen Türkçesinin isle- örneğinde, yerini +lA ekine bırakmasıyla ortaya çıkmaktadır: istemeklik “isteme gereğini duyma” (BV, s. 745) ~ islemeklik “arzu etmelik, istenen” (TKM), uyat- “utanmak” (A, s. 123) ~ uyal- “utanmak” (TKM).

t>y değişmesi: İç ve son seste görülmektedir: ket- “giymek” (İD, s. 663) ~ gey- “giymek” (TKM), ötken- “taklit etmek” (A, s. 89) ~ öykün- “taklit etmek” (TKM).

t>z değişmesi: Türkmen Türkçesindeki ettirgenlik ekinin (-t) işlek olmayan -z’li biçiminde ses değişmesi bulunmaktadır: hürküt- “ürkütme” (İD, s. 604) ~ ürküz- “ürkütme” (TKM), ürküt- “ürkütme” (LM, s. 653) ~ ürküz- “ürkütme” (TKM).

Tonsuzlaşma

Tonlu ünsüzlerin (b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z) tonsuz ünsüzlere (ç, f, h, k, p, s, ş, t) değişmesidir (Vural ve Böler, 2011, s. 73-74). Çalışmamızda b, c, d, g, ğ, l, v, z ünsüzlerinde tonlulaşma bulunmuştur:

b>p değişmesi: Ön, iç ve son seslerde görülmektedir: balçığ “balçık” (FK, s. 784) ~ palçık “balçık” (TKM), balçık “balçık” (FK, s. 784) ~ palçık “balçık” (TKM), baltu “balta” (A, s. 133) ~ palta “balta” (TKM), bıçağ (BV, s. 659) ~ pıçak “bıçak” (TKM), talbın- “sıçramak; çabalamak” (İD, s. 886) ~ tarpıl-da- “tepinmek” (TKM), tib- “tepmek” (A, s. 183) ~ dep- “tepmek” (TKM), tübre- “deprenmek” (A, s. 183) ~ depre- “çabalamak” (TKM).

c>ç değişmesi: Birkaç örneğin iç ve son seslerinde görülmektedir. Çağatay Türkçesinde, fiilden nesne ve soyut isimler yapan -çuğ eki (Ekin tonsuz veya düzensiz ünlülü şekilleri bulunmaktadır.), Türkmen Türkçesinde -çAk şekliyle yer almasından kaynaklanmaktadır: bulgancuğluk “karışıklık, keşmekeşlik” (A, s. 157) ~ bulançaklık “bulanıklık” (TKM), korcal- “büyüme” (A, s. 339) ~ goçal- “büyüme” (TKM), tinc “dinç” (A, s.197) ~ dınç “dinlenme zamanı; durgun; rahat” (TKM).

d>t değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: yağdu “aydınlık, parlaklık, ışıık” (FK, s. 1315) ~ yagtu “ışıık, parlaklık, şule” (TKM).

g>k değişmesi: Birkaç örneğin ön ve iç seslerinde görülmektedir: bügre- “bükülmek” (A, s. 153) ~ bükül- “bükülmek” (TKM), çağır “şarap” (KT, s. 105) ~ çakır “şarap” (TKM), külgü “gülüş” (LT: 58) ~ gülki “gülüş” (TKM).

ğ>k değişmesi: Yaygın görülen ses değişmesidir. Sözcüklerin iç ve son seslerinde görülmektedir. Bu ses değişmesi, fiilden isim yapan -(t)ğ/-(t)g/-(u)ğ/-(ü)ğ (ÇT)> -Ik (TKM) eklerinde, isimden isim yapan +lğ/+lig/+luğ/+lüg (ÇT)> +llk/+lUk (TKM) ve aitlik, yer bildiren sıfatlar yapan +ğ/+kı/+ki (ÇT)> +kI/+kU (TKM) eklerinde de gerçekleşmektedir. Çağatay Türkçesinde tonlunun eklerde sözcük sonuna gelmesi durumu vardır. Bu durum, ek getirilmesinden kaynaklı veya sözcükten sonra ünlüyle başlayan sözcükten kaynaklı olarak tonlulaşmaya neden olduğu düşünülebilir: “Besā ki oğrılığ itkey tavāf vaktıda hac” (FV, s. 94) veya “... ol kaç balığ irdi” (R, s. 128):

balığ “balık” (R, s. 51) ~ balık “balık” (TKM), bulgançağlığ “karışıklık” (R, s. 113) ~ bulançaklık “bulanıklık” (TKM), bulgancuğluk “karışıklık” (A, s. 157) ~ bulançaklık “bulanıklık” (TKM), kazuğ “kazık” (R, s. 346) ~ gazık “kazık” (TKM), kuyruğ “kuyruk” (BV, s. 777) ~ guyrık “kuyruk” (TKM), ocağ “ocak” (BV, s. 820) ~ ocak “ocak, yemek pişirilen gereç; merkez, herhangi bir şeyin esas yeri” (TKM), oğ/üğ “çadırın çatısı” (FK, s. 1145) ~ uk “çadırların çatısında kullanılan parça” (TKM), oğrılığ “hırsızlık” (FK, s. 1145) ~ ogrılık “hırsızlık” (TKM), oğulluğ “evlatlık” (LM, s. 596) ~ ogullık “oğul niteliğinde olan; üvey oğul” (TKM), ortağ “ortak” (FK, s. 1150) ~ ortak “orta noktada olan” (TKM), oyunçılığ “oyunculuk; (mec.) şaklabanlık” (LT, 74) ~ oyunculık “oyunculuk” (TKM), saçağ “çene ile gerdan arası” (BV, s. 844) ~ sakak “sakak; şapkaların kafada durması için çenenin altına geçirilen ipi” (TKM), savuğ “soğuk; soğuk hava” (BV, s. 847) ~ sovuk “soğuk; sert hava” (TKM), savuğluğ “soğukluk” (R, s. 587) ~ sovukluk “soğukluk; (mec.) pervasızlık” (TKM), savuğluk “soğukluk” (R, s. 588) ~ sovukluk “soğukluk; (mec.)

pervasızlık” (TKM), sınığ “kırık; yarı” (FK, s. 1214) ~ sınık “kırık” (TKM), sığığ “sırık” (FK, s. 1214) ~ sırık “sırık; çadır yapımında kullanılan araç” (TKM), sonğı “sondaki” (FK, s. 1221) ~ soñkı “sonuncu” (TKM), sonğı “sondaki” (R, s. 609) ~ soñkı “sonuncu” (TKM), susızlığ “susuzluk” (R, s. 616) ~ suvsuzluk “susuzluk” (TKM), şırdag “eyerin altına konulan kumaş; pembeli ve ak renkli uzun kollu kaftan” (A, s. 303) ~ şırdak “üstü bir tür kumaş ile dikilmiş şapka” (TKM), tarağ “tarak; toprak işlerinde toprağın taşını ayıklamak için kullanılan ucu tarak şeklinde olan alet” (A, s. 167) ~ darak “saç tarağı; yün ayırmak için kullanılan araç” (TKM), tavuğ “tavuk” (LT, 84) ~ tovuk “tavuk” (TKM), tayağ “baston; vurmak için kullanılan sopa” (İD, s. 895) ~ tayak “baston; sopa, korunmak için kullanılan çubuk” (TKM), tayağla- “sopalamak” (Si, 191), ~ tayakla- “değnek ile vurmak” (TKM), tırnağ “tırnak; parmak” (R, s. 674) ~ dırnak “tırnak; yazım işaretlerinde tırnak işareti” (TKM), tilbeliğ “delilik” (FK, s. 1275) ~ telbelik “delilik” (TKM), tofrağ “toprak; yer; (mec.) ölüm” (R, s. 681) ~ toprak “toprak; (mec.) yer, yurt” (TKM), toprağ “toprak” (FK, s. 1282) ~ toprak “toprak; (mec.) yer, yurt” (TKM), toynağ “tırnak” (BV, s. 890) ~ toynak “toynak; (mec.) ayak” (TKM), tumşağ “sivri uç; zirve; dudak; burun; dargınlık” (FK, s. 1285) ~ tumşuk “hayvanların sivrilerek gelen ağız bölümü; gaga” (TKM), tumşağ “sivri uç; zirve; dudak; burun; dargınlık” (FK, s. 1285) ~ tumşuk “hayvanların sivrilerek gelen ağız bölümü; gaga” (TKM), tumşuğ “zirve; sivri uç; gaga, kuşun burnu” (A, s. 221) ~ tumşuk “hayvanların sivrilerek gelen ağız bölümü; gaga” (TKM), tunağ “tırnak” (FK, s. 1285) ~ toynak “toynak; (mec.) ayak” (TKM), tuvağ “tırnak” (A, s. 224) ~ toynak “toynak; (mec.) ayak” (TKM), tuyağ “tırnak” (KF, 1289) ~ toynak “toynak; (mec.) ayak” (TKM), tuynağ “tırnak” (FK, s. 1289) ~ toynak “toynak; (mec.) ayak” (TKM), uçuğ “uçuk; sara hastalığı” (FK, s. 1295) ~ uçuk “dudakta çıkan kabarcık, uçuk” (TKM), uşşag “çocuk” (R, s. 702) ~ uşak “ufak, küçük” (TKM), uşşag “kırıntı, döküntü, ufak” (FK, s. 1298) ~ uşak “ufak, küçük” (TKM), yafrağ “yaprak” (R, s. 725) ~ yaprak “yaprak; kızların önlerine taktığı yaprağa benzeyen takı, broş” (TKM), yağlığ “bez parçası” (İD, s. 943) ~ yağlık “başa takılan dört köşeli kumaş, eşarp” (TKM), yağşılığ “güzellik; iyilik” (BV, s. 905) ~ yağşılık “iyilik” (TKM), yalğuzluğ “yalnızlık” (FK, s. 1318) ~ yalnızlık “yalnızlık” (TKM), yamanlığ “kötülük” (İD, s. 946) ~ yamanlık “fenalık” (TKM), yangağ “yanak” (A, s. 404) ~ yañak “yanak” (TKM), yangağ “yanak” (A, s. 404) ~ yañak “yanak” (TKM), yarlığ “ferman” (BV, s.908) ~ yarlık “kişinin bilgilerinin yazılı olduğu kağıt; Moğol döneminde ferman” (TKM), yatağ “yatak” (LM, s. 662) ~ yatak “yatak” (TKM), yazuğ “kabahat” (BV, s. 911) ~ yazık “kabahat” (TKM), yıkuğ “yıkık” (FK, s. 1328) ~ yıkık “yıkık” (TKM), yırağ “uzak”

(FK, s. 1329) ~ yırak “uzak” (TKM), yırtuğ “yırtık” (FK, s. 1329) ~ yırtık “yırtık” (TKM), yokluğ “yokluk” (BV, s. 915) ~ yokluk “yokluk” (TKM), yoldaşlığ “yoldaşlık; dostluk” (LT, 119) ~ yoldaşlık “dostluk; yoldaşlık” (TKM), yumruğ “yumruk” (Sİ, s. 77) ~ yumruk “yumruk” (TKM), yumşaq “yumuşak; uysal” (R, s. 750) ~ yumşak “yumuşak” (TKM), yumurtka “yumurta” (R, s. 750) ~ yumurtga “yumurta” (TKM).

l>t değişmesi: Bir örneğin son sesinde görülmektedir. Eski Türkçede kay- fiili “meyletmek, yönelmek” anlamında bulunmaktadır. Burada kay-a-l- biçiminde edilgenlik veya bilinmezlik eki almıştır (Eckmann, 2017, s. 60). Türkmen Türkçesinde bu morfoloji gay-(i)-t- biçiminde ettirgenlik (faktitif) ekinin kullanılmasıyla yapılmıştır ancak anlamca edilgenlik ifade etmektedir (Ergin, 2004, s. 211): kayal- “dönmek” (A, s. 328) ~ gayt- “dönmek, geri gelmek; yukarıdan aşağı devrilmek, düşmek” (TKM).

v>k değişmesi: Bir örneğin iç sesinde görülmektedir: çevürtke “çekirge” (R, s. 142) ~ çekirtge “çekirge” (TKM). Çağatay Türkçesi metinlerinde, çevürtke sözcüğündeki v sesi ile y sesinin nöbetleştiği örnekleri bulunmaktadır.

z>s değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: kızgın- “kıskanmak” (BV, s. 765) ~ gısgan- “kıskanmak” (TKM).

z>ş değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: kızak “kuşak” (İD, s. 698) ~ guşak “kuşak” (TKM), yitküz- “yetiştirmek, ulaştırmak” (FK, s. 1333) ~ yetiş- “yetişmek, olgunlaşmak; ulaşmak” (TKM).

Tonlu Ünsüzler Arası Ses Değişmesi

d>l değişmesi: İsimle ilgili hareketi ifade etmek kullanılan isimden fiil yapım ekinde (+da> +la) görülmektedir. Köktürkçede bu isimden fiil yapan ek +la biçiminde bulunuyordu (Tekin, 2016, s. 85). Türkmen Türkçesinde bu ses unsuru korunmuştur: yolda- “yollamak” (A, s. 418) ~ yolla- “yollamak, göndermek” (TKM).

d>y değişmesi: İç seste görülen değişmedir: idi “sahip, efendi” (İD, s. 613) ~ eye “efendi, sahip” (TKM), södre-/südre- “sürümek” (KT, s. 164) ~ süyre- “sürümek” (TKM), südre- “sürümek” (İD, s. 859) ~ süyre- “sürümek, bir şeyi sürüklemek” (TKM).

g>v değişmesi: İç ve son seslerde görülmektedir: éger- “dönmek, döndürmek” (LM, s. 498) ~ övür- “döndürmek, çevirmek; durumu değiştirmek” (TKM), kögüs “göğüs” (Sİ s. 77) ~ gövüs “göğüs; emcek” (TKM), kögsük “göğüs”

(A, s. 368) ~ gövüs “göğüs; emcek” (TKM), ög- “övmek” (A, s. 110) ~ öv- “övmek” (TKM), ögey “üvey” (R, s. 538) ~ övey “üvey” (TKM), ögüt “öğüt” (BV, s. 824) ~ övüt “öğüt” (TKM), örgen- “öğrenmek; alışmak” (R, s. 540) ~ övren- “öğrenmek” (TKM), tög- “dövmek” (A, s. 217) ~ döv- “dövmek; ufalamak” (TKM), tög- “bağlamak” (İD, s. 919) ~ düv- “bir şeyi kumaşın içine koyup bağlamak; ip gibi nesnelere için bağlamak; meyve vermek” (TKM), tögme “dügme” (BV, s. 893) ~ düvme “dügme” (TKM), tögün “dügüm” (BV, s. 893) ~ düvün “dügüm” (TKM), yögür- “koşmak” (BV, s. 916) ~ yüvür- “koşmak” (TKM), yögür- “koşmak” (LM, s. 668) ~ yüvür- “koşmak, koşarak dolaşmak” (TKM).

g>y değişmesi: Birkaç örnekte, sözcüğün iç ve son seslerinde görülmektedir: degin “değın, kadar (edat)” (FK, s. 857) ~ deyin “dek, kadar, değın (edat)” (TKM), iğe “sahip” (KT, s. 122) ~ eye “sahip, efendi” (TKM), iğer “eyer, binek hayvanlarının sırtına konulan ve oturmaya yarayan nesne” (R, s. 284) ~ eyer “eyer, üstünde oturmak için kullanılan nesne” (TKM), tög “tüy” (A, s. 216) ~ tög “tüy, insanın ve bazı hayvanların vücudunda bulunan kıl; saç” (TKM).

ğ>ñ değişmesi: İç seste görülmektedir: üzengü “üzengi” (FK, s. 1304) ~ üzeñni “üzengi, binek hayvanlara binmeye yarayan araç” (TKM), yalañaç “çıplak, yalın” (LM, s. 658) ~ yalañaç “yalın, çıplak” (TKM), yalguz “yalnız, yanında kimse olmadan” (R, s. 729) ~ yalñız “yalnız, tek” (TKM).

ğ>v değişmesi: İç ve son seslerde görülmektedir: ağu “ağı” (BV, s. 635) ~ avı “ağı; (mec.) şiddetli ağrı” (TKM), aldağ “hile” (FK, s. 749) ~ aldav “aldatma, yalan söyleme” (TKM), oğlak “oğlak” (R, s. 525) ~ ovlak “oğlak” (TKM), satıg “veriş, satış” (NM, s. 238) ~ satuv “bir ürünün satışa çıkması” (TKM), satıg alık “satıcı” (A, s. 28) ~ aluv satuv “alım satım, alışveriş” (TKM).

ğ>z değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: toğ “toz” (A, s. 213) ~ toz “toz” (TKM).

l>r değişmesi: İç seste görülmektedir: dügülde- “yüreği çarpmak” (İD, s. 529) ~ dügürde- “tıkırdamak” (TKM), kırçılde- “gıcırdamak” (BV, s. 746) ~ gıcırda- “gıcırdamak” (TKM), talbın- “telaşlanmak; çalışmak” (İD, s. 886) ~ tarpılde- “tepinmek” (TKM), talpın- “çırpınma; telaşlanmak; uğraşmak” (Sİ, s. 73; LM, s. 633) ~ tarpılde- “tepinmek” (TKM).

m>n değişmesi: İç seste görülmektedir. Çağatay Türkçesinde seyrek olarak sözcük içinde n ile m seslerinin nöbetleştiği görülmektedir. Bu nöbetleşme sonucu ses değişmesi görülmektedir: imdi “şimdi” (BV, s. 742) ~ indi “şimdi” (TKM),

ormaş- (ormaş-<orun/m+a-ş) “yerleşmek” (FK, s. 1150) ~ ornaş “yer almak, yerleşmek” (TKM).

r>l değişmesi: Seyrek olarak iç seste görülmektedir: esrü “çok, aşırı” (A, s. 17) ~ esli “hayli, epey, çok” (TKM).

v>b değişmesi: Bir örnekte, ön seste görülmektedir. Çağatay Türkçesinde var-fiilinde b ve v sesleri bir örnekte nöbetleşme sonucu ortaya çıkmıştır. Bu fiilin Eski Türkçedeki aslı bar- biçimindedir: var- “ulaşmak, erişmek” (R, s. 713) ~ bar- “varmak, ulaşmak” (TKM).

v>y değişmesi: Sözcük içinde ve sonunda yuvarlaklaşma ile birlikte görülmektedir: evli “daha uygun, layık; iyi” (İD, 541) ~ öyli/öyli “evli, nikahlı” (TKM), év “ev” (LM, s. 507) ~ öy “ev” (TKM), iv “ev” (İD, s. 632) ~ öy “ev” (TKM), siv- “sevmek” (BV, s. 856) ~ söy- “sevmek” (TKM), sivdür- “sevdirmek” (FK, s. 1220) ~ söydür- “sevdirmek” (TKM), sivinç “sevince” (BV, s. 856) ~ söyünç “sevince” (TKM), sivüglüg “sevgili, sevilen” (R, s. 608) ~ söygüli “sevgili” (TKM), sivük “sevgi” (A, s. 290) ~ söygi “sevgi” (TKM), tëve “deve” (LM, 640) ~ düye “deve” (TKM), tive “deve” (ME, s. 58) ~ düye “deve” (TKM), tivi “deve” (FK, s. 1279) ~ düye “deve” (TKM).

Tonsuz Ünsüzler Arası Ses Değişmesi

f>p değişmesi: Bazı sözcüklerin iç sesinde görülmektedir. Türkmen Türkçesinde, dışarıdan giren sözcüklerde f sesinin p sesine değişme olmuştur. Yaprak ve toprak anlamlarındaki sözcükler için Çağatay Türkçesinde, f ve p seslerinin nöbetleştiği görülmektedir. Esasında sözcüğün eski şekilleri b/p sesleriyle bulunmaktadır. Örneğin yaprak sözcüğünün Eski Uygur Türkçesindeki şekli yalbırğak/yapırğak’tır (Caferoğlu, 2015, s. 285). Türkmen Türkçesinde bu p’li biçimi korunmuştur: tofrağ “toprak; yer, yeryüzü, dünyanın yüzeyini kaplayan katı madde; (mec.) ölüm (BV, s. 888) ~ toprak “toprak; (mec.) yer, yurt” (TKM), tofrağ “toprak; yer, yeryüzü, dünyanın yüzeyini kaplayan katı madde; (mec.) ölüm (BV, s. 889) ~ toprak “toprak; (mec.) yer, yurt” (TKM), yafrağ “yaprak, bitki yaprağı” (BV, s. 904) ~ yaprak “yaprak; kızların önlerine taktığı yaprağa benzeyen takı, broş” (TKM), yafrağ “yaprak, bitki yaprağı” (BV, s. 904) ~ yaprak “yaprak; kızların önlerine taktığı yaprağa benzeyen takı, broş” (TKM).

h>k değişmesi: İç ve son seste gerçekleşmektedir. İsim köklerin sonunda görülmektedir: çoḥ “çok” (FK, s. 850) ~ çok “çok, çokluk” (TKM), saḥla-

“saklamak” (FK, s. 1195) ~ sakla- “elinde tutmak; saklamak; durdurmak, bekletmek; bir canlıya bakmak” (TKM).

ķ>h değişmesi: Bazı sözcüklerin ön ve iç sesinde görülmektedir: kaçan “ne zaman; nasıl” (BV, s. 751) ~ haçan “ne zaman” (TKM), kanı “hani” (R, s. 333) ~ hanı “hani” (TKM), kaçısı “nereye; hangi” (BV, s. 759) ~ haysı “hangi” (TKM), talkan “kavrulmuş buğdaydan yapılan yemek” (A, s. 173) ~ talhan “helvaya benzer yemek” (TKM).

ķ>t değişmesi: Esasında -ķ (ÇT) eki, file kuvvetlendirici anlam yüklemeye görevinde bir ektir ancak örneğimizde ettirgenlik anlamı taşımaktadır (Eckmann, 2017, s. 60): oynaķ- “oynatmak” (BV, s. 823) ~ oynat- “oynatmak” (TKM).

s>ç değişmesi: Bir sözcüğün ön sesinde görülmektedir: sız- “çizmek; yazmak; nakşetmek” (A, s. 285) ~ çiz- “çizmek; resmetmek; (mec.) yaralamak” (TKM). Eski Türkçede bu sözcük çiz- biçimindeydi ancak Çağatay Türkçesindeki bu sözcükte ç>s değişmesi olmuştur (Caferoğlu, 2015, s. 60). Türkmen Türkçesinde bu ses unsuru korunmuştur.

s>ş değişmesi: Çağatay Türkçesindeki s ve ş seslerinin, sözcüğün son sesinde, nadir olarak nöbetleştiği görülmektedir. Bu nöbetleşme Türkmen Türkçesinin standart dilinde bulunmamaktadır: künes “güneş” (A, s. 419; R, s. 419) ~ güneş “Güneş ışığı; güneş ışığının düştüğü taraf” (TKM).

ş>ç değişmesi: Seyrek olarak sözcüklerin iç ve son sesinde görülmektedir: çeküş “çekiç” (A, s. 234) ~ çekiç “çekiç” (TKM), şiş “şiş” (FK, s. 1244) ~ çiş “şiş; şiş yapılmış kebab; örgü örerken kullanılan araç” (TKM).

Süreksiz Ünsüzlerin Sürekli Ünsüzlere Değişmesi (Süreklileşme)

b>v değişmesi: Bir örnekte, sözcüğün içinde görülmektedir: kıbga “kova” (A, s.334) ~ gova “kova” (TKM).

d>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

g>v değişmesi: Daha önce verilmiştir.

g>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

ğ>v değişmesi: Daha önce verilmiştir.

k>m değişmesi: Son seste görülmektedir: igrik “suyun döne döne akması, girdap” (A, s. 66) ~ egrim “girdap” (TKM).

k>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

ķ>h değişmesi: Daha önce verilmiştir.

k>v değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: köküs “gögüs” (İD, s. 684) ~ gövüs “gögüs, döş; meme, emcek” (TKM).

p>f değişmesi: Göçüşme görülen sözcükte gerçekleşmektedir: püle- “üfürmek” (A, s. 158) ~ üfle- “üflemek, ağızdan hava çıkarmak” (TKM).

p>m değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: çopçuk “Serçe” (R, s. 146) ~ çımçık “serçe” (TKM).

t>l değişmesi: Daha önce verilmiştir.

t>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

t>z değişmesi: Daha önce verilmiştir.

Sürekli Ünsüzlerin Süreksiz Ünsüzlere Değişmesi

f>p değişmesi: Daha önce verilmiştir.

h>g değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir. daḥı sözcüğündeki ḥ sesi, sıklıkla ḥ ve ğ sesleri ile nöbetleşmiştir: daḥı “da/de, dahi (bağlaç)” (R, s. 150) ~ daḡı “dahi, dahi anlamında kullanılan bağlaç” (TKM).

h>k değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir. aḥmak sözcüğündeki ḥ sesinin, ķ sesi ile nöbetleştiği örnekleri vardır: aḥmak “pek akılsız, ahmak, şaşkın” (İD, s. 430) ~ akmak “akılsız, ahmak” (TKM).

ḥ>g değişmesi: Daha önce verilmiştir.

ḥ>k değişmesi: Daha önce verilmiştir.

l>t değişmesi: Daha önce verilmiştir.

m>b değişmesi: Seyrek olarak ön seste görülmektedir: monguz “boynuz” (A, s. 386) ~ buynuz “boynuz” (TKM), muz “buz” (BV, s. 802) ~ buz “buz, donmuş su” (TKM).

m>p değişmesi: Bir örnekte, ön seste görülmektedir: müşük/möşük “kedi” (LT, 150) ~ pişik “kedi” (TKM).

ş>ç değişmesi: Daha önce verilmiştir.

v>k değişmesi: Daha önce verilmiştir.

y>g değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: eyrüm “askerlerin dönerek hücum etmesi” (A, s. 41) ~ egrem “eğri, dönme” (TKM).

y>k değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: çiyürtke “çekirge” (A, s. 245) ~ çekirtge “çekirge” (TKM).

Akıcılaşma

Akıcılaşma, patlayıcı özellik gösteren bir ünsüzün l, m, n, r, y ünsüzüne dönüşmesine denilmektedir (Vural ve Böler, 2011, s. 74).

c>n değişmesi: Bir örnekte sözcüğün sonunda görülmektedir: ikec “iken; -dan/-den” (A, s. 70) ~ eken “imiş anlamında bir edat” (TKM).

d>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

g>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

k>m değişmesi: Daha önce verilmiştir.

k>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

p>m değişmesi: Daha önce verilmiştir.

t>l değişmesi: Daha önce verilmiştir.

t>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

Sızıcılaşma

Süreksiz/patlayıcı ünsüzlerin yerini sürekli/sızıcı ünsüzlere bırakması durumudur (Banguoğlu, 2015, s. 50).

b>v değişmesi: Daha önce verilmiştir.

g>v değişmesi: Daha önce verilmiştir.

ğ>v değişmesi: Daha önce verilmiştir.

k>v değişmesi: Daha önce verilmiştir.

ķ>h değişmesi: Daha önce verilmiştir.

p>f değişmesi: Daha önce verilmiştir.

Akıcı-Sızıcı Ünsüzler Arasındaki Değişmeler

Akıcı ünsüzler ile sızıcı ünsüzler arasındaki değişmelerdir (Vural ve Böler, 2011, s. 73).

ş>y değişmesi: Bir örnekte, iç seste görülmektedir: tuşuk “tuyuk gibi bir şiir türü” (A, s. 211) ~ tuyug “tuyuk, Türklere ait bir şiir türü” (TKM).

v>y değişmesi: Daha önce verilmiştir.

Patlayıcılaşma

Sızıcı ünsüzlerin patlayıcı ünsüzlere değişmesidir. v, f, z, s, j, ş, ğ, g, h > b, p, c, ç, d, t, g, k (Vural ve Böler, 2011, s. 73).

f>p değişmesi: Daha önce verilmiştir.

h>g değişmesi: Daha önce verilmiştir.

h>k değişmesi: Daha önce verilmiştir.

h>g değişmesi: Daha önce verilmiştir.

h>k değişmesi: Daha önce verilmiştir.

l>t değişmesi: Daha önce verilmiştir.

s>ç değişmesi: Daha önce verilmiştir.

ş>ç değişmesi: Daha önce verilmiştir.

v>k değişmesi: Daha önce verilmiştir.

Ünsüz Türemesi

b, g, h, k, l, n, r, t, v, y ünsüzlerinde görülmektedir. Akıcı, patlayıcı ünsüzlerde sızıcı ünsüzlere göre daha fazla görülmektedir. Ayrıca türeme, tonlu ünsüzlerde daha yaygındır.

b ünsüzünün türemesi: Sözcüğün önünde görülmektedir: ile “ile bağlacı” (FK, s. 975) ~ bile “ile” (TKM), ilen “ile, birlikte” (FK, s. 976) ~ bilen “ile” (TKM), ögür- “yüksek sesle ağlamak” (A, s. 111) / ökür- “yürekte ağlamak” (R, s. 538) ~ böğür- “şiddetle ses çıkarmak; (mec.) ağlamak” (TKM).

g ünsüzünün türemesi: Sözcüğün içinde görülmektedir: sadak “ok kabu, okluk, sadak” (BV, s. 842) ~ sagdak “sadak okların koyulduğu kap” (TKM), sakal “sakal” (R, s. 579) ~ sakgal “sakal” (TKM).

h ünsüzünün türemesi: Sözcüğün önünde görülmektedir: inçü “inci” (BV, s. 743) ~ hünçü “inci” (TKM), üncü “inci” (A, s. 120) ~ hünçü “inci” (TKM).

n ünsüzünün türemesi: Son seste görülmektedir: koyı “koyun” (A, s. 347) ~ goyun “koyun” (TKM). Köktürkçede bu sözcük koñ biçiminde bulunuyordu (Tekin, 2016, s. 304). Eski Uygur Türkçesinde n ~y değişmesi mevcut olduğunda bu ses daha sonraki dönemlerde yn yapısını ortaya çıkarmış olmalıdır.

y ünsüzünün türemesi: Yaygın görülen bir ses olayıdır. Türkmen Türkçesinin bir ses özelliği olarak asli uzunlukların bulunduğu ı, i, u, ü seslerinde ıy, iy, uy, üy biçiminde diftonglaşma görülür. Bu nedenle sözcük içinde (süt> süyt) ve sonunda (ti-> tiy-) ortaya çıkan y türemesi vardır. Ayrıca bazı sözcüklerin önünde görülmektedir: çür- “çürümek, yok olmak” (BV, s. 682) ~ çüyre- “çürümek, bozulmak” (TKM), çürü- “çürümek” (R, s. 147) ~ çüyre- “çürümek, bozulmak” (TKM), çürük “çürük” (R, s. 148) ~ çüyrük “çürük” (TKM), dil- “denmek, söylenmek” (R, s. 166) ~ diyl- “söylenmek” (TKM), dün “gece” (BV, s. 893) ~ düyn “dün” (TKM), etikrek “daha keskin” (LM, s. 506) ~ yitiräk “daha keskin; daha güçlü” (TKM), hür- “üfleme; ürümek, havlamak (köpek)” (LM, s. 534) ~ üyr- “ürmek, havlamak; bağırma” (TKM), ılan “yılan” (FK, s. 962) ~ yılan “yılan” ~ yılan “yılan” (TKM), ıldam “hareketli” (A, s. 73) ~ yıldam “canlı” (TKM), ıldırım “yıldırım” (R, s. 274) ~ yıldırım “yıldırım” (TKM), ılgı “yıldı” (A, s. 72) ~ yıldı “at sürüsü” (TKM), ılık “ılık; kızgın” (İD, s. 606) ~ yıldı “ılık” (TKM), ılıt- “ılıtmak” (A, s. 76) ~ yıldı “ılıtmak” (TKM), ıllık “yıllık” (Sİ, s. 63) ~ yıldı “yıllık” (TKM), irak “uzak” (FK, s. 962) ~ yırak “uzak” (TKM), ırçay- “sırıtmak” (FK, s. 962) ~ yırşar- “sırıtmak” (TKM), ırçayt- “güldürmek” (FK, s. 962) ~ yırşart- “güldürmek” (TKM), irgen- “nefret etmek” (FK, s. 983) ~ yigren- “iğrenmek” (TKM), küç “güç, zor; kuvvet; iş, meşguliyet” (R, s. 416) ~ güyç “güç, kuvvet; güç, zor” (TKM), küz “güz, sonbahar” (MS, s. 512) ~ güyz “sonbahar, güz” (TKM), oğar “yüksek, yüce” (A, s. 109) ~ yokarı “yukarı; çok; kıymetli; güçlü; yardımcı fiil” (TKM), süt “süt; anne sütü” (R, s. 620) ~ süyt “süt” (TKM), ti- “demek” (BV, s. 884) ~ diy- “demek” (TKM), tos/tös “yaratılış” (A, s. 210) ~ tüys “görünüş” (TKM), tunağ “tırnak” (FK, s. 1285) ~ toynak “toynak; (mec.) ayak” (TKM), turla- “dolaştırmak” (A, s. 205) ~ düyrle- “dürmek; (mec.) çok yemek yemek” (TKM), tüb “dip” (İD, s. 919) ~ düyp “dip; öz, cevher” (TKM), tükür- “tükürmek” (FK, s. 1289) ~ tükür- “tükürmek; nazar değmesin diye yapılan hareket” (TKM), tün “gece” (R, s. 691) ~ düyn “dün” (TKM), tüş “düş” (A, s. 212) ~ düyş “düş” (TKM), ün “ses, şöhret” (BV, s. 898) ~ düyn “ses, ün” (TKM), ür- “ürmek” (FK, s. 1302) ~ üyr- “ürmek; bağırma”

(TKM), üz “yüz” (A, s. 105) ~ yüz “yüz sayısı” (TKM), üz- “yüzmek, yıkanmak” (A, s. 106) ~ yüz- “yüzmek, suyun üstünde gitmek” (TKM), üzük “yüzük; mühür” (BV, s. 899) ~ yüzük “yüzük, parmağa takılan halka” (TKM).

Ünsüz Düşmesi

ç, d, g, ğ, h, k, k, l, n, r, s, ş, y ünsüzlerinde görülmektedir. Patlayıcı ünsüzlerin düşmesi, diğer ünsüzlere göre daha yaygındır. Hem tonlu hem de tonsuz ünsüzlerde gerçekleşmektedir.

ç ünsüzünün düşmesi: Sözcük içinde görülmektedir: kıçgır- “çağırarak, haykırmak” (A, s. 33) ~ gıgır- “şiddetli ses çıkarmak” (TKM), kıçkır- “bağırarak; kızmak” (R, s. 352) ~ gıgır- “şiddetli ses çıkarmak” (TKM), kıçkırış- “bağırışmak” (FK, s. 1026) ~ gıgırış- “bağırışmak” (TKM), körçek/kürçek “gemi küreği” (A, s. 367) ~ kürek “kürek” (TKM).

d ünsüzünün düşmesi: Bu ses düşmesi, isme gelen ekten kaynaklı olarak sözcük içinde görülmektedir. İsimden fiil yapan +dA ekinin Türkmen Türkçesindeki yaygın fonksiyonu, yansıma sözcüklerden filler türetmesidir (Kara, 2015, s. 87-88). Türkmen Türkçesinde yansıma olmayan sözcükler için işlek olan +A eki kullanılmaktadır: yandaş- “yaklaşmak, yanaşmak” (BV, s. 907) ~ yanaş- “yanaşmak” (TKM), yandaştır- “yaklaştırmak, yanaştırmak, yakında bulundurmak” (FK, s. 1319) ~ yanaştır- “yanaştırmak” (TKM).

g ünsüzünün düşmesi: Sözcüğün içinde ve sonunda yaygın görülmektedir. Sıfat-fiil ekindeki (-ğan/-gen) -g (-ğ) ünsüzünün düşmesiyle, fiilden isim yapan -ig/-üg (-ığ/-uğ) eklerindeki ünsüzün düşmesiyle, isimden sıfat yapan +lıg/+lüg (+lığ/+luğ) ekindeki g (ğ) sesinin düşmesiyle ve arkaik olan imge-/emge- fiilindeki g sesinin zaman içinde düşmesiyle ortaya çıkmaktadır: bizelgen “bezelenen, müzeyyen olan” (A, s. 141) ~ bezelen “bezelenen” (TKM), ilgeri “ileri” (R, s. 292) ~ ileri “ön taraf, ön” (TKM), ilig “el” (KT, s. 123) ~ el “el” (TKM), imgekle- “emeklemek” (FK, s. 978) ~ emekle- “emeklemek” (TKM), sürüg “pek çok, kalabalık; hayvan topluluğu” (R, s. 619) ~ süri “sürü” (TKM), tiriğ “diri” (A, s. 185) ~ diri “diri” (TKM), tiriğle- “canlanmak” (İD, s. 910) ~ direl- “canlanmak” (TKM), tiriğlik “dirilik; hayat; hayatta olma” (R, s. 680) ~ dirilik “dirilik” (TKM), tügül “değil” (A, s. 217) ~ däl “değil” (TKM), türlüğ “çeşitli; çeşit” (R, s. 692) ~ dürli “ayrı; çeşitli, türlü” (TKM).

ğ ünsüzünün düşmesi: Yaygın olarak sözcüğün içinde ve sonunda görülmektedir. g sesinin düşmesine benzerdir. İsimden sıfat yapan +lıg/+lüg

(+lig/+lüg) ekinde, -ğan (-gen) sıfat-fiil ekindeki -ğ ünsüzünün düşmesinde meydana gelmektedir. Ses düşmesinin neden olduğu durumlardan bir diğeri de Çağatay Türkçesinde ettirgen fiiller yapan -ğuz/-güz <-ğur/-gür/-kür/-kür (EUT), -gUr (OT) eki ile yine Orhun Türkçesi döneminden itibaren gördüğümüz ettirgenlik eki olan -(I)z/-(U)z ekinin benzeşmesi yoluyla ortaya çıkmasıdır: tur-ğuz- (ÇT) ~ duruz- (TKM). Zira tur- sözcüğünün Orhun Türkçesindeki ettirgen kullanımı tur-gur-, Eski Uygur Türkçesindeki kullanımı tur-ğur- olarak görülmektedir (Tekin, 2016: 311, Eraslan, 2012: 110). Çeşitli ses olayları sonucunda ğ ünsüzünün düştüğü sözcükler: sapağ (ÇT) ~ sap (TKM), oyğan- (ÇT) ~ oyan- (TKM). Ses düşmesini gördüğümüz örnekler şu şekildedir: atalığ/atağlıg “yavuklu, sözlü” (A, s. 8) ~ adalıg “sözlü” (TKM), ayıg “ayı” (A, s. 40) ~ ayı “ayı” (TKM), barğan “varan” (A, s. 127) ~ baran “varan” (TKM), bolğan- “bulanmak” (BV, s. 667) ~ bulan- “bulanmak, bulanık olmak” (TKM), boyğalğan “boyanan” (A, s. 158) ~ boyalan “boyanan” (TKM), bulğan- “bulanmak” (FK, s. 822) ~ bulan- “bulanmak, bulanık olmak” (TKM), bulğancuğluğ “karişıklık” (A, s. 157) ~ bulançaklık “bulanıklık” (TKM), bulğançağlıg “karişıklık” (R, s. 113) ~ bulançaklık “bulanıklık” (TKM), ğınanğış- “şiddetle ağlamak” (A, s. 310) ~ ğınanış- “ağlamak” (TKM), kazğan- “kazanmak” (KT, s. 132) ~ gazan- “kazanmak; elde etmek” (TKM), kırağ “kenar” (FK, s. 1031) ~ gıra “kenar, kıyı; denizin kıyısı, sahil” (TKM), kobğa/koyğa “kova” (A, s.334) ~ gova “kova” (TKM), otluğ “ateşli” (BV, s. 822) ~ otlı “ateşli, yanan” (TKM), oyğan- “uyanmak” (R, s. 537) ~ oyan- “uyanmak” (TKM), oyğat- “uyandırmak” (R, s. 537) ~ oyat-/oyar- “uyandırmak” (TKM), sapağ “sap” (A, s. 272) ~ sap “sap” (TKM), sarğar- “sararmak” (A, s. 273) ~ sarar- “sararmak” (TKM), sarıg “sarı” (R, s. 586) ~ sarı “sarı renk” (TKM), tariğ “darı” (A, s. 167) ~ darı “darı” (TKM), tatlıg “tatlı” (A, s. 162) ~ datlı “tatlı” (TKM), tolğa- “dolamak; dolanmak; bükmek” (BV, s. 889) ~ dola- “dolamak; yuvarlamak” (TKM), tolğan- “dolanmak; etrafını dönmek” (R, s. 683) ~ dolan- “dolanmak” (TKM), tolğaş- “dolaşmak” (A, s. 219) ~ dolaş- “dolaşmak” (TKM), tonluğ “elbiseli; renkli” (İD, s. 913) ~ donlı “giysili” (TKM), toyğar- “doyurmak” (A, s. 226) ~ doyrur- “doyurmak” (TKM), turğuz- “durdurmak; durdurup dinletmek; çiftleştirmek” (BV, s. 892) ~ duruz- “durdurmak; yerleştirmek” (TKM), tuzluğ “tuzlu” (FK, s. 1289) ~ duzlu “tuzlu” (TKM), ulğan- “büyüme; pir olmak” (A, s. 115) ~ ulal- “büyüme; yetişme; derecesi artmak” (TKM), uluğ “büyük, ulu” (BV, s. 896) ~ ulı “ulu; yaşı büyük; erdemli” (TKM), uluğ “büyük, ulu” (BV, s. 896) ~ ulı “ulu; yaşı büyük; erdemli” (TKM), utğan- “utanmak” (A, s. 91) ~ utan- “utanmak” (TKM), uyğan- “uyanmak” (İD, s. 927) ~ oyan- “uyanmak” (TKM), uyğat- “uyandırmak” (İD, s. 927) ~ oyat- “uyandırmak” (TKM), yalğan

“yalan, düzmece; boş, nafile” (R, s. 728) ~ yalan “yalan, uydurma” (TKM), yamağ “yama; parça” (FK, s. 1318) ~ yama “yama” (TKM), yamağlığ “yamalı” (FK, s. 1318) ~ yamalı “yamalı, yama yapılmış” (TKM).

ķ ünsüzünün düşmesi: Yaygın olarak sözcüğün içinde ve sonunda görülmektedir. İsimden sıfat yapan +lık/+luğ (+lik/+lük) ekinde, -қан (-ken) sıfat-fiil ekindeki -ğ ünsüzünün düşmesinde, yön durumu ekindeki ķ sesinin düşmesi (taş-қarı ~ daş-arı) sonucunda meydana gelmektedir. Çeşitli ses olayları sonucunda ķ ünsüzünün düştüğü örnekler: kırақ “kenar; uç; köşe; uzak; sahil; yön” (R, s. 375) ~ gıra “kenar; sahil” (TKM), oққu- “okumak” (597) ~ oka- “okumak; tahsil görmek” (TKM), otlıқ “ateşli” (FK, s. 1152) ~ otlı “ateşli” (TKM), otluқ “ateşli” (R, s. 537) ~ otlı “ateşli” (TKM), oyқat- “uyandırmak” (FK, s. 1152) ~ oyat-/oyar- “uyandırmak” (TKM), sarıқ “sarı” (BV, s. 846) ~ sarı “sarı renk” (TKM), sıçқан “fare, sıçan” (FK, s. 1212) ~ sıçan “sıçan, fare” (TKM), taşқarı “dışarı” (BV, s. 877) ~ daşarı “dışarı” (TKM), tavuşқан “tavşan” (A, s. 180) ~ tovşan “tavşan” (TKM), tonluқ “giysili; renkli” (İD, s. 913) ~ donlı “giysili” (TKM), tuzluқ “tuzlu” (İD, s. 918) ~ duzlu “tuzlu” (TKM), uluқ “büyük, ulu” (BV, s. 896) ~ ulı “ulu, büyük, yüce; yaşı büyük; erdemli” (TKM), utқuz- “yenilmek, ütülme” (A, s. 92) ~ utul- “oyun vb. konularda yenilmek, ütülme” (TKM), utқuz- “yenilmek, ütülme kaybetme” (A, s. 703) ~ utul- “oyun vb. konularda yenilmek, ütülme” (TKM), yatқur- “yatırmak, uzatarak uyutmak” (R, s. 735) ~ yatır- “yatırmak, uzatmak; uyutmak” (TKM), yorunçқа “yonca” (FK, s. 1336) ~ yorunca “yonca” (TKM).

k ünsüzünün düşmesi: Sözcüğün içinde ve sonunda görülmektedir. Füliden isim yapan -(i)k/-(ü)k ekindeki ünsüzün düşmesi (öl-ük ~ öl-i, sür-ük ~ sür-i, tir-ik ~ dir-i vb.), isimden sıfat yapan +lık/+lük (+lık/+luğ) ekindeki ünsüzün düşmesi veya yön durumu ekindeki k sesinin düşmesi (iç-keri ~ içeri) durumlarında ortaya çıkmaktadır. Bazı sıfatların sonundaki k ünsüzünün düşmesiyle gerçekleşmektedir: inceк (ÇT) ~ inçe (TKM), kiçik (ÇT) ~ kiçi (TKM), tirik (ÇT) ~ diri (TKM). Çeşitli ses olayları sonucunda k ünsüzünün düştüğü örnekler: egek “iye, törpü” (A, s. 25) ~ iге “iye, törpü” (TKM), içkeri “içeri” (BV, s. 738) ~ içeri “içeri” (TKM), igek “demir kesen eğe” (FK, s. 970) ~ iге “eğе” (TKM), inceк “ince” (A, s. 82) ~ inçe “ince; zarif” (TKM), kiçik “küçük” (İD, s. 672) ~ kiçi “küçük”, (TKM), ölüк “ölü” (A, s. 114) ~ öli “ölü” (TKM), örk “yokuş, yukarı (dağ yokuşu)” (A, s. 102) ~ ör “dik, yukarı” (TKM), sürük “cemiyet, topluluk; sürü” (A, s. 292) ~ süri “sürü, hayvan sürüsü; topluluk” (TKM), tirik “diri” (A, s. 186) ~ diri “diri” (TKM), түrlük “tür, çeşit” (BV, s. 894) ~ dürli “ayrı; çeşitli, türlü” (TKM).

l ünsüzünün düşmesi: Eski Türkçenin ses unsurlarını taşıyan bazı fiillerin kökünde bulunan l ünsüzünün düşmesi sonucunda görülmektedir: kültür- “getirmek” (LM, s. 550) ~ getir- “getirmek” (TKM), oltur- “oturmak; tahta çıkmak; durmak; yerleşmek” (R, s. 534) ~ otur- “oturmak; belli bir işte olmak; yardımcı fiil” (TKM).

n ünsüzünün düşmesi: Sözcüğün ortasında, bazı örneklerde görülmektedir. Yükleme hal ekinde gerçekleşmektedir: bizni “bizi” (A, s. 140) ~ bizi “bizi” (TKM), kavğuncu “koyalayan” (A, s. 325) ~ kovğuçı “kovucu, koyalayan” (TKM), kılınc “kılıç” (LM, s. 556) ~ gılıç “kılıç” (TKM).

r ünsüzünün düşmesi: Sözcüğün içinde görülmektedir: erken “acaba” (LM, s. 503) ~ eken “‘miş anlamı veren yardımcı söz, edat” (TKM), êrkin “acaba” (LM, s. 503) ~ eken “‘miş anlamı veren yardımcı söz” (TKM), irken “‘iken, ki” (ME, s. 12) ~ eken “‘miş, ki anlamları veren edat” (TKM), irkin “acaba, duraksama edatı” (FK, s. 984) ~ eken “‘miş, ki anlamları veren edat” (TKM), kırçıl-da- “gırcırdamak” (BV, s. 746) ~ gırcırd- “gırcırdamak” (TKM), kırcal- “büyümek” (A, s. 339) ~ goçal- “büyümek” (TKM).

s ünsüzünün düşmesi: Bir örnekte, sözcüğün içinde görülmektedir: kögsük “gögüs” (A, s. 368) ~ gövüs “gögüs, döş; meme, emcek” (TKM).

y ünsüzünün düşmesi: Sözcüğün önünde ve ortasında görülmektedir: eyt- “etmek” (A, s. 40) ~ et- “etmek; yardımcı fiil” (TKM), uyku “uyku” (BV, s. 898) ~ uku “uyku” (TKM), yiber- “göndermek” (R, s. 742) ~ iber- “yollamak” (TKM), yiberil- “gönderilmek; birinci tekil kişinin tevazu ifadesi ile göndermek” (R, s. 742) ~ iberil- “yollanmak” (TKM), yiş- “açılmak” (NM, s. 8) ~ iş- “bağlamak” (TKM), yiş- “açılmak, çözülmek, bağlı bir şeyi açmak” (Sİ, s. 404) ~ iş- “bağlamak, düğüm atmak” (TKM).

Diftonglaşma (İkiz Ünlüleşme)

Diftong, çeşitli ses olayları sonucu iki ünlü sesin yan yana gelmesidir (Ergin, 2004, s. 64). Diftonglar uzun ünlülerin bir türü olarak görülmektedir. Diftonglaşma; ikili ünlüleşme, kayanünlüleşme terimleriyle de adlandırılmaktadır. Türkmen Türkçesinde dar i ve ü ünlüleri yarım ünlü y ile diftonglaşır. Ayrıca tügül (ÇI) ~ däl (TKM) sözcüğünde olduğu gibi ünsüz sesin düşmesi sonucu ikincil uzunluklar ortaya çıkmaktadır. Diftonglaşma görülen örnekler: dün “gece” (BV, s. 893) ~ düyn “dün” (TKM), küç “güç; kuvvet; iş” (R, s. 416) ~ güyç “güç; bir hareketi yapmak için gerekli olan şey; güç” (TKM), hür- “üfleme; ürümek, havlamak (köpek)” (LM,

s. 534) ~ üyr- “ürmek, havlamak; bağırarak” (TKM), küz “güz, sonbahar” (BV, s. 779) ~ güyz “sonbahar, güz” (TKM), süt “süt; anne sütü” (R, s. 620) ~ süyt “süt” (TKM), tos/tös “yaratılış” (A, s. 210) ~ tüys “görünüş; oluş” (TKM), turla- “dolaştırmak” (A, s. 205) ~ düyrle- “dürmek; (mec.) çok yemek yemek” (TKM), turlan- “dolaştırılmak” (A, s. 205) ~ düyrlen- “dürülmek” (TKM), tüb “dip” (İD, s. 919) ~ düyp “dip; öz, cevher” (TKM), tügül “değil” (A, s. 217) ~ däl “değil” (TKM), tün “gece” (R, s. 691) ~ düyn “dün” (TKM), tüp “dip” (R, s. 692) ~ düyp “dip; öz, cevher” (TKM), tüş “düş; kuşluk” (A, s. 212) ~ düyş “düş” (TKM), ün “ses; şöhret” (FK, s. 1302) ~ üyn “ses, ün; gürültü” (TKM), ür- “ürkmek” (FK, s. 1302) ~ üyr- “havlamak; bağırarak” (TKM).

Ünsüz İkizleşmesi

İkizleşme ses hadisesi daha çok iki heceli sözcüklerde ve iki ünlü arasında kalan ünsüzlerde görülmektedir (Ergin, 2004, s. 66). Çağatay Türkçesi metinleriyle karşılaştırdığımız da ünsüzlerinde sözcük ortasında “ñ, r, s” ünsüzlerinin ikizleştiği görülmektedir: çenek “çengel” (BV, s. 679) ~ çeñnel “çengel” (TKM), hırıldı- “hınıldamak” (LM, s. 531) ~ harrıldı- “hınıldamak” (TKM), ısı- “ısınmak” (R, s. 274) ~ ıssıla- “ısınmak” (TKM), ısığ “sıcak” (BV, s. 734) ~ ıssı “sıcak” (TKM), igne “iğne” (BV, s. 739) ~ inñne “iğne” (TKM), karı “ihtiyar, yaşlı” (R, s. 336) ~ garrı “yaşlı, ihtiyar” (TKM), ısığ “sıcak; güneşli” (R, s. 274) ~ ıssı “sıcak; sıcak hava” (TKM), üzengü “üzengi” (FK, s. 1304) ~ üzenñni “üzengi” (TKM).

Ünsüz Tekleşmesi

Yan yana bulunan çift ünsüzlerden birinin az çabayla söylenmesine bağlı olarak düşmesidir. Sözcüğün ortasında yer alan “k, k, ş, t” ünsüzleri tekleşmektedir.

k ünsüzünün tekleşmesi: yokkarı “yukarı” (LM, s. 667) ~ yokarı “yukarı” (TKM), yukkkarı “yukarı” (BV, s. 916) ~ yokarı “yukarı” (TKM).

k ünsüzünün tekleşmesi: ikki “iki” (BV, s. 740) ~ iki “iki” (TKM), sikkiz “sekiz” (FK, s. 1215) ~ sekiz “sekiz” (TKM), sikkizinci “sekizinci” (BV, s. 854) ~ sekizinci “sekizinci” (TKM), tekke “teke, erkek keçi” (LM, s. 638) ~ teke “erkek keçi, teke” (TKM).

ş ünsüzünün tekleşmesi: uşşag “çocuk, küçük çocuk” (R, s. 702) ~ uşak “ufak, küçük” (TKM), uşşag “kırıntı, döküntü, ufak” (FK, s. 1298) ~ uşak “ufak, küçük” (TKM).

t ünsüzünün tekleşmesi: ottuz “otuz” (LT, 238) ~ otuz “otuz sayısı” (TKM), tok(k)uz “dokuz” (İD, s. 912) ~ dokuz “dokuz sayısı” (TKM), tokkuzunç “dokuzuncu” (BV, s. 889) ~ dokuzuncu “dokuzuncu” (TKM), yitti “yedi, yedi sayısı” (BV, s. 915) ~ yedi “yedi sayısı” (TKM), yittinçi “yedinci” (BV, s. 915) ~ yedinci “yedinci” (TKM).

İlerleyici Benzeşme

Sözcük içinde önceki sesin sonraki sesi etkileyerek benzer hale getirmesidir (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011, s.155). Çalışmamızda s sesinin ilerleyici benzeşmeye uğradığı görülmektedir: yastuk “yastık” (MS, s. 605) ~ yassık “yastık”(TKM).

Hece Türemesi

Ünlü veya ünsüz seslerin türemesi, bazı durumlarda da ekleşme sonucunda hece türemesi ortaya çıkmaktadır: bork “başlık, bork” (FK, s. 820) ~ börük “başlık” (TKM), çür- “çürümek, yok olmak” (BV, s. 682) ~ çüyre- “çürümek” (TKM), dil- “denmek; istenmek” (R, s. 166) ~ diyil- “söylenmek” (TKM), gönc “sevinç” (A, s. 374) ~ gönenç “sevinç” (TKM), iñ “yanak” (BV, s. 743) ~ eñek “çene” (TKM), is- “esmek” (ME, s. 59) ~ övüs- “esmek; renkten renge girmek; buğday, susam vb. bakliyatları bir kaptaki silkererek havasını almak” (TKM), kavl- “kovmak; kovalamak” (İD, s. 658) ~ kovala- “kovalamak” (TKM), koy “koyun; koyun sürüsü” (FK, s. 1047) ~ goyun “koyun” (TKM), koyçu “çoban” (LM, s. 562) ~ goyunçu “çoban” (TKM), koyçılık “çobanlık” (R, s. 403) ~ goyunçuluk “koyunculuk” (TKM), koyı “koyun” (A, s. 347) ~ goyun “koyun” (TKM), kuçuş- “kucaklaşmak” (BV, s. 775) ~ gucaklaş- “kucaklaşmak” (TKM), kutur- “kudurmak” (LM, s. 567) ~ gudura- “kudurmak; çok beğenmek” (TKM), talbın- “oynayıp sıçramak; çalışmak” (İD, s. 886) ~ tarpıl- “tepinmek” (TKM), talpın- “çırpınma; telaşlanmak; uğraşmak” (Sİ, s. 73, LM, s. 633) ~ tarpıl- “tepinmek” (TKM), tam “damla” (A, s. 175) ~ damca “damla” (TKM), tam- “damlamak” (R, s. 651) ~ damcala- “damlamak” (TKM), tim “damla; damla sesi” (BV, s. 883) ~ damca “damla” (TKM), tım “damla; damla sesi” (FK, s. 1276) ~ damca “damla” (TKM), tos “toz; yayın kabı” (BV, s. 890, A, s. 210) ~ tozan “toz” (TKM), yut- “yutmak; içine almak” (R, s. 752) ~ yuvut- “yutmak” (TKM), yutkar- “yutturmak” (BV, s. 916) ~ yuvutdur- “yutturmak” (TKM).

Hece Düşmesi

Ünlü veya ünsüz seslerin düşmesi, bazı durumlarda da ekleşme sonucunda hece düşmesi görülmektedir: aççığ “acı; üzüntü anlamında acı” (FK, s.736) ~ acı “acı; (mec.) zor” (TKM), erke “küstahlık” (A, s. 14) ~ erk “irade; kararlılık” (TKM), hırıldı- “hırlamak” (LM, s. 531) ~ hırıla- “hırlamak, hırıltı sesi çıkarmak” (TKM), içre “iç, içinde” (R, s. 283) ~ iç “iç, içinde” (TKM), kölkömük “gömgök” (LM, s. 562) ~ göm-gök “masmavi” (TKM), kapuzağ “kabuk” (A, s. 315) ~ gabık “kabuk” (TKM), karındaş “kardeş” (FK, s. 1014) ~ gardaş “kardeş” (TKM), kavurçağ “kukla” (FK, s. 1020) ~ gurcak “kukla, oyuncak, insana veya hayvana benzeyen oyuncak” (TKM), kurğaşun “kurşun madeni” (A, s. 338) ~ gurşun “kurşun madeni” (TKM), sapag “sap” (A, s. 272) ~ sap “sap” (TKM), sayu “sayı” (FK, s. 1202) ~ san “sayı” (TKM), süpürgü “süpürge” (BV, s. 860) ~ sübse “süpürge” (TKM), tavuşkan “tavşan” (A, s. 180) ~ tovşan “tavşan” (TKM), tügül “değil” (A, s. 217) ~ däl “değil” (TKM), yapurğan “yaprak” (A, s. 410) ~ yaprak “yaprak” (TKM).

Göçüşme

Bazı fonetik nedenlerden dolayı sözcük içindeki iki sesin yer değiştirmesidir (Banguoğlu, 2015, s. 70). Komşu ve komşu olmayan ünsüzler arasında görülür: beyin “beyin, dimağ” (R, s. 71) ~ beyni “beyin” (TKM), bigi “gibi” (MS, s. 411) ~ kibi “gibi, benzer” (TKM), bigin “gibi” (A, s. 144) ~ kimin “gibi, benzer” (TKM), çürgük “alazlanmış; çürümüş” (A, s. 248; BV, s. 682) ~ çüryük “çürük” (TKM), irgen- “nefret etmek” (FK, s. 983) ~ yigren- “iğrenmek” (TKM), irgendür- “nefret ettirmek” (FK, s. 983) ~ yigrendir- “iğrendirmek” (TKM), kayuk/kayık “kaygı” (A, s. 329) ~ gaygı “endişe” (TKM), kıçğır- “çağırmaq” (A, s. 330) ~ çığır- “şiddetli ses çıkarmak; birisini bağırarak çağırmaq” (TKM), kıçqır- “bağırmak; kızmak” (LT: 155) ~ çığır- “şiddetli ses çıkarmak” (TKM), kimeçi “gemici, kaptan” (NM, s. 14) ~ gämiçi “gemici” (TKM), koşuk “koşuk” (A, s. 342) ~ goşgı “koşuk” (TKM), küvey “güveyi, damat” (KT, s. 143) ~ giyev “damat, güveyi” (TKM), monguz “boynuz” (A, s. 386) ~ buynuz “boynuz” (TKM), otay- “uyandırmak” (İD, s. 788) ~ oyat-/oyar- “uyandırmak” (TKM), örgen- “öğrenmek; alışmak” (BV, s. 826) ~ övren- “öğrenmek” (TKM), örget- “öğretmek; alıştırmak” (KT, s. 156) ~ övret- “öğretmek; bir işe meyil ettirmek; nasihat vermek” (TKM), örtük “örtü” (MS, s. 550) ~ örtgi “örtü” (TKM), sivük “sevgi” (A, s. 290) ~ söygi “sevgi” (TKM), siyük “sevgi” (A, s. 291) ~ söygi “sevgi” (TKM), sürgen- “sürüklenmek” (BV, s. 860) ~ süyren- “sürünmek” (TKM), tamğa “damga; Timurular devletinde şehirlerdeki ticaret ve zanaat vergisi” (LM, s. 634) ~ tagma “damga, iz” (TKM), tanla- “ayırmaq, seçmek” (FK, s. 1256) ~ tanal- “anlaşılmaq” (TKM), tipük “tekme” (BV, s. 887) ~ depgi

“tekme” (TKM), tirigle- “canlanmak” (İD, s. 910) ~ direl- “canlanmak” (TKM), tobra “torba” (R, s. 681) ~ torba “torba” (TKM), tuğuz “kuduz” (FK, s. 1285) ~ guduz “kuduz” (TKM), uş “şu” (R, s. 702) ~ şu “şu” (TKM), yé- “yemek” (LM, s. 663) ~ iy- “yemek” (TKM), yi- “yemek; karın doyurmak” (R, s. 741) ~ iy- “yemek” (TKM), yidür- “yedirmek” (Sİ, s. 366) ~ iydir- “yedirmek” (TKM), yigirmi “yirmi” (Sİ, s. 111) ~ yigrimi “yirmi” (TKM).

Sonuç

Yapılan bu çalışmada, iki lehçe arasındaki farklar üzerinde durarak ortak söz varlığı üzerinden ses değişimleri ve ses olayları açıklanmaya çalışılmıştır. Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında belirgin ünsüz değişimleri olduğu görülmüştür. Bu ses değişimlerinin bazıları Türkmen Türkçesinin, Oğuz lehçesine dahil olmasından, bazıları Türkmen Türkçesinin kendine ait ses özelliklerinden, bazıları ise Çağatay Türkçesinin kendine ait ses özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Çağatay Türkçesinde bol- fiilinin ol- biçiminde kullanımları da bulunmaktadır. Bu kullanım, Oğuz lehçelerinin genelinde görülen bir ses özelliği iken Standart Türkmen Türkçesinde b’li yapı korunmuştur. Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında ünsüzlerde görülen belirgin ses değişimleri şunlardır:

1. Çağatay Türkçesinde sözcüğün önünde, ortasında ve sonunda bulunan b ünsüzü, Türkmen Türkçesinde yerini p ünsüzüne bırakmıştır. Bu ses değişimi aynı zamanda Türkmen Türkçesinin ses özelliklerinden biridir: balçık ~ palçık, baltu ~ palta, tib- ~ dep- vb.

2. Türkmen Türkçesinin belirleyici bir ses özelliği olarak sözcük önünde veya içinde bulunan t ünsüzünün d’ye sıklıkla değiştiği görülmüştür: tağ ~ dag, tamak ~ damak, istür- ~ ösdür- vb. Bu ses değişimi aynı zamanda Oğuz lehçelerinde bulunan bir ses özelliğidir.

3. Çağatay Türkçesinde sözcüğün içinde ve sonunda bulunan ğ ünsüzünün Türkmen Türkçesinde tonsuzlaşarak k ünsüzüne değiştiği örneklerine rastlanmıştır: kazuğ ~ kazık, tavuğ ~ tovuğ, uşsağ ~ uşak vb.

4. Çağatay Türkçesindeki sözcüklerde iç ve son seslerde bulunan g ünsüzünün, Türkmen Türkçesinde sıklıkla v ünsüzüne değiştiği görülmüştür: köğüs ~ gövüs, ögey ~ övey, töğ- ~ döv- vb.

5. Türkmen Türkçesinin özellikle Arapça ve Farsçadan alıntı sözcüklerdeki f ünsüzlerinin p ünsüzüne değişmesi söz konusudur. Bu özellikten dolayı Çağatay

Türkçesindeki bazı Türkçe sözcüklerde görülen f~p nöbetleşmeleri veya f'li kullanım Ölçünlü Türkmen Türkçesinde görülmemiştir: tofrağ ~ toprak, yafrağ ~ yaprak vb.

6. Çağatay Türkçesinde sözcüğün içinde görülen d ünsüzünün, Türkmen Türkçesinde yarı ünlü y sesine değiştiği görülmüştür: idi ~ eye, südre- ~ süyre- vb.

7. Çağatay Türkçesinde sözcük içinde ve sonunda, yuvarlaklaşma etkisiyle v ünsüzünün, Türkmen Türkçesinde y ünsüzüne sıklıkla değiştiği görülmüştür: iv ~ öy, siviñç ~ söyünç, tive ~ düye vb.

8. Çağatay Türkçesinden farklı olarak Türkmen Türkçesinde y sesi türemiştir. Bu ses türemesi; ilan ~ yılan, ılgı ~ yıldı, ırak ~ yırak gibi sözcüğün başında görüldüğü gibi, aynı zamanda Türkmen Türkçesinin bir ses özelliği olarak ı, i, u, ü ünlüleri etkisiyle diftonglaşma olarak ortaya çıkmaktadır: güç ~ güyç, süt ~ süyt, ti- ~ diy- vb.

9. Türkmen Türkçesinde, Oğuz Türkçesinin bir ses özelliği olarak eklerde bulunan g, ğ, k, k seslerinin düştüğü sıklıkla görülmüştür. Örneğin isimden sıfat yapan +lığ/+lig/+luğ/+lüg/+lık/+lik/+luk/+lük eklerinde, +ğan/+gen/+kan/+ken sıfat-fil eklerinde, yön durumu ekinde (+karı/+keri) gerçekleşmiştir: tatlıg ~ datlı, tirig ~ diri, taşkarı ~ daşarı, içkeri ~ içeri vb.

10. Türkmen Türkçesinin bir ses özelliği olarak ünsüzlerde ikizleşme görülmüştür. Sözcük ortasında ñ, r, s ünsüzlerinde bu ikizleşme görüldüğü gibi, aynı zamanda sözcük içinde k ünsüzü bulunan bazı örneklerde de g sesinin türemesiyle bir ikizleşme durumu ortaya çıkmaktadır: ısı- ~ ıssı-, karı ~ garrı, sakal ~ sakgal vb.

Ses değişmelerindeki bu belirgin örnekler neticesinde, Türkmen Türkçesinin kendine ait ses yapılarına sahip olduğu ortaya çıkmıştır ancak iki lehçe arasında ortak çok sayıda söz varlığına rastlanması, bunların birçoğunun ses ve anlam bakımından da yakınlığı dikkat çekicidir. Bu açıdan Türkmen Türkçesinin, Türkçenin geçmişine ait kimi yapılarını koruduğu anlaşılmaktadır.

Kısaltmalar

A: Veliaminof-Zernof, V. (1869). Dictionnaire Djaghatai-Turc. St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

BV: Türkay, K. (1988). Ali Şir Nevayi Bedayi'u'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

EUT: Eski Uygur Türkçesi

FK: Kaya, Ö. (1989). Ali Şir Nevayi 'Fevayidü'l-Kiber' (İnceleme-Metin-Dizin). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ID: Özdarendeli, N. (2001) Ali Şir Nevayi İlk Divan inceleme-metin-dizin. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

krş.: Karşılaştırınız

KT: Türk, V. (2019). Ali Şir Nevayi Kitab-ı Tevarih-i Müluk-ı Acem. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

LM: Çelik, Ü. (1993). Ali Şir Nevayi - Leyli vü Mecnun (Gramer-Metin-Dizin). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ME: Eraslan, K. (2015). Ali-Şir Nevayi Mizanü'l-Evzan. Ankara: TDK Yayınları.

mec.: Mecaz anlam

MS: Eraslan, K. (1999). Mevlana Sekkaki Divanı. Ankara: TDK Yayınları.

NM: Eraslan, K. (1996). Ali-Şir Nevayi Nesayimü'l Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve I Metin. Ankara: TDK Yayınları.

OT: Orhon Türkçesi

R: Abik, A. D. (1993). Ali Şir Nevayi'nin risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin gramatikal indeks - sözlük. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sİ: Tören, H. (2001). Ali Şir Nevayi Sedd-i İskenderi (İnceleme-Metin). Ankara: TDK Yayınları.

vb.: Ve benzeri

TDK: Türk Dil Kurumu

TKM: Türkmen Türkçesi. Türkmen Türkçesinde yararlandığımız sözlükler: Ataniyazov, S. (2004). Türkmen Dilinin Sözköki (Etimologik) Sözlüğü; Hamzayev, M. Y., Altayev, S., Açilova, G., Mesgudov, V. & Meretgeldiyev, A. (1962). Türkmen

Diliniñ Sözlüğü; Kıyasova, G., Geldimıradov & A. Durdıyev, H. (2016). Türkmen Diliniñ Düşündürişli Sözlüğü I-II ve Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. & Eker, S. (1995). Türkmençe-Türkçe Sözlük I-II.

T†T: Türkiye Türkçesi

İşaretler

~: Sözcükler veya sesler arasındaki değişmeyi ya da nöbetleşmeyi gösterir.

>: Bu şekle girer.

<: Bu şekilden gelir.

+: İsim tabanı gösterir.

-: Fiil tabanı gösterir.

é: Çağatay Türkçesi metinlerinde (ع) harfiyle yazılan kapalı e sesini gösterir.

ä: Türkmen Türkçesindeki a ve e sesleri arasındaki açık e sesini gösterir.

ə: Azerbaycan Türkçesindeki ince (dil önü), düz, açık e sesini gösterir.

ñ: Türkmen Türkçesindeki nazal n sesini gösterir.

ñ: Çağatay Türkçesindeki nazal n harfini ve ng (نگ) birleşimlerini gösterir.

ħ: Çağatay Türkçesindeki (ح) harfini gösterir.

ħ: Çağatay Türkçesindeki (خ) harfini gösterir.

ğ: Çağatay Türkçesindeki (غ) harfini gösterir.

ķ: Çağatay Türkçesi metinlerindeki (ق) harfini gösterir.

ō: Türkmen Türkçesindeki asli uzun o sesini gösterir.

Kaynakça

Abık, A. D. (1993). Ali Şir Nevayî'nin risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin gramatikal indeks - sözlük [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Agayev, K. ve Bekcäyev, T. (2007). Dil Bilimine Giriş. Türkmen Dövlet Neşiryat Gulluğı.

Akar, A. (2010). Lehçe Oluşma Şartları ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 28, 15-29.

Akar, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. Ötüken Neşriyat.

Arokoyo, B. E. ve Lagunju, O. O. (2019). A Lexicostatistics Comparison Of Standard Yorùbá, Àkùré and Ìkàré Àkókó Dialects. *Journal Of Universal Language*, 20(2), 1-27. <https://doi.org/10.22425/jul.2019.20.2.1>

Ataniyazov, s. (2004). *Türkmen Diliniñ Sözköki (Etimologik) Sözlügi*. Türkmenistanıñ Milli Medeniyet Merkezi.

Bagherzadeh, H. S. ve Izadysadr, A. (2020). The Implication Of The Lexicon Contrastive Analysis Of Colors In Persian ve English In Perception And Translation Of Colors. *Proc Ling Soc Amer*, 5(1), 282-292. <https://doi.org/10.3765/plsa.v5i1.4707>

Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. TDK Yayınları.

Başdaş, C. (2015). Türkmen Türkçesinde Olumsuzluk ve Yokluk. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 37, 61-72. <https://doi.org/10.17133/tba.38769>

Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları.

Canpolat, M. (1995). *Ali Şir Nevayi: Lisanü't-Tayr*. TDK Yayınları.

Çelik, Ü. (1993). *Ali Şir Nevayi - Leyli vü Mecnun (Gramer-Metin-Dizin) [Yayımlanmamış doktora tezi]*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics 6th Edition*. Blackwell Publishing.

Demenchuk, O. (2018). *Contrastive Lexicology of The English and Ukrainian Languages*. Rivne State University for the Humanities.

Eraslan, K. (1996). *Ali-Şir Nevayi Nesayimü'l Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve I Metin*. TDK Yayınları.

Eraslan, K. (1999). *Mevlana Sekkaki Divanı*. TDK Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. TDK Yayınları.

Eraslan, K. (2015). *Ali-Şir Nevayi Mizanü'l-Evzan*. TDK Yayınları.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. TDK Yayınları.

Ergin, M. (2004). Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri için Türk Dil Bilgisi. Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.

Hamzayev, M. Y., Altayev, S., Açılova, G., Mesgudov, V. ve Meretgeldiyev, A. (1962). Türkmen Dilinin Sözlüğü. Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitüsü.

İmer, K. (1976). Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi. TDK Yayınları.

İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, A. S. (2011). Dilbilim Sözlüğü. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Kara, M. (2015). Türkmen Türkçesi Grameri. Etkileşim Yayınları.

Kaya, Ö. (1989). Ali Şir Nevai 'Fevayidü'l-Kıber' (İnceleme-Metin-Dizin). [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kıyasova, G., Geldimıradov ve A. Durdıyev, H. (2016). Türkmen Dilinin Düşündürüşlü Sözlüğü I-II. Türkmenistanın İlimler Akademiyasının Magtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitüsü.

Korkmaz, Z. (2017). Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi. TDK Yayınları.

Lessing, F. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük I-II. (Çev.: Günay Karağaç). TDK Yayınları.

Nartıyev, N. (2010). Hâzirki Zaman Türkmen Dili (Leksika). Türkmenistanın Bilim Ministirliğı.

Nürmahanova, E. N. (1971). Türki Tilderinin Salıstırmalı Grammatıkası. Mektep Baspası.

Özdarendeli, N. (2001) Ali Şir Nevai İlk Divan inceleme-metin-dizin. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özkırımlı, A. (2007). Türk Dili Dil ve Anlatım Yaşayan Türkçe Üzerine Bir Deneme. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Öztürk, E. (2017). Eski Anadolu Türkçesi El Kitabı. Akçağ Yayınları.

Parlatır, İ., Gözaydın, N., Zülfiakar, H., Aksu, T., Türkmen, s. ve Yılmaz, Y. (1998). Türkçe Sözlük. (2), TDK Yayınları.

Pehlivan, B. (2021). Türkmen Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, s. (2016). Afganistan Türkmenlerinin Ersarı Boyunun Ağızlarında Ünlü- Ünsüz Varlığı ve Başlıca Ses Olayları. Türkbilig, (31), 127-143.

Şahin, s. (2017). Kıssa-i Temur Nâme: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım. Palet Yayınları.

Şahin, s. (2018). Afganistan’da Yapılan Bir Türkoloji Alan Araştırması: Gözlem ve Deneyimler. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 8 (3), 685-690.

Şahin, s. (2019). Kuzey Kafkasya (Stavropol) Türkmen Edebiyatında Mahtumkulu. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (44), 93-113.

Şahin, s. (2019). Türkmen Türkçesinde Dudak Benzeşmesi (Labial Singarmonizm). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (47), 229-243.

Şahin, s. (2020). Afganistan Bayat Türkmenleri Ağzının Şekil ve Zaman Eklri. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 4 (2), 101-117.

Şahin, s. (2020). Afganistan Türkmenlerinin Ersarı Ağzında Eskicil Kelimeler. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi , (48), 13-26.

Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker, s. (1995). Türkmence-Türkçe Sözlük I-II. Simurg Yayınları.

Tekin, T. (2016). Orhon Türkçesi Grameri. TDK Yayınları.

Tören, H. (2001). Ali Şir Nevayi Sedd-i İskenderi (İnceleme-Metin). TDK Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2022, 2 Ağustos). Güncel Türkçe Sözlük. TDK Yayınları.

Türk, V. (2019). Ali Şir Nevayi Kitab-ı Tevarih-i Müluk-ı Acem. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Türkay, K. (1988). Ali Şir Nevayi Bedayi’u’l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin). [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünlü, s. (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Eğitim Yayınevi.

Veliaminof-Zernof, V. (1869). Dictionnaire Djaghatai-Turc. Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Veyisov, B. ve Babayeva, G. (2009). Türkmen Diliniň Fonetikası. Türkmenistanyň Bilim Ministrliğı.

Vural, H., Böler, T. (2011). Ses ve Şekil Bilgisi. Kesit Yayınları.

Mongol Defeat - Khwarazmshah Victory: 1221 Battle of Parwan

Moğol Yenilgisi - Harezmsah Zaferi: 1221 Pervan Savaşı

Fatih Çiftçi*

摘要

在亚洲历史上的匈奴、汉朝、突厥、回鹘和塞尔柱等重要势力相继瓦解后，于13世纪初在中亚建立的蒙古帝国在仅四分之一世纪的短时间内就达到了广阔的边界，它是历史上最伟大的帝国之一。蒙古帝国的缔造者成吉思汗控制了蒙古和中国大部分地区后，于1219年对波斯发动了大规模的军事行动。1224年征战圆满后返回蒙古。本文主题的阿富汗佩尔万城是1221年花刺子模王国的国王札蘭丁战胜蒙古人的地方。这场战争之后，又在成吉思汗的领导下在印度河进行了另一场战争，蒙古人在这场战争中取得了胜利。因此，花刺子模王国恢复元气的希望破灭了。在这项研究中，对地理在蒙古人很少面临失败的战争之一的佩尔万战败中的重要性，以及花刺子模的胜利是否是巧合进行了讨论。

关键词：佩尔万，蒙古，花刺子模王国，成吉思汗，札蘭丁。

Abstracts

The Mongol Empire, which was established in Central Asia at the beginning of the 13th century after the dissolution of the important powers of Asian history such as the Asian Huns, Han Dynasty, Göktürks, Uyghurs, and Seljuks, reached gigantic borders in a short time like a quarter of a century after its establishment, is one of the greatest states that history has ever seen. Genghis Khan, founder of the Mongol Empire; After taking control of a significant part of Mongolia and China, he launched a major military operation against Persia in 1219. After successfully completing the military campaign in 1224, he returned to Mongolia. The city of Parwan in Afghanistan, which is the subject of our article, is a place where Jalal al-din won a victory against the Mongols in 1221. After this war, another war was fought in Indus under the leadership of Genghis Khan and the Mongols were victorious in

* Arş. Gör.; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, fatih.ciftci@bilecik.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0569-9477>. [Çince karakterlerin yazımında Pinyin sistemi kullanılmıştır]. Köşeli parantezler “[,]” içindeki ifadeler tarafımıza aittir.

this war. Thus, the hope of the Khwarazmshahs to regain their recovery was diminished. In this study, the importance of geography in the defeat of Parwan, which is one of the wars in which the Mongols rarely face defeat, and whether the victory of Khwarazmshah is a coincidence is emphasized.

Keywords: Parwan, Mongol, Khwarazmshah, Genghis, Jalal al-din.

Öz

Asya Hunları, Han Hanedanlığı, Göktürkler, Uygurlar ve Selçuklular gibi Asya tarihinin önemli güçlerinin ardı sıra dağılmasından sonra, 13.yüzyılın başlarında Orta Asya'da kurulan ve kurulduktan çeyrek asır sonra gibi, kısa bir sürede devasa sınırlara ulaşan Moğol İmparatorluğu, tarihin görmüş olduğu en büyük devletlerden birisidir. Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han; Moğolistan ve Çin'in önemli bir kısmını kontrol altına aldıktan sonra, İran'a 1219'da büyük bir askeri hareket düzenledi. Askeri hareketi 1224'te başarıyla tamamladıktan sonra Moğolistan'a döndü. Makalemize konu olan Afganistan'ın Pervan şehri, Celaleddin'in 1221'de Moğollar'a karşı zafer kazandığı bir yerdir. Bu savaştan sonra Cengiz Han önderliğinde İndus'ta bir savaş daha yapıldı ve bu savaştan Moğollar galip çıktı. Böylece Harezmsahlr'ın yeniden toparlanma ümidi azaldı. Bu çalışmada Moğollar'ın nadir olarak yenilgi yüzü gördüğü savaşlardan birisi olan Pervan yenilgisinde coğrafyanın önemi ve Harezmsah zaferinin tesadüfi olup olmadığı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Pervan, Moğol, Harezmsah, Cengiz, Celaleddin.

Giriş

Pervan, Afganistan'ın 34 eyaletinden biri olup, tarihi şehrin bulunduğu yerin adı Afganistan emiri Habibullah Han [1901-1919] tarafından 'Dağın Kandili' anlamında Cebel Sirac [Arapça aslı: Cebelû's-Sirac] olarak değiştirilmiştir (Ahmedi, 1383h.ş., XIII, s. 605-607). 20.yüzyılın başlarında mâmur halde olan bu şehir, günümüzde Cebel Sirac'ın içinde (Frye, 1983, II, s. 817; Dames, 1977, IV, s. 575) harabe halde bir yerdir (Bkz. Ek-4). Pervan eyaletinin Cebel Sirac'tan başka diğer şehirleri şunlardır: Çarikar, Saleng, Sorh-i Parsa, Seyyid Hel, Şeyh Ali, Şinvari, Gurbend ve Kuh Safi. Tarihi Pervan şehri; Hindukuş Dağları'nın güneyinde, Begram Ovası'nın kuzeybatısında ve başkent Kabil'in yaklaşık olarak 75km kuzeyinde bulunur. Pervan, adıyla anılan bir geçide ve bir de nehre sahiptir (Yule, 1916, IV, s. 257). Pervan eyaleti ve Afganistan'ın bir diğer eyaleti olan Kapisa'nın sınırları, kuzeydoğu-güneybatı eksenli olmak üzere Begram Ovası'nın içerisinden geçer (Bkz.

Ek-4). Dolayısıyla Kapisa ve Pervan eyaletleri komşudur (Bkz. Ek-11). Kuzeydoğu-güneybatı yönlü akan Pencşir Nehri, kuzeybatı-güneydoğu yönlü akan Saleng Nehri ile Pervan Nehri ve güneydoğu-kuzeybatı yönlü akan Gorbant Nehri, Begram Ovası'nda birleşmektedirler (Bkz. Ek-14). Birleşen nehir, 80km güneydoğudaki Kabil Nehri'ne karıştıktan sonra doğuya doğru yaklaşık olarak 300km ilerleyerek İndus Nehri'ne ulaşmaktadır (Bkz. Ek-3). Dolayısıyla Begram Ovası, nehirlerle beslenen verimli bir ovadır. Bu ova isminden, İslâm fetihleri öncesi Çin ve Roma kaynaklarında Büyük İskender'in burada kurmuş olduğu Kapisa [Opian] şehri ile, İslâm fetihlerinden sonraki kaynaklarda ise Pervan şehri ile bahsettirmiştir. İslâm fetihlerinden önce bu bölge (Bkz. Ek-1, Ek-12) Çince kaynakların verdiği bilgilere göre Budizm açısından önemli bir yerdi ve Budist keşişler burada yoğun bir şekilde faaliyet göstermekteydiler (玄奘, 1985; Hien ve Yun, 1869; Tissot, 2006). İslâm fetihlerinden sonra bölgede Budist etkisinin azaldığı ve İslâmiyet'in yayıldığı bilinmektedir.

13.Yüzyıla Kadar Önemli Kaynaklarda Pervan

Tarihi Pervan şehrinin bulunduğu bölge 13.yüzyıla kadar; Ahameni İmparatorluğu, Seleukos Krallığı, Grek-Baktريا Krallığı, Part İmparatorluğu, Kuşan Krallığı, Sasani İmparatorluğu, Akhun Devleti, Batı Göktürk Kağanlığı, Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Karahanlılar, Selçuklular ve Harezmsahlar gibi birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla bölgede birçok kültür kalıntısı bulunmaktadır. Afganistan coğrafyasında yazılı kültür diğer bölgelere göre daha geç geliştiğinden, bölge hakkında Eski Çağ ve Orta Çağ dönemleri için edinilen bilgiler genellikle yerli kaynaklardan değil; yabancı tarihçi, coğrafyacı ve seyyah gibi kişilerin verdiği bilgilerden oluşmaktadır.

Erken dönem Batılı yazarlara göre, Afganistan için kullanılan tabir; Kaofu'dur (Cunningham, 1874, s. 18). Kaofu (bkz. Ek-5) m.ö.2.yüzyılda Hunlar tarafından batıya sürülme sonucunda bölgeye gelen beş Yüeci kabilesinin ortak adıdır (Cunningham, 1874, s. 18). Grek-Baktريا Krallığı döneminde, Eski Çağ müellifleri tarafından, burası Kuzey Hindistan bölgesine yakın, Keşmir ve Pencab bölgeleri gibi bölgelerden birisi sayılmıştır. Kaofu; Kophene [Kabil], Kapisene [Opian], Nagarahara [Celalabad], Arachosia [Gazne]... gibi 10 kadar bölgeye sahip olup, Pervan şehri de Kapisene'ye bağlı bir şehirdi. Kaofu bölgesine ait yerleşim birimleri, Herodot (m.ö.484?-m.ö.430/420), Strabo (m.ö.64-m.ö.21) Pliny (23-79) ve Ptolemy

[Batlamyus] (100-170) gibi önde gelen Eski Çağ'ın batılı tarihçi-coğrafyacı müellifleri tarafından kısa bir şekilde açıklanmıştır¹.

Ptolemy'de Pervan'ın "Baborana" [Βαβορᾶνα] olarak isimlendirildiği tahmin edilmektedir (Cunningham, 1874, s. 28; Ptolemy, 1932, s. 147). Böylece Pervan'a dâir ilk tanımlama Ptolemy'de görülmektedir. Pliny,² Strabo³ ve Ptolemy'de Pervan'ın dahil olduğu Baktriya'dan bahsedilmiştir (Strabo, 1917, XI, s. 278, 279; Pliny, 1961, VI, s. 372-375; Ptolemy, 1932, s. 142). Ptolemy'de Kapisene'ye bağlı Kapisa'nın Büyük İskender tarafından yıkıldığı belirtilmiştir (Pliny, 1961, VI, s. 409). Herodot ise, Kabil Nehri'nin etrafında oturduğu düşünülen Sattagydlar'a ait bilgiler vermiştir (Cunningham, 1874, s. 28; Herodotus, 1859, s. 211). Ayrıca onun eserinde bölgeye yaklaşık olarak 1500km uzaklıktaki Harezmi'de⁴ oturan sakinlerden dolayı Harezmi [Χορᾶσμοι] ve Baktriya [Βάκτρα] ifadeleri de bulunmaktadır (Herodotus, 1859, s. 211, 214, 218, 306; 玄奘, s. 1985, 96). Dolayısıyla coğrafi isim olarak Harezmi ve Baktriya birbirinden ayrı bölgelerdir. Bu bilgilerden yola çıkarak Pervan'ın Batı kaynaklı tarih/coğrafya kitaplarında miladi 1.yüzyıldan beri var olduğu anlaşılmaktadır. Pervan isminin öncelikle Ptolemy'de "Baborana" olarak isimlendirilmesinden hareketle, bu ismin Baborana isminden türemiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Pervan ismi [modern olarak: 帕尔旺], erken Çince kaynaklarda bulunmamakla birlikte, şehrin bulunduğu bölge hakkındaki en erken bilgiler, m.ö.138'de Grek-Baktriya Krallığı döneminde bölgeye gelen Zhang Qian'in [张骞] anılarından oluşmaktadır. Zhang Qian [m.ö.?-m.ö.114] (Bkz. Ek-2) Han Hanedanlığı'ndan (Bkz. Ek-8) imparator WuDi [无棣] tarafından Hunlar'a [匈奴] karşı ittifaklar bulması gerekçesiyle Çin'in batısında kalan bölgelere, ilki m.ö.138'de ve ikincisi m.ö.116'da olmak üzere heyetle birlikte iki defa gönderilen bir

¹ Eski Çağ ve Orta Çağ müelliflerinin verdiği bilgilerden yola çıkan Alexander Cunningham, "The Ancient Geography of India" adlı eseriyle büyük bir boşluğu doldurmuştur. Eski Çağ ve Orta Çağ'ı kapsayan dönemde Hindistan'a dâir bölgesel bir çalışmanın dışında bütüncül bir çalışma üretmiştir ve oldukça önemli bilgiler vermiştir.

² Βακτριᾶς.

³ Βάκτρα.

⁴ Bazı tarihçiler tarafından Harezmi'nin eski tarihi hakkında bilgi eksikliği, Harezmi'nin yazılı kaynaklarının Arap istilaları sırasında, Araplar tarafından yok edilmesine bağlanmaktadır (Pizişk, 1398h.ş). Harezmi, İslâm fetihleri sırasında 717'de ele geçirilmiştir (Togan, 1987, V, s. 242).

gönüllüdür⁵. Son seyahatinden m.ö.115'te geri dönmüş ve m.ö.114'te Çin'de ölmüştür. Verdiği bilgiler Shiji'de [史记] ve HanShu'da [汉书] yer almaktadır. Çinli yöneticiler, batı bölgelerine dâir bilmek istediği kayıtlara bahsedilen eserlerdeki Zhang Qian'dan aktarılan bilgilerden ulaşımlardır (Zhang Qian, 2009, XXVIII, s. 60). Verdiği bilgilere öncelikle m.ö.91'de yazılmış Shiji'de “Biyografiler” kısmında tarihi Pervan şehrinin dâhil olduğu DaXia ve bu bölgeye yakın olan; DaYuan, Kangjü, DaYueZhi [Yüce] gibi yerlerin bahsinde rastlanılmaktadır. DaXia; Ceyhun/Oxus Nehri'nin güneyinde bulunmakta, kuzeyinde DaYueZhi, batısında Part İmparatorluğu, güneydoğusunda Jibin Ülkesi [罽宾国⁶] ve daha ilerisinde ShenDu Ülkesi [身毒国 / Hindistan] bulunmaktadır. Zhang Qian, DaXia'ın başşehri LanShi'ya⁷ [藍市城] kadar gelmiştir (Qian, 2004, II, s. 1473). Shiji'de DaXia'dan şu şekilde bahsedilmiştir: “*DaXia, DaYuan'ın 2000⁸ gün batısında, Gui Nehri'nin⁹ güneyinde bulunur, o bölgenin balkı tarım yapar, evleri ve şehirleri vardır, gelenek ve görenekleri DaYuan gibidir.*”¹⁰ (Qian, 2004, II, s. 1473). HanShu'da “Zhang Qian ve Li Guang Li'nin Biyografisi” ve “Batı Bölgeleri” bahsindeki bilgiler Shiji'de verilen bilgilerle aynı olmakla beraber, bölgeye yakın bir yerde bulunan WuSun atlarından şu şekilde bahsedilmiştir: “*WuSun atı iyidir ve ona TianMa¹¹ denir*”¹² (Gu, 2004, II, s.

⁵ Seyahati sırasında geçtiği yerler, İpek Yolu'nun [丝绸之路] güzergahının ortaya çıkmasında son derece etkili olmuştur.

⁶ Guo [国] kelimesi Çince'de temel olarak ulus ve devlet anlamlarına gelmektedir (mdbg, t. y.). Burada bahsedilen yerler; 罽宾国, 身毒国, 迦毕试国, 大夏国 vb. irili ufaklı şehir devletleri şeklinde örgütlenmiş yerlerdi. Ayrıca JiBin, Kabil'in Çince halidir, Kabil Nehri için kullanılmıştır (Hien ve Yun, 1869, s. 13). Ayrıca Xuan Zang'tan önce, Hindistan'a giderken JiBin'e [İslâmad civarı] (Bkz. Ek-7) uğrayan iki önemli Budist keşif vardır. Bunlar; Çin'den Hindistan'a 399-412 yılları arasında seyahat eden Fa Xian [法顯] ve 518-522 yılları arasında seyahat eden Song Yun [宋雲]'dür. Her ikisi de dini amaçları ön plana koymuşlardır. Fa Xian'in ünlü eseri; 佛國記, Song Yun'un ise; 洛陽伽藍記'dir (Hien ve Yun, 1869, 13, s. 197).

⁷ Baktriya bölgesi. Antik şehir, Belh yakınlarında Vezirabad'tadır [瓦齐拉巴德]. Bkz. (玄奘, 1985, s. 115; Ek-7).

⁸ 1 Li [里], Çin'de 1929'da kabul edilen yasaya göre 500 metreye karşılık gelen uzunluk birimidir. Çin tarihinde Li'nin boyutu farklı dönemlere göre değişiklik göstermekteydi. 1 Li, Tang Hanedanlığı döneminde 360 adımdı (Li, 2009, XIII, s. 574).

⁹ Ceyhun/Amuderya/Oxus Nehri olduğu kuvvetle muhtemeldir. DaXialar Ceyhun'un güneyinde yaşamaktaydılar, bkz. (Ek-7).

¹⁰ “大夏在大宛西南二千馀里妣水南。其俗土著，有城屋，与大宛同俗。”

¹¹ Zhang Qian'ın batıdaki WuSun ve DaYuan atlarını; 天马, ‘Göksel At’ veya ‘Gökten Gelen At’ gibi olağanüstü bir tanımlamayla isimlendirilmesi, Değişiklikler Kitabı'nda bahsi geçen atlardan kaynaklanmaktadır. Bu durum batıdaki atlara duyulan hayranlıktan ileri gelmektedir. Zhang Qian geri döndüğünde, onu dinleyenlerin dikkatini en çok çeken konulardan birisi bu atlar olmuştur.

¹² “得乌孙马好，名曰“天马。”

1277). Wei Shou tarafından 554'te yazılmış WeiShu'da ise bölgeden Toharistan [吐呼罗国] olarak bahsedilmiş ve şu şekilde bilgi verilmiştir: “*Toprağı tabul ekmek için uygundur; iyi atları, develeri ve katırları vardır*”¹³ (Shou, 2004, IV, s. 1933). Tang Hanedanlığı yıllıklarında verilen bilgiler eski bilgilerin tekrarı şeklindedir. Yine bu dönemde yazılan geniş çapta bir sözlük olan TongDian'de benzer bilgiler vardır ve bölgedeki durumun pek değişmediği anlaşılmaktadır: “*Oranın halkı tarım yapar, evleri ve şehirleri vardır, adetleri DaYuan gibidir*”¹⁴ (杜佑, CXCII, s. 43).

Bölgeye 7.yüzyılın başlarında gelen ve Zhang Qian'dan daha kapsamlı gözlemlerde bulunan Çinli seyyah Xuan Zang [玄奘] (602-664) ve eserinden ayrıca bahsetmek gerekir. Xuan Zang, Tang döneminin önemli bir Budist keşişi, tercümanı ve gezginidir (Xuan Zang, 2009, XXV, s. 375). 629-645 yılları arasında Asya'ya ve Hindistan'a seyahat etmiştir. Seyahati boyunca yaptığı gözlemler nedeniyle yazdığı; “DaTangXiYuji / 大唐西域记” adlı eseri aydınlatıcı bilgiler vermektedir¹⁵. Çin'e geri döndüğünde Budizm'e ait tercüme ettiği 600'den fazla Sanskritçe metni de beraberinde getirmiştir¹⁶. Dolayısıyla çevirileri Çin'de Budizm'in gelişimi açısından önemlidir. Pervan'ın dâhil olduğu Kapisa/Begram [迦毕试国] hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir: “*Kapisi/ JiaBıShıGuo Ülkesi. Kuzeyi karla kaplı dağlar ve diğer üç tarafı Hindukuş'un (Bkz. Ek-6) [güneyi] ile etrafı 4.000li'den fazladır, ülkenin başkentinin etrafı ise 10li'den fazladır, pirinç ve buğday için toprakları uygundur, birçok meyve ağacı vardır, iyi atlar ve laleler yetiştirilir, farklı ülkelerden gelen harika ürünler bu ülkede toplanmıştır.*”¹⁷ (玄奘, 1985, s. 135, 136). Pervan'a yakın Bamyana [梵衍那国] hakkında hayvancılık bakımından şu şekilde bilgiler vardır: “*Koyun ve at yetiştirmek için uygun bir yerdir*”¹⁸ (玄奘, 1985, s. 129). Gazne [鹤悉那] hakkında ise şu şekilde bilgiler vardır: “*Tabul ekildiğinde, buğday bol miktarda yetişir*”¹⁹ (玄奘, 1985, s. 954).

¹³ 土宜五谷，有好马、驼、骡。”

¹⁴ “其俗土著，有城屋，与大宛同俗。”

¹⁵ Özellikle birinci ve on ikinci bölümler.

¹⁶ “贞观十年，沙门玄奘至其国，将梵本经论六百馀部而归。(Xu, 2004, VI, s. 4565).”; “贞观十九年，归至京师。(Xu, 2004, VI, s. 4391).” Verilen bilgilere göre; Xuan Zang, 629'da başladığı seyahatine 636'da Hindistan ile devam etmiştir. 645'te ülkesine kutsal metinlerle beraber geri dönmüş ve Tang imparatoru Tai Zong [唐太宗] ile görüşmüştür.

¹⁷ “迦毕试国。周四千馀里。北背雪山。三陔黑岭。国大都城周十馀里。宜谷麦多果木。出善马郁金香。异方奇货多聚此国。”

¹⁸ “宜畜牧多羊马。”

¹⁹ “谷稼时播宿麦滋丰。”

13.yüzyıla [hicri 7.yüzyıl] kadar olan İslâmi dönem tarihi-coğrafya kaynaklarına bakıldığında, Pervan'ın küçük bir şehir olması sebebiyle sunulan bilgilerin de düşük seviyede olduğu görülmektedir. Müslüman müellifler, Pervan isminin kökenine veya anlamına dâir bir açıklamada bulunmamışlardır. Şehrin ismi, Arapça eserlerde daha çok “Bervan” ve Farsça eserlerde “Pervan” olarak kullanılmıştır. 891'de Yakubi tarafından tamamlanan el-Buldan'da Pervan'dan [Bervan şeklinde] şu şekilde bahsedilmiştir: “Oraya Bervan derler, [halife] Raşid döneminde, [oranın yakınlarına] el-Fazl b. Yahya b. Halid b. Bermek, Gurvend adında bir şehir açmıştır ve [onlar] birbirinden ayrıdır, bunlar Kabil Şah şehirleridir, [Bervan] Bamyan ve büyük Belh şehirleri arasındadır.”²⁰ (Yakubi, 1422h., s. 118, 119). Yakubi gibi Irak ekolünden olan coğrafyacı İbn Rüste'nin 913'te tamamladığı el-A'lâku'n-Nefise'deki bilgiler Yakubi'nin verdiği bilgilerle birebir aynıdır (İbn Rüste, 1892, s. 288, 289). İstahri'nin 952'de tamamladığı Mesâlik ve'l-Memâlik'te “Fervan'a kadar gider”²¹ (İstahri, 1927, s. 280) cümlesinden hareketle şehir hakkında ayrı bir başlık açılmamış, daha çok Bamyan'dan bahsedilmiştir ve Pervan ismi [Fervan şeklinde] yer yer şehirlerin birbirlerine göre mesafe anlatımlarında kullanılmıştır (İstahri, 1927, s. 277, 286). İstahri'nin bir nüshasında şehrin ismi “فروان” (İstahri, 1927, s. 280) şeklinde yazılmıştır. Müellifi belli olmayan ve 982/983'te yazılan Hududû'l-'Alem mine'l-Meşrik ile'l-Meğrib'te Pervan'dan [Bervan şeklinde] şu şekilde bahsedilmiştir: “Tüccarların gelip toplandığı bir şehirdir ve Hindistan'da bulunur”²² (Hududû'l-'Alem, 1423h., s. 125). İbn Havkal'ın 988'de tamamladığı Sûretû'l-Arz'da Pervan ismi [Fervan şeklinde] sadece yön tariflerinde kullanılmıştır (İbn Havkal, 1938, II, s. 428, 446, 449, 457). Şehrin içine ve çevresine dâir Makdisi'nin 997'de tamamladığı Ahsenû't-Tekasim fı Marifetû'l-Ekalim adlı eserinde vermiş olduğu bilgiler önemlidir: “Bervan [Pervan] Deylem'in başşehridir ve küçüktür; ne yüksek, ne güzel, ne zarif, ne temiz, ne hoş ne de kalabalık bir yerdir. Övünülecek güzel yerleri, düzgün geniş caddeleri, zarif büyük evleri, tuvaleti olan camileri yoktur fakat onlar saldırganlardır ve binlerce kişilik askere sahiptirler”²³. Orada Şebristan diye isimlendirilen sultanın bulunduğu bir yer vardır ve oraya içinde malların ve eşyaların olduğu bir

²⁰ İbn Rüste'nin 913'te tamamladığı el-A'lâku'n-Nefise'deki bilgiler Yakubi'nin verdiği bilgilerle birebir aynıdır (İbn Rüste, 1892, s. 288, 289). İstahri'nin 952'de tamamladığı Mesâlik ve'l-Memâlik'te “Fervan'a kadar gider” (İstahri, 1927, s. 280) cümlesinden hareketle şehir hakkında ayrı bir başlık açılmamış, daha çok Bamyan'dan bahsedilmiştir ve Pervan ismi [Fervan şeklinde] yer yer şehirlerin birbirlerine göre mesafe anlatımlarında kullanılmıştır (İstahri, 1927, s. 277, 286). İstahri'nin bir nüshasında şehrin ismi “فروان” (İstahri, 1927, s. 280) şeklinde yazılmıştır. Müellifi belli olmayan ve 982/983'te yazılan Hududû'l-'Alem mine'l-Meşrik ile'l-Meğrib'te Pervan'dan [Bervan şeklinde] şu şekilde bahsedilmiştir: “Tüccarların gelip toplandığı bir şehirdir ve Hindistan'da bulunur” (Hududû'l-'Alem, 1423h., s. 125). İbn Havkal'ın 988'de tamamladığı Sûretû'l-Arz'da Pervan ismi [Fervan şeklinde] sadece yön tariflerinde kullanılmıştır (İbn Havkal, 1938, II, s. 428, 446, 449, 457). Şehrin içine ve çevresine dâir Makdisi'nin 997'de tamamladığı Ahsenû't-Tekasim fı Marifetû'l-Ekalim adlı eserinde vermiş olduğu bilgiler önemlidir: “Bervan [Pervan] Deylem'in başşehridir ve küçüktür; ne yüksek, ne güzel, ne zarif, ne temiz, ne hoş ne de kalabalık bir yerdir. Övünülecek güzel yerleri, düzgün geniş caddeleri, zarif büyük evleri, tuvaleti olan camileri yoktur fakat onlar saldırganlardır ve binlerce kişilik askere sahiptirler” (Makdisi, 1989, s. 428, 446, 449, 457). Orada Şebristan diye isimlendirilen sultanın bulunduğu bir yer vardır ve oraya içinde malların ve eşyaların olduğu bir

²¹ “ينتهي إلى فروان”.

²² “مدينة ذات نعم يجتمع فيها التجار، وهي في الهند”.

²³ Makdisi'ye muhalif olarak, iki yüzyıl öncesine ait TongDian'de bölge için şu ifadeler kullanılmıştır: “Askerleri zayıftır ve savaştan korkarlar”. “其兵弱，畏战。” Bkz. (杜佑, CXII, s. 43).

*kayı kazdırmıştır*²⁴ (Makdisi, 1904, s. 360). Gerdizi'nin 1052'de bitirdiği Zeynû'l-Ahbar'da Pervan'ın [Pervan şeklinde] Sebük Tegin tarafından ele geçirildiği belirtilmiştir (Gerdizi, 1363h.ş., s. 369). Yakut el-Hamevi ise, Moğol istilalarından sonra 1228'de tamamlamış olduğu Mucemû'l-Buldan'da ise Pervan'dan [Fervan şeklinde] şu şekilde bahsetmiştir: “*Önce fetba ve sonunda nun. Gazne yakınlarında bir yerdir*”²⁵ (Hamevi, 1995, IV, s. 257).

Pervan isminin, 1 ve 13.yüzyıl arasındaki tarihi-coğrafya kaynaklarda [Βαροράνα / فروان / فروار / پروان] gibi farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir. Bahsedilen kaynakların dışındaki tarih kaynaklarında Pervan ismi, savaş anlatılarında veya konum tanımlamalarında geçmiştir ve daha ayrıntılı bilgiler verilmemiştir. Verilen sınırlı bilgilerden yola çıkarak, Pervan'ın 7.yüzyıldan beri tarım ve hayvancılığa elverişli bir bölge olduğu görülmektedir ve Orta Çağ kaynaklarının verdiği bilgilerin birbirleri ile tutarlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Günümüzde de Pervan (Cebel Sirac) ihraç ettiği; badem, kayısı, elma, kiraz ve üzüm gibi ürünler nedeniyle “Afganistan'ın Bahçesi” olarak tanımlanmaktadır (Ahmedi, 1383h.ş., XIII, s. 605-607).

Moğollar ve Moğol Ordusu

Moğol sözcüğünün “mong”tan türediği ve “cesur” anlamına geldiği düşünülmektedir (Howorth, 1876, I, s. 27). Camiüt-Tevarih'te Moğol kelimesinin aslı; [منگ اول] olarak gösterilmiş ve “geride kalmış, temiz yürekli, saf” anlamlarına geldiği ifade edilmiştir (Hemedani, 1373h.ş., I, s. 148). Kelime anlamı dışında “Moğol” bir milletin adı ve Moğollar da bu milleti oluşturan insanlar bütünüdür. Moğollar, Orta Asya kültürleri içerisinde kendine has özellikleri bulunan (Kafesoğlu, 1998, s. 213-227) ve dilleri Ural-Altay dil ailesine mensup ayrı bir milletler (Mongol language, 1998, VIII, s. 255). Moğol yazısı geç geliştiği için, Moğollar'a ait en erken bilgiler Çince yazılmış kaynaklarda mevcuttur. Bu bağlamda Moğol ismi, Çin yıllıklarında ilk olarak JiuTangShu'da geçmektedir (Gökalp, 1973, s. 13). Yıllıklarda geçtiği üzere; MengWu [蒙兀] (Xu, 2004, VI, s. 4610) veya MengWa'nın [蒙瓦] (Xiu, 2004, VIII, s. 4726) bir Moğol kavmi olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Moğollar'ın kökenine dâir tarihçilerin kabul ettiği üç görüş mevcuttur.

بروان هي قصبه الدبلم صغيرة لا سرية ولا جليله ولا ظرف ولا شريفة، ولا منازة طيبة لفيفة، ولا منازل رشيقة انيفة، و “ لا أسواقها بالواسعة العظيمة، ولا بلدانها كبيرة ظرفيه، ولا جوامع بل في قرى كنيفه، غير انهم في جلادة عجيبة و منبع العساكر ” (الأليفة، و حيث مستقر السلطان بسمي شهرستان قد حفر ثم بنر الى أسفلها فيها أموالهم و آلاتهم

”فروان: بفتح أوله، و آخره نون: بليدة قريبة من غزنة“²⁵

Birincisi; Moğollar'ın kökeni Hunlar'a [匈奴] ve DongHular'a [东胡] dayanır. İkincisi; Moğollar'ın atası sadece DongHular'dır ve onlar DongHular'ın neslinden olan Xianbei [鲜卑], Wuhuan [乌桓], TuoBa [拓跋], RouRan [柔然], TuYuHun [吐谷浑], QiDan [契丹] ve ShiWei [室韦] gibi boylarla ilişkilidirler. Üçüncüsü; Moğollar, ShiWeiler'den gelmez. Üçüncü görüş, eski devirlerdeki Moğollar'la bağlantısızlığı savunduğu için günümüzdeki Moğollar tarafından kesinlikle kabul görmemektedir (Yıldırım, 2019, s. 549).

Hunlar'ın, DongHular'ı doğuya sürmesiyle beraber DongHular ve ardılları, Baykal Gölü'nün etrafında etkili oldular. Proto-Moğollar zaman zaman Asya'nın bir kısmına hâkim olup zaman zaman da güçlü devletlere bağlandılar. Komşuları ile siyasi, sosyal, ekonomik ve gündelik yaşam gibi konularda benzeştikleri ve onlardan ayrıldıkları noktalar vardır²⁶. Cengiz²⁷ Han'ın; [Kaplan yılında] (The Secret History of the Mongols, 2015, s. 125) Celayır, Tatar, Merkit, Kerayit, Öngüt, Nayman, Salciyut, Tayçıyut, Ulkunut, Kongirat, Suldus ve İkiras gibi kavimleri birleştirip onları tek bir ulus yapma ve tek bir devlet altında toplama (May, 2017, II, s. 61) yönündeki girişimi başarılı oldu ve bu dönemden sonra Büyük Moğol Ulusu/Devleti, [Их Монгол улс / ᠶᠡᠬᠡ ᠮᠣᠩᠭᠣᠯ ᠤᠯᠤᠰ] ortaya çıktı. Böylece 13.yüzyıldan sonraki yazılı kaynaklarda Moğollar, kavim adları ile değil tek bir çatı altında; “Moğol” veya “Tatar” ismi ile anıldılar (Diyanet, 1390h.ş., XIX, s. 391).

Moğol ordusu, 1206 kurultayından hemen sonra [Kaplan yılında] Cengiz Han tarafından yeniden düzenlendi (The Secret History of the Mongols, 2015, s. 125-127). Moğol generali Kubilay, askeri organizasyon, eğitim ve lojistik amaçlı askeri işlerin başına getirildi (May, 2018, s. 102). Cengiz Han'ın evlatlığı olan Şigi Kutuku²⁸ baş yargıç olarak atandı (May, 2018, s. 102; Atwood, 2004, s. 99). Ordu, bölümlere

²⁶ Erken Moğol kavimleri hakkında; Shiratori Kurakichi, Paul Pelliot, Wolfram Eberhard ve Wang Guo Wei gibi tarihçilerin muhtelif eserleri önemlidir, bkz. 白鸟库吉: 契丹女真西夏文字考, 蒙古民族的起源, 东胡民族考; Paul Pelliot: Notes sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'i, L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs; Wolfram Eberhard: Çin'in Şimal Komşuları; 王国维: 蒙鞑備錄箋證.

²⁷ Reşidüddin'in anlatımına göre Temuçin'in Cengiz lakabı (چینگیز) “güçlü, kuvvetli, şahların şahı, göğün oğlu” anlamına (Hemedani, 1373h.ş., I, s. 571; Diyanet, 1390h.ş., XIX, s. 393) ve Türkçe okyanus, büyük su kütlesi olarak kullanılan “tengiz” anlamına (Mongol, 1998, XXIV, s. 338) gelmektedir. Cengiz kelimesinin anlamına dâir yorumlar temel olarak bu iki görüş doğrultusundadır. Bunların dışında tarihçilerin farklı yorumları da vardır (Turan, 1995, s. 267-276). Temuçin, Yesügay'ın savaşta esir aldığı bir Tatar'ın ismidir. O sırada Yesügay'ın bir çocuğu olmuştur ve Yesügay çocuğa bu ismi vermiştir (Rachewiltz, 2015, s. 12), Temuçin ise, Türkçe “demir” anlamına gelmektedir (Sverdrup, 2016, s. 42).

²⁸ 5 yaşındayken Cengiz Han'ın esiri olmuş bir Tatar'dır, henüz çocuğu olmayan ve bakmak için bir çocuk isteyen Börte'ye verilmiştir (D'Ohsson, 2008, s. 127).

ayrılarak başlarına Moğol komutanları atandı. Halkın ve dolayısıyla ordunun ona uymakla yükümlü olduğu Cengiz Yasası geliştirildi (D’Ohsson, 2008, s. 265-269)²⁹. Cengiz Han, orduya birey kazandırma konusunda soy üstünlüğü yerine liyakati esas aldı (Morgan, 2007, s. 79; Lane, 2006, s. 96). Bu sistem fetihlerle beraber daha çok Moğol’un orduya katılmasını sağladı (Peers, 2017, s. 33). Ayrıca Moğol kavimleri arasındaki çekişmeler azaldı ve böylece ordu içinde birlik ve dayanışma arttı. Moğol ordusunda askerlik, ücret alınan bir meslek değildi (Atwood, 2004, s. 350) ve Moğol askerlerinin maaş kaynağı savaşlardan elde edilen ganimetti. İhtiyacı olan askerler için “kubçur” adı altına özel bir para toplanırdı (Cüveyni, 1385h.ş., I, s. 22). Zamanla savaş ganimetleri azaldığından, Gazan Han zamanında askerlere maaş ödeme işi, klasik Orta Çağ İslâm devletlerinde olduğu gibi ikta usulüne bırakıldı (Morgan, 2007, s. 80).

Cengiz Han döneminde Moğol ordusu temel olarak; hassa ordusu, tanma ordusu ve çerik ordusundan oluşuyordu. Hassa ordusu; ana vatani korumakla görevli ve savaşı gerektiren durumlarda, düşmanla savaşmakla yükümlü orduydü. Tanma ordusu; sınır bölgelerindeki genişlemeyi sağlayan ve istihbarattan sorumlu olan orduydü. Çeri ordusu ise; Moğol kontrolündeki yabancı birimlerden toplanan orduydü (May, 2007, s. 36-38; Buell, 2003, s. 113). Moğol ordusunda birlikler 10 ve 10’un katları şeklinde örgütlenmişti. Bu gruplandırma şekli uzun süredir Türkler’in ve diğer bozkır güçlerinin ortak bir özelliğiydi (Hung, 2012, s. 71; Martin, 1943, s. 54; Peers, 2017, s. 37; Morgan, 2007, s. 78, 79; May, 2018, s. 103; Lane, 2006, s. 96; Favereau, 2021, s. 38, 39; Atwood, 2004, s. 139). Bu yapıya göre; 10 kişi 1 arban, 100 kişi 1 jagun, 1000 kişi 1 minghan ve 10.000 kişi de 1 tümen diye isimlendirildi (May, 2007, s. 31; Lane, 2006, s. 97; Atwood, 2004, s. 139; Sverdrup, 2016, s. 37). Dolayısıyla Moğol ordusunun temel düzeni 10’luk düzene göre kurulmuştu.

Hassa ordusu içinde Keşik adında özel bir askeri birlik vardı. Onlar, Cengiz Han’a gönülden bağlı, yetenekli ve seçme askerlerden oluşmaktaydı. İmparatorluk muhafızları olan Keşik’teki asker sayısı, imparatorluğun kurulduğu yıl olan 1206’da 10.000 kişiye çıkarıldı³⁰ (Morgan, 2007, s. 79; Lane, 2006, s. 97; Atwood, 2004, s. 351). Keşik’te bulunmak her Moğol askeri için bir onurdu ve Keşik hükümdarın prestijiydi (May, 2007, s. 32-36). Savaş anında bu ordu merkezde; kanat ordularının ortasında ve hanedan üyelerinin yanında yer alıyordu. Moğol imparatorluğunun askeri birimi olmasının yanı sıra, imparatorluğun gelecekteki yöneticileri için bir

²⁹ Yasa’da Cengiz Han’ın almış olduğu kararlar yazılır ve kanun haline getirilirdi (Alinge, 1967, s. 31).

³⁰ 1203’te 70 kişi gündüzleri 80 kişi geceleri nöbet tutardı (Martin, 1943, s. 55).

okuldu (May, 2018, 103). Moğollar, nizami ordu içinde farklı amaçları yerine getirmek için seçkin bir ordu birimi kurmuşlardı.

Cengiz Han, Moğollar'ı birleştirdikten sonra askeri seferleri; atalarına yapılan saldırıların intikamını almak, düşmanlarına sığınanları yakalamak ve gönderilen elçilere saygısızlık yapanları cezalandırmak gibi sebeplerle meşrulaştırıyordu (Atwood, 2004, s. 349). Savaşlardaki Moğol başarıları ise tarihçiler tarafından; kullanılan savaş teçhizatları, uygulanan savaş taktikleri, Moğol atı, kişisel beceri, hareketlilik ve yenilik gibi sebeplere dayandırılmaktadır.

Her Moğol askeri kendi teçhizatını kendisi temin ederdi. Bu nedenle askerin ekonomik durumuna göre zırhların ve silahların kalitesi kişiden kişiye göre değişebilirdi. Teçhizatı daha iyi olan asker savaşta daha ön saflara yerleştirilirdi (Atwood, 2004, s. 350; Peers, 2017, s. 40; Sverdrup, 2016, s. 37). Moğol askerinin koruma amaçlı kullandığı teçhizatlar; zırh (Bkz. Ek-10) ve kalkanı. Kullanılan zırh; deriden yapılırsa 10kg, metalden yapılırsa daha fazla kiloda olabilirdi (May, 2007, s. 52, 53; Lane, 2006, s. 99). Reşidüddin'in çalışmasındaki minyatürler, Moğol askerlerinin uzun metal zırhlar giydiğini göstermektedir. Zırhtan, Camoka'nın Börte'yi Temuçin ile beraber kurtarıırken de bahsedilmiştir (The Secret History of the Mongols, 2015, s. 35). Ayrıca metal zırhların Orta Asya'da 6.yüzyıldan beri kullanıldığı bilinmekteydi (Peers, 2017, s. 65). Zırhın yanı sıra, karşılıklı çarpışmalarda askerin en iyi koruması ise kalkanı. Askerlerin silahlarıyla beraber kalkanı daha rahat kullanabilmeleri için, kalkanın hafif olması gerekiyordu (Lane, 2006, s. 102). Bu nedenle tahtadan yapılan kalkan küçük ve yuvarlak şekilli olurdu. Dolayısıyla Moğol askerleri koruma amaçlı, zırh ve kalkan kullanmışlardır.

Saldırı amaçlı olarak Moğol askerleri; kılıç, yay veya mızrak kullanmaktaydı (Hung, 2012, s. 139, 140; Sverdrup, 2016, s. 39; Cüveyni, 1385h.ş. I, s. 22; Lane, 2006, s. 96; Peers, 2017, s. 40; Morgan, 2007, s. 75; Buell, 2003, s. 113). Moğol yayı, en az 30kg çekebilen ve 182-274m ok atabilen bir güce sahipti (Hung, 2012, s. 83). Ayrıca atılan ok bir zırhı delebilecek güçteydi (Lane, 2006, s. 102). Kullanılan yay, askerlerin Part tarzında atın üzerinde her yöne atış yapabilecekleri uzunlukta idi (Peers, 2017, s. 42). Marco Polo'ya göre her Moğol askeri 30 hafif ve 30 ağır uçlu olmak üzere toplam 60 ok taşımaktaydı (Polo, 1931, s. 360). Ok milleri için en popüler malzemeler; söğüt dalı (Hung, 2012, s. 139) veya kamıştı. Bununla beraber 13.yüzyıldan Hintli müellif Fahr-i Müdebbir, söğüt dalının uzun menziller için ağır olduğunu, kamışın ise Moğolistan'da elde edilmesinin muhtemelen zor olduğunu belirtmiştir (Peers, 2017, s. 47). Dolayısıyla Moğollar'ın kullandığı yay, üstün bir

güce sahipti (May, 2017, II, s. 61). Carpini, Moğollar'da yakın dövüş konusunda yayın önemi hakkında şunları ifade etmiştir: “[Moğollar] *asla göğüs göğse çatışmaya girmezler. Düşmanı ve atlarını öldürmek için her zaman önce okları kullanırlar.*” (Carpini, 1996, s. 76). Bununla birlikte, Moğollar'ın Gizli Tarihi'nde savaş anlatıları; Moğollar'ın göğüs göğse çarpışması için tasarlanmış silahlar; özellikle mızraklar ve kılıçlar kullandıklarına dâir çok sayıda referans içermektedir. Örneğin, Yesügey'in ölümünden sonra babasının askerleri Temuçin'i ve ailesini terk ettiğinde, bu duruma itiraz eden yaşlı bir adam mızrakla sırtından yaralanmıştı (Peers, 2017, s. 63; The Secret History of the Mongols, 2015, s. 17; Buell, 2003, s. 113). Cüveyni'ye göre, Gürgeç'in dışındaki Bağ-i Hürrem'de Harizmliler “yay, kılıç ve mızrakla” öldürülmüştü (Cüveyni, 1385h.ş., I, s. 98; Peers, 2017, s. 64). Yakın dövüş konusunda, Moğollar'ın kullandıkları silahlar bakımından kaynakların verdiği bilgiler farklı olmasına rağmen, Moğollar'ın yay, kılıç ve mızrak kullanmakta hünerli oldukları bilinmektedir.

Geçim kaynakları büyük ölçüde hayvancılığa dayanan Moğollar, her türlü hava koşulunda kendi yiyeceklerini bulmaya alışkın çok sayıda ata sahipti (Peers, 2017, s. 69). Moğol atı bağımsız bir kökene sahip bir saf kandı ve boyu 125-135cm olan küçük bir attı (Калашников, 2020). Güçlü adaptasyon, kolay beslenme, dayanıklılık, uzun ömür gibi benzersiz özelliklere sahipti (Mengguma, 2009, XV, s. 553). Marco Polo, onların köpekler kadar iyi eğitilmiş ve duyarlı olduklarını, hatta otlarken binicilerinin sırt üstü uyumalarına izin verdiklerini belirtmiştir (Polo, 1931, s. 88; Peers, 2017, s. 69). Hız bakımından ise Moğol atı, 9 günde yaklaşık olarak 200km gidebilirdi (D'Ohsson, 2008, s. 128; Martin, 1943, s. 50; Lane, 2006, s. 101). Moğol atının tek olumsuz yönü ise; sıcağa karşı dayanıksız olmasıydı. Bu da ata bağlı olan Moğol ordusunun genellikle kışın aktif olmasına yazın da dinlenmesine neden olmuştur (Atwood, 2004, s. 350). Moğollar'ın Hindistan seferinin olumsuz nedenlerinden birisi; nem miktarının fazla olmasından dolayı iklim şartlarına hayvanların adapte olamaması gösterilmektedir. Diğer yandan, Moğol askerinin savaş sırasında yanında 5 kadar yedek at bulundurduğu ifade edilmektedir (May, 2012, s. 130; Morgan, 2007, s. 76; Buell, 2003, s. 113; Lane, 2006, s. 97; May, 2007, s. 65)³¹. Ayrıca posta sisteminde [yam sistemi] kullanılan Moğol atı, iletişimde sağlanan yüksek kalitenin kanıtı olarak görülmektedir (Lane, 2006, s. 101). Dolayısıyla at, Moğollar için vazgeçilmez bir canlıydı.

³¹ Peng Da Ya, Moğol askerinin 2-3 ya da 6-7 kadar yedek at bulundurduğunu ifade etmektedir (Hung, 212, s. 139).

Moğollar, yüzyıllardır kullanılan bozkır savaş taktiklerine yenilerini ekleyerek önemli avantajlar sağladılar (May, 2018, s. 104). Rene Grousset'e göre; Moğol savaş taktikleri, Hsiung-nu 匈奴 [Hunlar] ve T'u-chüeh 突厥 [Türkler] (Kalkır ve Başkan, 2019, s. 596) tarafından kullanılan eski yöntemlerin mükemmelleştirilmiş bir biçimiydi (Grousset, 1970, s. 224). Bu taktikler; çember içine alma, keski savaşı, hilal taktiği, sahte ricat, ani saldırı, ok yağmuru ve vur-kaç gibi taktiklerdi (Kafesoğlu, 1984, s. 272; Martin, 1943, s. 71; May, 2012, s. 131; Sverdrup, 2016, s. 38; Atwood, 2004, s. 352; Peers, 2017, s. 70). Savaş taktiklerini sergilemeden önce Moğollar, casus ve izcilerden oluşan geniş istihbarat ağlarını da kullanmaktaydılar (Lane, 2006, s. 104). Ayrıca Moğollar için çalışan tüccarların da önemli istihbarat sağladıkları bilinmekteydi. Dolayısıyla Moğollar istihbarat faaliyetlerinden elde ettikleri kazanımları, savaş taktiklerinin başarıya ulaşması için kullanmışlardır.

Moğollar'ın düşmanlarıyla nasıl savaşa girdiklerine dâir ayrıntılı bilgi veren çok az kaynak vardır (Martin, 1943, s. 71; Sverdrup, 2016, s. 39; Peers, 2017, s. 48). Plano Carpini³² bu konuda şu bilgileri vermiştir: “*Moğollar, düşman menzile girdikten sonra rakiplerine üç veya dört ok atarak aynı anda saldırırlar, onları yenemeyeceklerini anlarsarsa çekilip kendi saflarına dönerler* (Peers, 2017, s. 48; Carpini, 1996, s. 75). Peng Da Ya, stratejik düzeyde Moğollar'ın genellikle keşif müfrezeleriyle geniş bir cephede ilerlediğini ve ana kuvvetlerin 50 ile 100 km ilerisinde gittiğini belirtmiştir (Hung, 2012, s. 144; Sverdrup, 2016, s. 40). Savaş anında her birlik sırayla hücum eder, hücum bittikten sonra onların yerini başka birlikler alır ve saldırı sürekli tekrarlanırdı. Düşman safında açılan bir boşluk hemen değerlendirilirdi (Peers, 2017, s. 52; Hung, 2012, s. 146). Verilen bu bilgilerden, Moğol ordusunda duraganlığın yerine hareketliliğin esas alındığı söylenebilir.

Moğol ordusunun hizmetinde bulunan Kitanlar'ın³³ Moğol askeri örgütlenmesinde büyük bir etkiye sahip olduğu belirtilmektedir (Lamb, 1936, s. 43; Sverdrup, 2016, s. 40; May, 2007, s. 57). Kitanlar, 12.yüzyılda Cürçen baskısına maruz kaldılar. Çin'de kalanların çoğu bu nedenle Moğollar'a sığındılar (Peers, 2017, s. 56). Moğollar'a hizmet edecekleri en önemli alan doğal olarak bu durumda

³² Papa IV. Innocent tarafından 1245'te Moğollar'a papanın mektubuyla gönderilen Fransisken tarikatının bir üyesidir. Ondan başka Moğollar'a gönderilen Simon de Quentin, Ascelin, André de Longjumeau, Rubruck, Marco Polo gibi elçiler de vardır (Ayönü, 2006, s. 253).

³³ Hunlar'ın DongHular'ı Baykal'ın doğusuna itmesinden sonra ortaya çıkan topluluk, Tang Hanedanlığı zamanında güçlendiler ve WeiShu'da haklarında bazı bilgiler vardır (Shou, 2004, IV, s. 1889). Liaolar [遼] olarak da bilinen Kitanlar [契丹] Orta Çağ'da Batılılar tarafından Çin'in kuzey kesimi için, Moğol yükselişinden sonra da Çin'in tamamı için kullanılan bir coğrafi bir tâbir olmuştur (Qidan, 2009, XVII, s. 547). Kitan ismi İslâm literatüründe ise Hitay olarak bilinmektedir.

askerlikti. Moğollar'a ağır süvari birliği olarak hizmet ederken, mevcut süvari Moğol askerleri de hafif atlı okçu pozisyonunda kaldılar (Martin, 1943, s. 72; May, 2018, s. 104). Cengiz Han zamanında Moğol süvarisi, standart bileşik yay kullanabilen hafif teçhizatlı süvari olmalarına rağmen, mızrakla donatılmış ağır zırhlı süvariler de vardı (Morgan, 2007, s. 81). Kitanlar'ın Moğol ordusuna katılmaları ile birlikte ordunun süvari gücü de arttı. Bu nedenle süvari sınıfı, Moğol ordusunun çekirdek birimi olarak kabul edilmektedir (Atwood, 2004, s. 349; May, 2012, s. 130). Kuşatma savaşlarında ise Moğol süvarileri, yakın dövüş kurallarını uygulayamayacağından dolayı etkisiz kalmıştır (Peers, 2017, s. 76). Onların yerini daha çok mancınıklar almıştır.

Avlanma, Moğollar için sadece bir beslenme kaynağı ve eğlence değildi. Avlanmada kazanılan beceriler, Moğol ordusunun disiplinini artırıyor ve uyumunu sağlıyordu (May, 2012, s. 131; Atwood, 2004, s. 249; Lane, 2006, s. 107; Rubruck, 1990, s. 85; Peers, 2017, s. 39). 15 yaşından sonra her Moğol erkeği, çağrıldığında savaşa katılmak zorundaydı (Hung, 2012, s. 139; Morgan, 2007, s. 75; Lane, 2006, s. 97; Atwood, 2004, s. 350; May, 2007, s. 30). Onlar, daha önce deneyimlemiş oldukları coğrafi koşullar gereği, her türlü iklim koşullarına hazırlıklıydılar (Peers, 2017, s. 38). Küçük yaşlardan itibaren ata binme ve silah kullanma konusunda eğitimliydi ve eğitimlerinin büyük bir bölümü avlanmada geçiyordu (Martin, 1943, s. 51). Vakitlerinin büyük bir bölümünü avcılık ve çoban mesleği ile geçirdikleri için savaşa adapte olma konusunda büyük bir sıkıntı yaşamamışlardır (Morgan, 2007, s. 74).

13.yüzyılın başlarında Moğol ordusunun sayı bakımından ne durumda olduğuna dair bilgi veren ve tarihçiler tarafından kabul gören iki ana kaynak vardır. Bunlar: Moğollar'ın Gizli Tarihi ve Camiü't-Tevarih'tir. Moğollar'ın Gizli Tarihi'nde 1206 tarihi için verilen Moğol ordusunun toplam sayısı 105.000'dir ve Camiü't-Tevarih'te 1227 tarihi için verilen sayı 129.000'dir (Morgan, 2007, s. 76; Atwood, 2004, s. 351). Bununla beraber Müslüman tarihçiler arasında Moğol ordusu hakkında en yüksek rakamı veren Cüzcani, Moğollar'ın İran'a saldırısı sırasında asker sayısının 800.000 kadar olduğunu ifade etmiştir (Cüzcani, 1363h.ş., II, s. 104). Buna karşın Memlükler tarihçisi Ömeri, İlhanlılar'ın 200.000-300.000 kişilik bir orduya sahip olduğunu belirtmiştir (Morgan, 2007, s. 77). Morgan'a göre; 1220'lerde eğer 800.000 kişilik bir ordu varsa bu, 4.000.000 atın ve 24.000.000 koyunun Horasan boyunca hareket ettiğini göstermektedir ki, verilen 800.000 sayısı pek mümkün

görülmemektedir³⁴ (Morgan, 2007, s. 78; Diyanet, 1390h.ş., XIX, s. 394). Barthold ve Fuad Köprülü, Moğol ordusunun 150.000'den az ve 200.000'den fazla olamayacağı görüşündedir (Barthold, 1990, s. 429; Köprülü, 1987, V, s. 274). İbrahim Kafesoğlu da Moğol ordusunun 130.000'den az olamayacağını belirtmiştir (Kafesoğlu, 1984, s. 248). Bu sayı ek kuvvetler haricindedir. Sonuç olarak Moğol orduları çağdaşı olan Avrupa ordularından büyük, Çin ve Harezmsah ordularından daha küçüktü. Moğol başarıları ise, asker sayısı ile değil karakteristik yapısı ile ön plana çıkmıştı (Morgan, 2007, s. 78). Moğol ordusunun karakteri hakkında Cüveyni şu görüşleri savunmuştur: “...*Daha önce hiçbir kitap, rakiip milletlerin sahibi olan bir hükümdara, Tatar [Moğol] ordusu gibi bir ordu verildiğinden bahsetmemiştir... Sıkıntı anında sabırlı, refah anında şükredendir... Ordunun komutanı, zararında veya kârda; elbise, ikta, gelir veya unvana göz dikmez. Bu yapılacak en iyi iştir... Moğol ordusu gibi bir ordu hiçbir yerde yoktur. Savaşta av peşindeki vahşi aslanlar, barışta ıyşal koyunlar gibidir...*” (Cüveyni, 1385h.ş., I, s. 21-22).

Harezmsahlar ve Harezmsah Ordusu

Coğrafi bölge olarak Harezmsah'den³⁵ bahseden en erken kaynak; Herodot Tarihî'dir. Kelime [Chorasmian / Χορᾶσμοι] 4 yerde 5 defa kullanılmıştır (Herodotus, 1859, s. 211, 218, 434, 435; Togan, 1987, V, s. 241). Harezmliler'in Ahameniler'den önce sakin oldukları yer Herodot'a göre; Akes'tir [Ἀκῆς] (Herodotus, 1859, s. 218; Togan, 1987, V, s. 241). Harezmsah'den bahseden en erken kaynaklardan bir diğeri Ahameniler'e ait olan Daryus/Bisutun Kitabesi'dir. (Pizişk, 1398h.ş.; Rapoport, 1991). Birinci sütunda şu şekilde bilgiler vardır: “*Bu ülkeler Aburamazda'nın isteğiyle bana geldi. Ben onların kralyım: ...Chorasmia...*” [(x)uvārazmiya / اوواززمی] (Sukumar, 1941, s. 6). Harezmsah'in hangi anlama geldiğine dâir ise farklı görüşler vardır. 1219'da bölgeye gelen Yakut Hamevi'ye göre; har [خوار] et, rezmsah [رزم] de odundur. Zamanla Har-rezm / Harezmsah [خوارزم] haline gelmiştir (Hamevi, 1995, IV, s. 395). Diğeri bir görüşe göre; Orta ve Yeni Farsça'da har [خوار] “düşük” anlamında Yeni Farsça'da zemin [زمین] de “yer” anlamında kullanıldığı için Harezmsah “düşük yer” anlamına gelir. Bunlardan başka Farsça hurşid [خورشید] “güneş” ve hurden [خوردن] “yemek yemek” anlamlarından türediğine dâir görüşler de mevcuttur (Bosworth, 1997a, IV, s. 1061). Harezmsah bölgesi genel olarak; Aral'ın güneyi, Hazar

³⁴ Desmond Martin'e göre; Moğol ordusunun Orta Çağ Müslüman tarihçileri tarafından abartılmasının nedeni; yenilgiyi maruz görme çabasıdır (Martin, 1943, s. 46).

³⁵ Harezmsah'in (Farsçası: خوارزم) Harzem ve Harizm gibi okunuşları vardır ve hepsi aynı anlama gelmektedir.

Gölü'nün doğusu ve Ceyhun Nehri'nin her iki yanı ile çevrili alandır (Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.; Bakır ve Altungök, 2011, s. 399). Orta Çağ'da Harezmi'nin başlıca şehirleri; Kas ve Gürgeç'ti³⁶, Moğol istilasından sonra bu şehirler önemini kaybetmiş, Hive şehri tanınmaya başlamıştır (Özaydın, 1997, XVI, s. 217).

Harezmişah, Harezmi'de hüküm süren hanedanların kullandığı bir unvandır. Harezmi coğrafi bir bölge olduğu için Harezmişah da, "Harezmi'e hükmeden" anlamına gelmektedir. Taştardar Anuş Tegin'e kadar, Harezmi'de üç hanedan Harezmişah unvanını kullanmıştır. Bunlar; Afrigoğulları [305-995], Me'mûnîler [995-1017] ve Altuntaşoğulları'dır [1017-1014] (Taneri, 1997, XVI, s. 228; Bosworth, 1997b, IV, s. 1066; Togan, 1987, V, s. 250; Barthold, 1987, V, s. 264; Özaydın, 1997, XVI, s. 217, 218). Harezmi'de iktidara gelen ve Harezmişah unvanını kullanan dördüncü bir hanedan, daha önceki hanedanların içerisinde en tanınmış ve ataları Anuş Tegin olan Harezmişahlar'dır (Bkz. Ek-13). Bu hanedan üyeleri ve onlara bağlı güçler, 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Gazneli Mesud tarafından Harezmi'den sürüldü. Böylece onlar da Selçuklu hakimiyetine girdiler (Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.). Hanedanın atası Anuş Tegin olarak bilinen kişi, Bilge Tegin tarafından Garcistan'dan³⁷ alınan Türk kökenli bir köleydi (İbnû'l-Esir, 2003, IX, s. 2003; Cüveyni, 1385h.ş., II, s. 1, 2; Köprülü, 1987, V, s. 266; Bosworth, 1997b, IV, s. 1067; Togan, 1987, V, s. 250). Saraya getirilerek hizmete alındı ve Melikşah zamanında yeteneği nedeniyle taştardarlık³⁸ görevine getirildi (Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.). Anuş Tegin ve ailesinin Türk kökenli oldukları kabul edilmekle beraber, hangi boydan oldukları belli değildir (Taneri, 1993, s. 11)³⁹. Harezmişahlar hanedanının kurulması, Anuş Tegin'in oğlu Kutbüddin⁴⁰ [1097-1228] lakaplı Muhammed'in 1097'de Berkyaruk tarafından Harezmi valiliğine atanmasına bağlanmaktadır (Cüveyni, 1385h.ş., II, s. 2; Taneri, 1997, XVI, s. 228; Bosworth, 1997a, IV, s. 1064, 1067; Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.; Köprülü, 1987, V, s. 265). Kutbüddin'in

³⁶ Moğol istilasından önce İpek Yolu'nun kuzey kolu, Harezmi bölgesine yakın bir yerden geçiyordu, burası Asya ve Avrupa arasında en önemli ticaret noktalarından biriydi (Pizişk, 1398h.ş.).

³⁷ Garcistan [غرچستان], Gürcistan [گرجستان] ile aynı yer değildir, Garcistan Afganistan'da Herat, Gur, Vey, Merv er-Ruz ve Gazne şehirleri ile çevrili bir bölgedir (Dihhuda, 1998, XI, s. 16643).

³⁸ Taştardar, Harezmişahlar'da hükümdar elini yıkarken ona su döken, hükümdarın elbiselerini, mücevherlerini, silahlarını ve mühürlerini korumakla görevli kişiydi. Sarayda önemli bir konumdaydı (Dihhuda, 1998, X, s. 15451).

³⁹ Reşidüddin, Anuş Tegin ve ailesini Oğuzlar'ın Beydili boyuna bağlamakta fakat bu görüş kabul görmemektedir (Hemedani, 1389h.ş., s. 1; Kafesoğlu, 1984, s. 39).

⁴⁰ Kutbüddin, Büyük Selçuklular'a her zaman sadık kalmış, Merv'de tahsil görmüş, yöneticilik vasfına sahip, alimlere ve sanata verdiği destekle bilinen biriydi (Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.).

ölümü üzerine Selçuklu sultanı Sencer, onun oğlu Atsız'ı⁴¹ [1128-1156] Harezmler valiliği ile görevlendirdi (Taneri, 1997, XVI, s. 229). Zamanla Atsız'ın genişleme niyetiyle Harezmler'de Müslüman kanı akıtmasından rahatsız olan Sencer, Atsız'a karşı askeri sefere çıktı ve onun ordusunu 1138'de yendi. Bunun üzerine Atsız, Harezmler'i terk etmek zorunda kaldı. Onların arasında yaşanan bu gerilim Atsız'ın 1156'da ölümüne kadar devam etti (Köprülü, 1987, V, s. 267; Togan, 1987, V, s. 250). Onun ölümünden sonra Sencer, Atsız'ın oğlu İlarşan'ı Harezmler'e vali tayin etti ve 1 yıl sonra 1157'de vefat etti. Sencer'in vefatı ile Büyük Selçuklu baskısından kurtulan Harezmlerşahlar, Karahıtaylar'a vergi vermekten kurtulamadılar ve Irak Selçukluları ile de iyi geçinmeye devam ettiler (Köprülü, 1987, V, s. 268; Taneri, 1997, XVI, s. 229; Bosworth, 1997b, IV, s. 1067)

İlarşan'ın ölümünden sonra veliaht seçtiği Sultanşah hükümdar oldu. Bu durumu kabul etmeyen kardeşi Tekiş, Karahıtaylar'la anlaşarak onunla mücadeleye girişti. 1172'de Sultanşah, başkent Gürgenç'i terk etti ve Tekiş tahta oturdu. Tekiş, bölgede bir müddet mücadelelerden sonra Karahıtaylar'a vergi vermeyi reddetti ve 1194'te Rey şehrinde Irak Selçuklularından II. Tuğrul'u yenerek konumunu güçlendirdi (Bosworth, 1997, IV, s. 1067b; Köprülü, 1987, V, s. 265). Bu tarihten sonra sultan unvanını kullanmaya başladı (Barthold, 1987, V, s. 264; Taneri, 1993, s. 28; Köprülü, 1987, V, s. 270). Bu durumu kabul etmeyen Abbasi halifesi Nâsır-Lidinillâh, Irak'ın bir kısmını kendi idaresine almak için onunla mücadeleye girişti ama başarılı olamadı. (Taneri, 1997, XVI, s. 229). Tekiş dönemi [1172-1200], Harezmlerşahlar açısından devletin tam bağımsızlık kazandığı ve oğlu Alaaddin Muhammed Harezmlerşah [1200-1220] için güçlü bir devlet yapısının bırakıldığı bir dönem oldu. Alaaddin Muhammed döneminde 1217'ye kadar gelişen olayların başarısında sultan Tekiş'in katkısı büyüktür.

Muhammed Harezmlerşah [1200-1220], babasının ölüm haberini aldığı anda Torşiz Kalesi'ni (Bkz. Ek-13) kuşatmaktaydı. Ölüm haberi üzerine, kaledekilerden 100.000 dinar alarak saldırıyı durdurdu ve hızla başkente gitti. Hükümdar olduğunda başta Taberistan ve Irak gibi devletin birçok yerinde isyan çıktı ve bu isyanlar güçlükle bastırıldı (Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.). Annesinin ve onun bağlı olduğu Kanglı-Kıpçak boyunun desteğiyle durumunu güçlendiren Muhammed Harezmlerşah; bir süre sonra Gurlular, Karahıtaylar ve Batı Karahanlılar'ı kontrol altına aldı (May,

⁴¹ Harezmlerşahlar'da daha önceki Harezmlerşahlı valilerde görülmeyen bağımsızlık düşüncesi Atsız zamanında ortaya çıkmış, İlarşan zamanında olgunlaşmış, Tekiş döneminde somutlaşmıştır. Dolayısıyla Harezmlerşahlar'da bağımsız devlet olma süreci aşama aşama gerçekleşmiştir.

2007, s. 105; 229; Bosworth, 1997b, IV, s. 1067, 1068; Köprülü, 1987, V, s. 265). Sınırlarını genişletme düşüncesiyle Abbasi halifeliğini de ele geçirmek istedi ve bunun için meşru bir zemin oluşturmaya çalıştı. Bu amaç doğrultusunda, 100.000 kişilik bir ordu ile halifelğe karşı harekete geçti ama Hemedan'da olumsuz hava koşulları nedeniyle ordusu çok büyük bir zarar gördü. Bu nedenle 1217'de Horasan'a geri dönmek zorunda kaldı ve Abbasiler üzerindeki planlarından vazgeçti (Cüveyni, 1385h.ş., III, s. 417; Nesevi, 1324h.ş., s. 23-27; Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.). Muhammed Harezmsah, Turgay bölgesindeki⁴² 1218'deki⁴³ Kıpçak seferi sırasında Moğollar'la karşılaştı ve onlarla savaştı. Bu savaş Moğollar hakkındaki düşüncesinde olumsuz yönde derin etkiler bıraktı (Barthold, 1990, s. 393, 395; Kafesoğlu, 1984, s. 238; ТИМОХИН, 2013, s. 43). Savaşta etrafı çevrilen Muhammed Harezmsah, ordunun sağ kanadına komuta eden oğlu Celaleddin'in⁴⁴ yardımıyla kurtuldu (Cüveyni, 1385h.ş., II, s. 103, 104).

Muhammed Harezmsah döneminin en önemli gelişmesi bilindiği gibi Otrar Olayı'dır⁴⁵. Gayır Han lakaplı, Terken Hatun'un akrabası olan Otrar hâkimi İnalıcı; başlarında Muhammed Harezmi, Ali Hoca Buhari ve Yusuf Konka'nın Moğol elçileri olarak bulunduğu Müslümanlar'dan oluşan 450 kişilik tüccar grubunu 615/1218'de, Cengiz Han'a ajanlık yaptıkları gerekçesiyle durdurdu ve mallarına el koydu. Muhammed Harezmsah'ın bilgilendirilmesinden sonra bir kişi haricinde bu grubun tamamı öldürüldü. Bu durumda Cengiz Han, anlaşma yönünde bazı girişimlerde bulunsa da sonuç alamadı ve o yılı savaş hazırlığı içinde geçirdi. Ocak 1219'da Cengiz Han oğulları olan; Cuci, Çağatay ve Ögeday'ı Otrar'a; Tuluy'u Horasan'a gönderdi. Kendisi de Buhara'ya doğru gitti. Otrar 5 ay sonra Moğollar'a teslim oldu ve Gayır Han öldürüldü (Rıza, 1373h.ş., VI, s. 551-552; Aştiyani, 1388h.ş., s. 33). Harezmi şehirlerinin birer birer Moğollar'ın eline geçmesinden sonra

⁴² Aral Gölü'nün kuzeyinde bir düzlüktür. Moğollar'ın Cuci, Subutay ve Toguçar liderliğinde 20.000, Harezmsahlar'ın ise 60.000 olduğu tahmin edilmektedir (Martin, 1943, s. 47).

⁴³ Turgay bölgesindeki karşılaşma için 1215-1216 tarihleri de verilmektedir (Barthold, 1990, s. 395; Köprülü, 1987, V, s. 274).

⁴⁴ Celaleddin, Muhammed Harezmsah'ın en büyük oğludur (Aştiyani, 1388h.ş., s. 59). Doğum tarihi ve ilk yılları hakkında çok fazla bilgi yoktur. Annesi Türk asıllı, Ay Çiçek adında biridir (Nesevi, 1324h.ş., s. 43). Hayatı hakkında ilk bilgiler, 1215'te Muhammed Harezmsah'ın onu Gazne'den sorumlu tutması ile başlamaktadır. Kaynaklarda lakabı; Mengüberti [منکیرتی و منکیرتی] şekillerinde geçmektedir. Birçok araştırmaya rağmen kelimenin doğrusu tespit edilememiştir. Kazvini bu kelimenin aşlının [منکیرتی] olduğunu ve bu kelimenin Türkçe "benekli burun" anlamına geldiğini belirtmiştir. Bundan başka kelimenin; "tanrı verdi" anlamına geldiği de ifade edilmektedir (Nia, 1398h.ş.).

⁴⁵ Moğollar ve Harezmsahlar'ın arasındaki gerilimin diğer sebepleri için bkz. (Kafesoğlu, 1984, s. 236-246).

Muhammed Harezmsah, Aralık 1220'de Abeskun adalarında vefat etti. Böylece Ocak 1219'dan Eylül-Ekim 1221'deki İndus Savaşı'na (Bkz. Ek-9) kadar Harezm bölgesi ve İran'ın büyük bir kısmı Cengiz Han'ın eline geçmiş oldu. 1224'ten sonra Cengiz Han, komutanlarını batıya doğru yeni fetihlerle görevlendirerek Moğolistan'a döndü (Diyanet, 1390h.ş., XIX, s. 394, 395).

Harezmsahlar'da askeri teşkilat, tıpkı devlet ve saray teşkilatı gibi Büyük Selçuklular'dan alınmıştır (Köprülü, 1987, V, s. 280, 281). Ordu temel olarak hassa ordusu ve eyalet ordusundan oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra, vasallardan ve gönüllü askerlerden oluşan bir ordu daha vardı. Hassa ordusu satın alınan ve savaşlarda esir edilen kölelerden seçilirdi. Komutanları saray teşkilatının emirleriydi ve bu ordu doğrudan sultana bağlıydı (Taneri, 1993, s. 149). Hassa ordusu içinde sultan Alaaddin Muhammed'in, Cihan Pehlivan'ın liderliğini yaptığı 10.000 süvariden oluşan özel bir ordusu vardı. Bu ordu "havas-ı gulaman" adında olup sultanın güvenliğini sağlamakla görevliydi (Köprülü, 1987, V, s. 280, 281). Dolayısıyla hassa ordusu içinde, tıpkı Moğollar'daki Keşik'in bulunduğu gibi özel bir birlik vardı. Harezmsahlar'da eyalet askerleri ise; eyalet merkezlerinde, sınırlarda ve kalelerde bulunan askerlerdi. Komutanları, sarayda yetişmiş Türkler'den seçilirdi. Bu kişilerin boylarına ait ve doğrudan kendilerine bağlı kölelerden oluşan özel birlikleri de vardı, (Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.) fakat hassa ordusundaki gibi sürekli değildiler. İhtiyaç halinde komutanlar, eyaletteki halktan da ücretli asker topluyorlardı (Taneri, 1993, s. 150, 151). Harezmsahlar'a bağlı vasallar, savaş anında asker göndermek ve askerlerin ihtiyacını da tedarik etmek zorundaydılar. Harezmsah ordusunda yapı bakımından; Türk geleneğine bağlı olarak sağ ve sol kanat ayrımı vardı (Taneri, 1993, s. 148). Bu ikili yapı Celaleddin Harezmsah zamanında kısmi oranda değişime uğradı. Ordu, sağ kanat, sol kanat ve merkez olmak üzere üçe ayrıldı. Merkez orduya, süvari hassa ordusu ile beraber sultanın kendisi ve hanedan üyeleri, sağ ve sol kanatlara da eyaletlerden gelen emirler eşlik ederdi. Merkez kuvvet ağırlıklı olarak süvarilerden, sağ kanat okçulardan ve sol kanat da piyadelerden oluşuyordu (Diyanet ve Mirensari, 1396h.ş.). Savaş sırasında sultan, etrafındaki havas-ı gulamanla birlikte en önde savaşırdı (Taneri, 1993, s. 167). Orduya ait idari ve ekonomik işlere Selçuklular'da olduğu gibi Divan-ı Arz bakardı. Ordunun maaşı, iktalardan sağlanırdı. Böylece iktâ sahiplerinden gelen süvari kuvveti hızlı bir şekilde temin edilirdi (Köprülü, 1987, V, s. 280, 281). Han, melik ve emir unvanları ordunun ileri gelenlerine verilirdi. Süvarilerin komutanına sipahbud ve öncü kuvvetlerin komutanına pehlivan denilirdi. Bunlardan daha aşağıdaki rütbeliler; serheng ve çavuş gibi unvanlar alırdı (Taneri, 1993, s. 154, 160).

Eyalet ordusu içinde Kanglı-Kıpçak unsurları, Terken Hatun'un Sultan Tekiş ile evlenmesinden sonra büyük miktarda artış göstermiştir (May, 2007, s. 105; Togan, 1987, V, s. 250). Sultan Muhammed'in zaferlerinde bu unsurların etkisi büyüktür. Kanglı-Kıpçaklar'ın yanı sıra ordu içinde; Uran, Karluk, Uğrak ve Halaçlar da vardı (D'Ohsson, 2008, s. 125). Ayrıca ordudaki Türk unsurlar, gelenek ve görenek bakımından eyaletlerdeki yerli ordular ile uyumsuzluk içindeydi (May, 2007, s. 105). Ordu içindeki bu heterojen yapı zaman zaman dezavantaja dönüşmüştür. Örneğin; Cend'e doğru ilerleyen Sultan Tekiş, akrabalaları ile savaşmak istemeyen Uranlar'ın ihanetine uğramıştır (Taneri, 1993, s. 152).

Harezşah ordusu genel olarak süvarilerden oluşuyordu ve süvari için gerekli olan atı yetiştirmek için merkezde ve eyaletlerde özel olarak haralar kurulmuştu. (Taneri, 1993, s. 157). Bunun dışında at, bozkırdaki Türkler'den temin edilirdi. Atın menzil teşkilatına katkısı, ülke içinde istihbaratın ulaşması bakımından çok büyüktü (Köprülü, 1987, V, s. 280, 281). Dolayısıyla Harezşahlar'da ata, sağladığı yararlar nedeniyle Moğollar'da olduğu kadar önem verilmiştir. Reşidüddin'in Harezşah ve Moğol atını karşılaştırdığına dâir bir anlatı vardır⁴⁶ (Hemedani, 1373h.ş., I, s. 524).

Harezşah ordusunun sahip olduğu silah teçhizatı oldukça iyiydi. Süvari veya piyade olan Harezşah askerinde dönemin bütün klasik silahları; ok, yay, kalkan, kılıç ve kargı bulunmaktaydı. Kuşatma aleti olarak mancınık, merdiven, neft yağı ve koçbaşı kullanılıyordu (Taneri, 1993, s. 158) Caydırıcı güç olması bakımından filler de zaman zaman Harezşah ordusu tarafından tercih ediliyordu (May, 2007, s. 105).

Türk tarihinde avlanma Hunlar'dan beri savaş provası olarak görülmüştür (Ersan, 2006, s. 84). Savaş taktikleri bakımından Harezşah ordusu düşmana karşı; savunma, taarruz, çevirme ve kuşatma gibi taktikler uyguladı. Avlanma ve av partileri, Moğollar'da olduğu gibi Harezşahlar için de manevra kabiliyeti kazanma ve strateji geliştirme amaçlıydı (Taneri, 1993, s. 161). Dolayısıyla Harezşah ordusu ve Moğol ordusunun avlanma konusunda aynı amaçlara sahip olduğu ve aynı stratejileri geliştirdikleri söylenebilir.

Harezşahlar'ın son dönemlerinde ordu mevcuduna dâir en somut bilgi; Sultan Tekiş zamanında halifeye gönderilen bir mektupta yazılıdır. Bu mektupta ordu mevcudunun 170.000 olduğu bildirilmektedir ve Tekiş bunu ikta kayıtlarına dayandırmaktadır. Verdiği rakam tarihçiler tarafından makul görülmektedir (Ravendi,

⁴⁶ "Moğollar'ın yenilme sebebi; o bölgede çukurların ve derelerin çok olmasından dolayı Moğollar'ın attan düşmeleridir. Sultanın atları güçlüydü ve Moğollar'ın tepelerine biniyorlardı, onları öldürüyorlardı."

1384h.ş., s. 385; Kafesoğlu, 1984, s. 137). Bu sayının ek kuvvetlerle beraber 200.000'e yakın olduğu düşünülmektedir (Köprülü, 1987, V, s. 280, 281; Taneri, 1993, s. 154). Muhammed Harezmsah dönemine ait verilen 400.000 asker sayısı da, son dönem Harezmsah ordusunun miktarı hakkında elde olan bilgilerden birisidir (Nesevi, 1324h.ş., s. 20; Kafesoğlu, 1984, s. 201, 289). Morgan'a göre; Harezmsah ordusunun Moğol istilaları başladığı sırada [Ocak 1219] tam olarak ne kadar olduğunu tahmin etmek güçtür fakat Harezmsah ordusunun Moğol ordusundan daha fazla olduğu söylenebilir (Morgan, 2007, s. 78).

1121 Pervan Savaşı'nın Gelişimi

Sultan Muhammed vefat etmeden kısa bir süre önce çocukları; Uzlak Şah, Ak Şah ve Celaleddin'i Abeskun'a çağırarak, kardeşlerinden ve devlet adamlarından Celaleddin'e tabi olmalarını istemişti. Celaleddin onlardan itaat beklerken, Kanglı-Kıpçak beylerinin kendisine yönelik suikast hazırlığında olduğunu öğrendi (Taneri, 1993, s. 45) ve Harezmsah'ı terk etme kararı aldı. Harezmsah'ı sadık askeri Timur Melik'le beraber terk ettiğinde önünde birkaç seçenek vardı ve hiçbir seçenekten emin değildi. Batıda; kendisine itaat edip etmeyeceği belli olmayan kardeşi Gıyaseddin ve babası zamanında siyasi mücadeleler sonucu ilişkileri bozulan Abbasiler, doğuda; işgal çemberini büyüten Moğollar ve güneyde ise; henüz işgale maruz kalmamış çok uluslu ve moral bozukluğu içinde bulunan eyaletler vardı. Bu eyaletlerin de kendisine ne şekilde davranacağından emin değildi. Ayrıca yine babası zamanında Doğu Türkistan'da Müslümanlar'a oldukça zarar vermiş olan Kuçluk'un 1214'te engellenmesinde başarısız girişimlerde bulunulmuştu. Kuçluk, Moğol komutanı Cebe Noyan tarafından 1218'de Kaşgar'da yenilmiş ve Bedehşan'da kaçarken öldürülmüştü (Aştıyani, 1388h.ş., s. 24). Bu olay da Türkmenler'in Moğollar'a teveccüh göstermesine sebep olmuştu (Diyanet, 1390h.ş., XIX, s. 393). Dolayısıyla Celaleddin'in ordunun ana gövdesi olan Kanglı-Kıpçak Türkleri'nden, diğer hanedan üyelerine bağlı birliklerden, Arap asıllı kölelerden ve Türkmenler'in bir kısmından yardım görmesi zor ihtimaldi. Çok uluslu olmalarından dolayı, iletişim güçlüğü yaşanma ihtimali bulunan güney bölgeleri henüz ağır bir işgale maruz kalmamıştı. Celaleddin, 1215'te babasının görevlendirmesiyle bir müddet Gazne'nin kontrolünü elinde bulundurduğu için Pervan-Gazne-Kabil arasındaki bölgede bulunmuştu. Muhtemelen buradaki halk ve orduyla da -sonradan gördüğü destekten yola çıkarsak- dostluk kurma fırsatı bulmuştu. Ayrıca Celaleddin'in bölgede kaldığı süre boyunca, bölgenin ikmal kaynakları bakımından elverişli olduğunu fark etmiş olması gerekir. Eski Çağ ve Orta Çağ kaynaklarının verdiği bilgilere göre; bu bölge Harezmsah kadar olmasa da belli bir seviyede tarım ve hayvancılık imkânlarına sahipti.

Dolayısıyla Celaleddin'in önce güneye ve ardından güneydoğudaki Gazne'ye doğru hareket etmesi oldukça uygun bir karardı. Celaleddin Gürgeç'ten çıktıktan sonra, babasını 1218'de Turgay bölgesinde kurtarmış olduğu gibi, Nesa'da da önüne çıkan küçük bir Moğol kuvvetini yenip yoluna devam etti. Bu, Moğollar'a karşı kazandığı ikinci küçük çapta bir zaferdi. Diğer yandan Celaleddin'in kardeşlerinin onlardan ayrıldıktan kısa süre sonra yolda Moğollar tarafından öldürülmesi (Hemedani, 1373h.ş., I, s. 511) ve intikamlarının alınmasının getireceği manevi şöhretin dolaylı olarak kendisine kalması, Harezmsahlar'da derin bir iç çatışmanın önüne geçmiştir. Kardeşlerinin öldürülmesi, ülke içerisinde onlara bağlı birtakım gönülsüz gruplarından da mecburi bir şekilde Celaleddin'e itaatlerine sebep olmuş olabilir. Daha önce de Kanglı-Kıpçak Türkleri arasında etkisi bulunan Terken Hatun'un Moğollar tarafından esir edilmesi, kendisinin hükümdarlığı konusunda olası bir engelin önüne geçmişti. Bu bakımdan Celaleddin, 1228'de İsfahan'da Moğollar ile savaşırken kardeşi Gıyaseddin'in isyanı dışında, hanedan içinde herhangi bir muhalefetle karşılaşmadı.

1241'de tamamlanan Siret-i Celaleddin'in müellifi Nesevi'ye, 1260'ta tamamlanan Tarih-i Cihangûşa'nın müellifi Cüveyni'ye, 1260'ta tamamlanan Tabakat-ı Nasri'nin müellifi Cüzcani'ye ve 1310'da tamamlanan Camiü't-Tevarih'in müellifi Reşidüddin Fazlullah Hemedani'ye göre Celaleddin Harezmsah'ın dâhil olduğu Gazne'den İndus'a kadar olan önemli olaylar şu şekilde gelişmiştir:

“Sultan Celaleddin b.618'de Gazne'ye geldi⁴⁷. Seyfüddin Buğrak el-Halaci, Belh valisi Azamülmülk, İğaniye valisi Muzaffer Melik ve Hasan Kazlak gelip itaat bildirdiler. Hepsi 30.000 süvariye ve bunlara Emin Melik'in ve Celaleddin'in askerleri de dâhildi. Cengiz Han, ordularının Kandahar'da⁴⁸ yenildiğini duyunca oğlu Tuluy komutasında bir ordu gönderdi. Celaleddin de piyade ve süvari askerleri ile onu Pervan'da karşıladı. İki ordu karşılaşmaz, Celaleddin merkezdeki Tuluy'un ordusuna saldırdı ve Tuluy yenilerek öldürüldü. Moğol ordusu dağıldı. O sırada bir kısım Moğol askeri Velec [ولج]⁴⁹ Kalesi'ni kuşatmışlardı, yenilgi haberini alınca kaçtular. Cengiz Han olanları öğrenince büyük bir orduyla yola koyuldu. Halaç askerleri, Seyfüddin Buğrak, Azamülmülk ve Muzaffer Melik Celaleddin'in ordusundan ayrıldılar. Bunun sebebi; Cengiz Han'ın oğlu yenildiğinde, bir Moğol atına sahip olma konusunda

⁴⁷ Nesevi'nin verdiği 618 hicri yılını 1 Muharrem 618 olarak kabul edersek, bu tarih miladi olarak 25 Şubat 1221 tarihine denk gelir. Cüveyni'nin vermiş olduğu bilgiyle “Celaleddin o kışı [1220] Gazne'de geçirdi” sözünden hareketle verilen bilgilerin uyumluğu söylenebilir (Nesevi, 1324h.ş., s. 75).

⁴⁸ Valiyan Kalesi (Cüveyni 1385h.ş., II, s. 136).

⁴⁹ Valiyan Kalesi (Cüveyni 1385h.ş., II, s. 136).

Emin Melik, Azamülmülk'ü kırıbaçlamıştı. Celaleddin'in çabalarına rağmen onlar ayrıldılar. Celaleddin, ordu gücünün azaldığını görünce İndus'un ötesine geçmeye ve oradan Türkler'in yardımı ile savaşmaya karar verdi ama Cengiz Han ondan önce davrandı. İki ordu 8 Şevval 618'de [25 Kasım 1221] karşı karşıya geldi. Celaleddin, Cengiz Han'ın merkez kuvvetine saldırdı ve onları dağıttı ama 10.000 kişilik Bahadurlar [Keşik ordusu], Emin Melik'in olduğu sağ kanada saldırdı, onları yendiler ve merkeze saldırdılar. Böylece Harezmi ordusu dağıldı. Celaleddin atını nehre sürdü ve 4.000 askeri ile Sind'i geçti.” (Nesevi, 1324h.ş., s. 75-79).

“Sultan Celaleddin ilkbaharda Zevzen'den⁵⁰ (Bkz. Ek-13) Gazne'ye geldiğinde, onu Emin Melik 50.000 kişilik ordu ile bekliyordu. Celaleddin, buluşmadan sonra kışı [1220-1221] Gazne'de geçirdi ve İsrak da ona 40.000 kişi ile katıldı. Gurlu emirleri de onunla beraberdi. İlkbaharda [1221] Pervan'a doğru hareket etti. Tekeciük ve Moğur'un⁵¹ ordusuyla Valiyan Kalesi'nin⁵² kuşattığı haberini aldı. Ağırıklarını Pervan'da bırakarak onlara saldırdı ve 1000 kadarını öldürdü. Moğollar, Harezmi ordusu çok olduğu için nehrin⁵³ karşısına geçtiler ve köprüyü yıktılar. Nehir onlar için engel oldu. Gece yarısına kadar karşılıklı oklaştılar ve gece yarısı Moğol ordusu geri çekildi. Celaleddin de geri döndü. Ele geçirdiği ganimetleri ordusuna dağıttı. Bu haber Cengiz Han'a ulaştığında, başlarında Şigi Kutuku'yu 30.000⁵⁴ askerle Celaleddin'e taraf gönderdi. Celaleddin bir hafta sonra⁵⁵ Moğol ordusu ile Pervan'da kuşluk vaktinde karşılaştı. 1 fersah⁵⁶ şebirden öne çıkararak⁵⁷ saf tuttu. Emin Melik'i ordunun sağ

⁵⁰ Celaleddin Harezmsah, Zevzen'de iyi karşılanmamıştır ve şehre sokulmamıştır (Cüveyni, 1385h.ş., II, s. 134).

⁵¹ [تكجك] ve [ملغور]. Bkz. (Cüveyni, 1385h.ş., II, s. 136).

⁵² Bu kalenin nerede olduğuna dair bir kanıt henüz bulunmamaktadır fakat kuzey yönünde olma ihtimali kuvvetlidir.

⁵³ Bahsedilen nehrin Pencşir, Saleng veya Pervan Nehri olması gerekir. Moğollar Talikan'a doğru çekilecekleri için kuzeye doğru gitmeleri gerekirdi. Çünkü Moğol ordusunun ana gövdesi o yöndedir. Gurbend Nehri batıya doğru aktığı için bahsedilen nehrin Gurbend olması düşük bir ihtimaldir.

⁵⁴ Burada Cengiz Han tarafından belirlenen 30.000 kişilik ordu 3 tümen yapmaktadır. 3 tümenlik bir ordu sağ, sol ve merkezden oluşmakta, böylece standart bir Moğol ordusu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Cengiz Han'ın bu sayıyı planlı bir şekilde düşündüğü anlaşılmaktadır.

⁵⁵ Cüveyni'nin verdiği bu bilgiden yola çıkarak, Moğol ordusunun en hızlı şekilde 9 günde 200km gidebildiği bilinmektedir (Martin, 1943, s. 50). D'Ohsson'a göre bu mesafe 8 günde gidilmiştir (D'Ohsson, 2008, s. 126). Bu hesaba göre 1 günde yaklaşık olarak 22.2 km gidilmiştir. Şigi Kutuku'nun o sıralarda Talikan'da Cengiz Han ile bulunduğunu varsayarsak, onun 1 haftada yaklaşık olarak 300km olan Pervan yolunu günde 42.8km giderek aşmış olduğunu gösterir ki bu abartı bir hızdır. Çünkü Şigi Kutuku'nun ordunun bütün yükü ile geldiği bilinmektedir. Moğol ordusunun ağırlıklarının olduğuna kanıt; Pervan Savaşı'ndan sonra Harezmsahlar'ın ganimet elde etmesidir. Eğer Cüveyni'nin verdiği süre doğrudysa Şigi Kutuku'nun veya Şigi Kutuku ile beraber Cengiz Han'ın Kunduz'un güneyinde, günümüz Şihabuddin mevki civarında bir uzaklıkta olması gerekir.

⁵⁶ Yaklaşık olarak 6km.

kanadına, Seyfûddin Melik İğrak'ı da ordunun sol kanadına koydu. Kendi de merkeze geçti. Askerlerin yularından tutarak piyade olmalarını emretti. Sağ kanadın komutanı olmakla görevli Emin Melik'in tarafına 10.000 kişilik Moğol süvari ordusu saldırdı ve onları yerinden oynattıysa da merkezden ve sol kanattan gelen Harezşah ordusu Moğollar'ı durdurdu. Savaş devam ederken her iki taraftan birçok asker öldü. Kimin galip geldiği belli olmadı. Gece olduğunda herkes kendi tarafına çekildi. Moğol komutanlar, süvarilere yanlarına bir kukla asker⁵⁸ almalarını emrettiler. Diğer gün⁵⁹ Harezşah ordusu, Moğollar'ın arkasında ek saflar görünce telaşa kapılıp yardım geldiğini zannettiler⁶⁰ ve dağlara çekilmeyi teklif ettiler ama Celeleddin bunu kabul etmedi. Sultanın ordusu diğer gün de piyade oldu. Moğollar, İğrak'ın ordusunun daha dayanıklı ve çevik olduğunu anladıklarından ona saldırdılar. İğrak'ın askerleri onları okla durdurunca, Moğollar da merkeze saldırdı. Bu sırada sultan, kös vurdurdu. Topluca ve süvari⁶¹ bir şekilde Moğollar'a saldırılmasını emretti. Moğollar yenildi ve her iki noyan [Tekeçük ve Molğur] az sayıda askerle Cengiz Han'ın yanına kaçtılar. O sırada Eminüddin Melik [Emin Melik] ve Seyfûddin İğrak arasında bir at nedeniyle tartışma çıktı. Eminüddin Melik kırbaça Seyfûddin İğrak'ın başına vurdu. Sultan Celeleddin, Eminüddin Melik'i cezalandırmadı. Çünkü Kanghlar'a güvenmiyordu. Gece olunca Seyfûddin İğrak onları terk etti ve Kirman-Saykuran dağlarına [ordusuyla beraber] gitti. O sırada Cengiz Han, Talikan'daki (Bkz. Ek-13) işini halletmişti ve Celeleddin'in gücünün azalmasından sonra ona doğru hareketlendi. Celeleddin, elindeki kuvvetle ona karşı çıkamayacağını anlayınca, gemi hazırlatarak İndus Nehri'ni geçip Hindistan'a gitmek istedi. Cengiz Han ona İndus kenarında yetişti ve böylece Celeleddin, nehir ve Moğol ordusu arasında kaldı. Mecburi bir şekilde savaş düzeni aldı. Cengiz Han önce,

⁵⁷ Bu ifade ile savaşın engebeli Bamyan ve Gazne arasında bir yerde değil Pervan/Begram Ovası'nda yapıldığı anlaşılmaktadır. Yakubi, Pervan'ın Belh ve Bamyan arasında olduğunu belirtmektedir. Bu bilgi hatalıdır (Yakubi, 1422h., s. 118, 119).

⁵⁸ Saman, keçe ve tahta gibi nesnelere asker şekline sokulan kuklalar, yedek atlara bindiriliyordu ve uzaktan asker gibi görünüyordular. Bu, Moğollar'ın eskiden beri uyguladıkları bir taktikti (Peers, 2017, s. 72). Diğer bakımdan Moğollar'ın daha çok görünmek için kuklalara ihtiyaç duyması, askeri kaybın boyutunu gözler önüne sermektedir. Savaşta arta kalan Moğol askerlerine dâir verilen bilgi dışında bir bilgi olmadığı da bilinmektedir.

⁵⁹ Verilen bu bilgiden savaşın en az iki gün sürdüğü anlaşılmaktadır.

⁶⁰ Savaşın bir süre ortada gittiği bilindiğinden hareketle, Celeleddin'in ordusu eğer Moğol ordusunun sayı gücünden korkacak duruma gelmişse Cüveyni tarafından sultanın ordusuna dâir verilen 90.000 kişinin büyük bir çoğunluğunun öldürülmüş olması gerekir. Harezşah ordusunda bu kadar ağır bir yenilginin olmadığı bilindiğinden Celeleddin'in asker sayısı ile Moğol ordusunun asker sayısının eşit veya eşitsiz yakın bir durumda olması gerekmektedir. Moğol ordusunun buradaki mevcuduna dâir 30.000 sayısı verilmiştir ve bahsedilen kaynaklar bu sayıda hemfikirdir. D'Ohsson, Harezşah ordusu için Cüveyni'ye dayanarak ama ondan biraz daha az 60-70.000 sayısını vermiştir (D'Ohsson, 2008, s. 126).

⁶¹ Bu bilgiden Celeleddin'in savaş içinde orduyu piyade ve süvari şeklinde değiştirdiği anlaşılmaktadır. Askerlerin her an, atın yularına tutunmaları istenmiştir. Atların düşman atlarından ürkebileceği ve ordunun dağılabileceği düşünülmüş olabilir. Harezşah ordusu, diğer gün ise bir süre piyade ve daha sonra süvari şeklinde savaşmıştır.

Harezmsahlr'ın sağ kanadı olan Emin Melik'e saldırdı ve Emin Melik'in ordusu dağıldı. Emin Melik, Berşaver'e [Peşaver]⁶² doğru kaçmaya çalıştı ama öni Moğollar tarafından kesildi ve öldürüldü⁶³. Sol kanat da bir süre sonra yenildi ve Sultan Celeleddin, merkezde 700 kadar kişi ile kaldı. Sultan, olağanüstü bir şekilde savastı. En sonunda dayısının oğlu Ecaş Melik'in yardımıyla atından indi ve çocuklarına veda etti. Yedek bir at alıp İndus Nebri'ne daldı ve karşı sabile çıktı. Cengiz Han, onun karşı sabile çıktığını gördüğünde suya girmek isteyen Moğollar'a engel oldu. Ayrıca Moğollar onun askerlerine ok yağdırdılar. Cengiz Han ve etrafındaki Moğollar'ın tamamı bu duruma şaşkınlıktan parmaklarını ısırdı. Cengiz Han, yüzünü oğullarına dönerek dedi ki: 'Her baba böyle bir evlada sahib olmalı⁶⁴' Çünkü o, kendisini su ve ateş gibi iki girdaptan kurtardı. O, daha ne belalı işler yapacaktır. Onun yaptığı işlerden akıllı bir kimse nasıl gafil olabilir⁶⁵.' (Cüveyni, 1385h.ş., II, s. 135-143).

"Sultan Gazne'ye geldiğinde Melik Han ona katıldı. Cengiz Han da Gazne'ye doğru bir ordu gönderdi. Başlarında Kutuku Noyan vardı. Sultan Celeleddin Moğol ordusunun peşine düştü ve onları Pervan'da yendi. Onlarla üç kez karşılaştı ve üçünde de galip geldi⁶⁶. Cengiz Han, olanları işitince Talikan'daydı ve ordusunu Gazne tarafına getirdi. Sultan Celeleddin'in gücü zayıflamıştı ve Porşur'a [Peşaver] doğru gitti. İndus Nebri kenarında yenildi. Bunun üzerine kendisini nebreye atarak karşıya geçti ve Hindistan'a gitti."⁶⁷ (Cüzcani, 1363h.ş., I, s. 316).

"Cengiz Han, Sultan Celeleddin'in Gazne'de ordu topladığını haber aldığı zaman ihtiyat gereği; Gazne, Garcistan, Zabul ve Kabil'deki Şiği Kutuku, Tukacek [تکاجک], Mulkeur, Ukar Kalca ve Mukur Kalca'yı 30.000 kişi ile oranın ele geçirilmesi için gönderdi. Oğlu Tuluy⁶⁸, Semerkant'ı ele geçirmişti. Han Melik, sultanın hizmetine girmek için, ondan Pervan'a gelmesini

⁶² Cüveyni'nin tarifi doğru kabul edilirse, Celeleddin'in Gazne'den sonra Kabil Nehri'ni takip ettiği ve İndus'a varmadan Peşaver'in kuzeyindeki Kabil Nehri'nin üstünde Cengiz Han'a yakalanmış olabilir. Bu nedenle İndus'taki savaş Swat Nehri ile Kabil Nehri'nin birleştiği yerde yapılmış olabilir (Bkz. Ek-3). Bu birleşen nehirlerin derinliği İndus'a göre oldukça düşüktür ve Celeleddin'in bütün ağırlığıyla daha düşük derinliğe sahip bir nehirden geçmesi muhtemeldir.

⁶³ Böylece Celeleddin, kendisini Gazne'de karşılayan ve yardımını gördüğü önemli ve yararlı bir komutanı kaybetmiş oldu.

⁶⁴ Cüveyni yaşamı boyunca İlhanlılar'ın hizmetinde olduğu ve Moğollar'ın etkisi geniş bir coğrafyada hâlâ [1250'ler] hüküm sürdüğü için zamanın koşulları gereği doğal olarak eseri olan Tarih-i Cihangüşa'da Moğol yanlısı etkileri görülmektedir. Buna rağmen, Celeleddin'in büyük mücadelesine Cengiz Han'ın verdiği tepki eserinde yer almıştır (Cüveyni 1385h.ş., II, s. 142). Ayrıca Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa'yı yazmaya 1253'ten önce başlamış ve onu 1260'ta tamamlamıştır (Haykıran, 2015, s. 306).

⁶⁵ Celeleddin'in yaptığı işlerden habersiz kalınmaması anlamında bir sözdür.

⁶⁶ Burada müverrih Pervan'dan önce gelişen küçük çaptaki savaşlara değinmiştir.

⁶⁷ Cüzcani'nin buradaki kısa anlatımlarına bakıldığında, Cüveyni ve Nesevi'nin anlatımlarının özeti gibi durmaktadır. Birbirleriyle çelişkili veya sırası değişik olaylar açıklanmamıştır. Örneğin; Pervan'dan önce ve sonraki Harezmsah-Moğol çatışmaları gibi.

⁶⁸ Nesevi'ye göre, Pervan'da savaşa dahil olup ölmüştür fakat Tuluy'un daha sonra yaşadığı bilindiği için verdiği bilgi hatalıdır (Nesevi, 1324h.ş., s. 76).

istedi. Birçok Kanglı sultana katıldı. Şigi Kutuku Han Melik'i takip ediyordu ve sabah vakti ona saldırmak için fırsat kolluyordu. Sonunda Han Melik, Celeleddin'in bulunduğu Pervan'a geldi. Kanglılar ve diğer ordular da oraya geldi. Kalabalık bir ordu toplandı. Daha önce Şigi Kutuku ile olan Tukacek ve Mulkur, Valiyan Kalesi'ni kuşatmışlardı. Sultan Celeleddin ağırlıklarını ve çocuklarını Pervan'da bırakarak onlara doğru gitti. Onlardan 1000 kadarını öldürdü. Moğol ordusu az olduğu için nebri geçtiler ve karşılıklı olarak birbirlerine ok attılar. Gece olunca taraflar geri çekildi. Daha sonra Han Melik, sultana Moğollar'ın yaklaşmakta olduğu haberini verdi. Sultan [Pervan'da] dinleniyordu ve şebirin önünde 1 fersenglik mesafede onların önüne çıktı. Savaş düzeni alındı, saflar tutuldu. Sultan, ordunun sağ kanadına Han Melik'i sol kanadına da Seyfuddin Melik'i koydu. Kendi de Iğrak'la beraber merkeze geçti. Bütün ordunun piyade olmasını ve atları yularlarından tutmalarını emretti. Sonunda taraflar savaştılar. Moğollar, diğer gün⁶⁹ askerlerine bir kukla süvari yapmalarını emrettiler. Sultanın ordusu onları gördüklerinde, Moğollar'ın arttığını ve onlara yenileceklerini zannettiler (Cüveyni, 1385h.ş., II, s. 137). Sultan, askerlerine onlardan daha çok olduklarını söyledi ve savaş düzenine geçmelerini emretti. Sağ taraftan onların solunu ele geçirmek niyetindeydi. Kös vuruldu ve ansızın saldırdılar. Sultanın ordusu çoktu ve Moğollar'ı içine almak için halka kurmuşlardı⁷⁰. Şigi Kutuku dikkatli olunması gerektiğini söyledi. O sırada Moğol ordusunu halka içine aldılar. Sonunda Moğollar'ın gücü kalmadı ve yenildiler. Moğollar'ın yenilme sebebi; o bölgede çukurların ve derelerin çok olmasından dolayı Moğollar'ın attan düşmeleridir. Sultanın atları güçlüydü⁷¹ ve Moğollar'ın tepelerine biniyorlardı, onları öldürüyorlardı. Moğol ordusunun birçoğu bu savaşta yok oldu. Bu haber Cengiz Han'a ulaşınca yamına gelen Şigi Kutuku'yu teselli etti ve ordu hazırlamaya başladı. Celeleddin geri döndü ve ordusu da evlerine çekildi. Moğol ordusundan bolca ganimet alınmıştı. O esnada Han Melik ve Seyfuddin Iğrak arasında bir at nedeniyle tartışma çıktı. Han Melik, bir kırbaçla Iğrak'ın başına vurdu ama sultan onu tutuklatmadı. Çünkü Kanglılar'a [Iğrak'a] güvenmiyordu. Iğrak bir gün durdu ve geceyin sinirle orduyu terk etti. Kirman ve Saykiran dağlarına çekildi. Bu durumda sultanın ordusu azaldı ve sultan, Cengiz Han'ın büyük bir orduyla hazırlanmakta olduğu haberini aldı. Sultanın İndus Nebri'ni geçmek için Gazne'ye gitmekten başka çaresi kalmadı. O sıralarda Cengiz Han, Talikan'ı ele geçirmişti, Ögeday ve Çağatay Harez'm'den, Tulu da Horasan'dan dönmüştü. Yaz vakti Talikan'da dinleniyorlardı ve hayvanları şişmanlamıştı. Askerlere toplanmaları emredildi. Şigi Kutuku'ya,

⁶⁹ Savaşın zamanına dâir bilginin Cüveyni'den alınmış olması gerekir. Bkz. (Cüveyni, 1385h.ş., II, s. 137).

⁷⁰ Harezmsahlr'ın Moğollar'ı Pervan'da halka içine alarak savaştığına dâir bilgi, bahsi geçen diğer kaynaklarda olmayan bilgidir. Harezmsahlr'ın Moğollar'a karşı hilal taktiğini kullandıklarını ve başarılı oldukları anlaşılmaktadır.

⁷¹ Harezmsahlr'ın ve Moğollar'ın atını karşılaştırması bakımından Reşidüddin'in verdiği bilgi önemli bir bilgidir (Hemedani, 1373h.ş., I, s. 524).

Celaleddin ile savaşırken onların ve kendilerinin nasıl bir pozisyonda oldukları soruldu, o da cevapladı⁷². Daba sonra Cengiz Han onlarla alaylı şekilde, savaş pozisyonu için nasıl bir yerin kullanılacağını bilmediklerini ve suçlu olduklarını belirtti. Moğol ordusu, Gazne'ye geldi ve Sultan Celaleddin'in 15 gün önce İndus Nebri'ni geçmek için gitmiş olduğu haberini aldı. Cengiz Han, Baba Yalvaç'ı Gazne'nin başına şibne [vali] bıraktı ve sultanın peşine düştü. Sultan, nebrin kenarında gemiler hazırlatmıştı. Öncü kuvvetlerden Orhan [sultanın askeri] onları oyalamak için mücadele etti ama yenildi. Cengiz Han sultanı şafak vaktinde yakaladı. Moğol askerleri birkaç halka şeklinde sultanı nebreye doğru sıkıştırdılar. Güneş doğduğunda sultan kendisini ateş ve su arasında buldu. Cengiz Han, onun okla vurulmamasını canlı olarak yakalanmasını emretti. Ukar Kalca ve Mulkur Kalca'yı ona doğru gönderdi. Sonunda Moğollar, Harezmsah ordusunun sağ kanadındaki Han Melik'i yendiler ve o Peşaver'e doğru kaçmak isteyince öldürüldü⁷³. Daba sonra Moğol ordusu sultanın ordusunun sol kanadını da çökertti. Sultan, merkezde sadece 700 kişi ile kaldı ve bu şekilde sabahdan öğlene kadar direndi. Sağdan sola, soldan sağa koşarak mücadele ediyordu. Okla vurulmasına izin verilmediği için etrafındaki halka daralıyordu. At üstünde; elinde çetir, bayrak ve kılıçla savaşıyordu. Cengiz Han, bu duruma çok şaşırıyor ve parmağını ısırıyordu. Onu oğullarına göstererek dedi ki: 'Her baba böyle bir evlada sahip olmalı. Çünkü o, kendisini su ve ateş gibi iki girdaptan kurtardı. O, daba ne belalı işler yapacaktır. Onun yaptığı işlerden akıllı bir kimse nasıl gafil olabilir' Daha sonra Celaleddin haremینی ve hazinesini İndus'a attırarak nebri geçti. Cengiz Han, onun peşine Bela Noyan ve Durbay Noyan'ı gönderdi. İndus'ta bulunduğu zaman Mubarem 620⁷⁴ / Konin yılıydı.'" (Hemedani, 1373h.ş., I, s. 522-528).

Nesevi, Cüveyni, Cüzcani ve Reşidüddin'e göre; Celaleddin Harezmsah'ın Gazne'ye geldikten sonra onun birçok boydan ve ulustan ordu topladığı konusunda hemfikirlerdir. Gazne'de Harezmsah ordusunun 30.000 kişi olduğuna dair bilgi veren

⁷² Cengiz Han'ın sorusundan Şigi Kutuku ve diğer komutanların savaş yerini iyi bilmedikleri ortaya çıkmaktadır, onların buraya daha önce gitmedikleri düşünülebilir ve savaşta yanlış bir pozisyon aldıkları ifade ifade edilmiştir.

⁷³ Aynı bilgi Cüveyni'nin anlatımında geçmektedir. Han Melik, Cüveyni'de Emin Melik şeklinde yazılmıştır (Cüveyni 1385h.ş., II, s. 140).

⁷⁴ Reşidüddin'e göre Muharrem 620 tarihini ifade ettiği gibi ilkbaharda kabul edersek 26-30 Muharrem 620 tarihi miladi 1-5 Mart 1223'e denk gelir. Verilen tarihin hatalı olması gerekir. Onun anlatımına göre Pervan'daki savaş 1221 kışından [Zilhicce 617] sonra olmuştur. Marttan sonra olan savaşın tam tarihi kesin değildir fakat at, koyun ve keçi gibi hayvanların şişmanlamaya başlamasından hareketle Pervan'daki savaşın 1221 yılı yaz aylarında olması gerekir. Pervan'daki savaş bittiğinde Cengiz Han, Talikan'da dinlenmekteydi ve mevsim de "tabistan" dolayısıyla yazdı (Hemedani, 1373h.ş., I, s. 525). İndus'taki karşılaşma ise; Nesevi'ye göre 8 Şevval 618 / 25 Kasım 1221'dir (Nesevi, 1324h.ş., s. 78). Desmond Martin'e göre; 1221 Eylül sonu ve Ekim başıdır (Martin, 1943, s. 73). Nesevi'nin İndus'taki savaş hakkında verdiği tarih tutarlıdır.

tek kaynak Nesevi'nin kaynağıdır⁷⁵. Harezmsah ordusunun daha fazla, yaklaşık 90.000 asker olduğunu belirten ise Cüveyni'dir. Cüzcani, Moğol ordusunun Gazne'ye hangi şartla gönderildiğinden bahsetmezken; Cüveyni ve Reşidüddin, Moğol öncü birliklerinin kale kuşatması sırasında saldırıya uğramaları nedeniyle Cengiz Han tarafından gönderildiğini belirtmişlerdir. Nesevi de Cengiz Han'ın Pervan/Gazne'ye ordu göndermesini, Kandahar Kalesi'ndeki gelişmelere bağlamış, Pervan'da savaş yapıldıktan sonra Harezmsahlar'ın Velec/Valiyan Kalesi'ne saldırısı nedeniyle Cengiz Han'ın bizzat orduyla harekete geçtiğini ifade etmiştir.

Pervan'daki savaş alanına dâir bilgiler Cüveyni'nin eserinde vardır. Cüveyni savaşın en azından 6km yarıçapta bir alanda yapıldığını anlatmasından hareketle, savaşın ovada gerçekleşmiş olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Pervan ile eserde bahsedilen savaşın yapıldığı yer birbirine uymaktadır. Bu bilgi ile bağlantılı olarak Reşidüddin'in anlatımında; Cengiz Han tarafından yenilen Şigi Kutuku'ya, girmiş olduğu savaş pozisyonu hakkında eleştiri yapılmıştır. Şigi Kutuku kaynakların tamamına göre; Talikan'dan dolayısıyla kuzeyden gelmekteydi. Bu durumda Moğol ordusunun Pervan'daki savaşa genel olarak kuzey-güney çıkışlı Pencşir, Saleng veya Pervan geçitlerinden gelmiş olması gerekir. Cengiz Han'ın bu durumda, Moğol ordusunun manevra yapamayacağı ovaya konuşlanmasına veya ordunun sırtının bir yükseltiye dayandırılmamasına eleştiri yapmış olması düşünülebilir. Nitekim Reşidüddin'in anlatımına göre; Moğol ordusunun yenilme sebebi zemindeki çukurlara ve derelere bağlanmaktadır. Ovanın akarsu bakımından zengin olduğu bilinmektedir. Bu noktadan hareketle normal koşullarda Moğol ordusunun oldukça hareketli olduğu bilinmekte fakat istedikleri ölçüde manevra yapamadıkları anlaşılmaktadır. Diğer bakımından, Celaleddin Harezmsah savaşa başladığında 6km kadar ileri çıkmıştı. Savaş başladıktan ve Moğol ordusunda dağılma belirtileri görüldükten sonra Moğollar'ın kendilerine yardım geldiğine dâir yaptıkları kukla askerler Harezmsah ordusu tarafından görülebildiği için, Harezmsah ordusunun daha yüksek bir yerde (Bkz. Ek-15) konuşlanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Pervan'daki savaş anlatımında; Nesevi, Cüveyni, Cüzcani ve Reşidüddin her iki ordunun sağ, sol ve merkez olmak üzere üçe ayrıldıkları konusunda aynı görüştedir. Harezmsah ordusunun merkezinde Celaleddin Harezmsah, sağ kanatta Han Melik ve sol kanatta Iğrak vardı. Iğrak sadece Reşidüddin'in anlatımında,

⁷⁵ Bu bilgidен hareketle Moğol ordusunun da 30.000 kişi olduğu bilindiği için tarafların hemen hemen eşit güçte savaştığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

merkezdeki Celaleddin Harezşah'ın yanındaydı. Moğollar'ın başında Şigi Kutuku'nun bulunduğu bilinmekle beraber hangi kanatta hangi Moğol komutanının olduğu kaynaklarda ifade edilmemiştir. Savaş, Moğol süvarilerinin Harezşah ordusunun sağ kanadına saldırması ile başladı. Buna karşın Harezşah ordusunun sol kanadı ve merkezinden yardım geldi. Daha sonra Moğollar, sol tarafa saldırdı ve oklanıp geri çekildiler. O zamana kadar piyade ve at yularından tutan Harezşah ordusu, ikinci gün süvari olup Moğol merkezine saldırdı ve Moğol ordusu dağıldı. Merkeze saldırırken hilal şeklinde biçim alma ve Harezşah atının gücüne dâir bilgi sadece Reşidüddin'in anlatımında bahsedilmiştir. Nesevi'nin anlatımında ise, Harezşah ordusunun Moğol merkezine doğrudan saldırdığı ifade edilmiştir. Nesevi bu konuda, savaşın ikinci günü kös vurulduktan sonra Celaleddin Harezşah'ın Moğol merkezine saldırmasını belirtmiş olmalıdır.

Savaşın neden Pervan'da yapıldığına dâir Nesevi, Cüveyni, Cüzcani ve Reşidüddin'in anlatımlarında herhangi bir bilgi yoktur. Sadece Reşidüddin'in anlatımında, Han Melik tarafından Celaleddin Harezşah'ın Pervan'a gelmesi istenmiştir. Bu bilgiden hareketle Harezşah ordusu, Moğollar'la bildikleri bir yerde savaş yapmak istemiş olabilir. Yine Reşidüddin'e göre Şigi Kutuku, Han Melik'in peşindeydi fakat diğer üç kaynaktan Han Melik, İndus'taki savaş dâhil olmak üzere her zaman Celaleddin Harezşah'ın yanındaydı.

Pervan'daki savaşın sonunda ganimet paylaşımı nedeniyle Harezşah ordusunun dağılması konusunda, Nesevi, Cüveyni, Cüzcani ve Reşidüddin aynı ifadeleri kullanmışlardır. Bu durumda Celaleddin Harezşah, Kahlılar'ın kendisine daha önceki olumsuz tutumlarından dolayı Han Melik'in dolayısıyla Türkmenler'in yanında yer alması ordunun gücünü azaltmıştır. Bununla beraber Celaleddin Harezşah, (Şenol, 2017, s. 38) 1231'de ölümüne kadar her zaman Türkmenler'in desteğini görmüştür.

Nesevi, Cüveyni, Cüzcani ve Reşidüddin, Pervan Savaşı'ndan sonra Cengiz Han'ın Talikan'da olduğu konusunda ittifak halindedirler. Reşidüddin'in anlatımına göre; Cengiz Han'ın Talikan'dan Gazne'ye gelmesi hakkında Şigi Kutuku'ya girmiş olduğu savaş pozisyonu Pervan'da sorulmuşsa, Cengiz Han'ın Pervan'a giden yoldan değil Bamyana'ya giden yoldan gelmiş olabileceği daha olasıdır. Çünkü Cengiz Han, Gazne'ye geldiğinde Reşidüddin'in anlatımına göre; Celaleddin Harezşah 15 gün önce Gazne'den ayrılmıştı. Cengiz Han, eğer Pervan üzerinden gelseydi, Celaleddin Harezşah'ı Pervan'da veya Kabil üzerinde yakalamış olurdu. Çünkü Celaleddin Harezşah Gazne'den 15 gün önce ayrılmış olmasına rağmen, Cengiz

Han inanılmaz bir hızla onu İndus'u geçmeden yakalayabildi. Cüzcani'nin anlatımına göre; Celeleddin Harezmsah, Gazne'den Peşaver'e doğru gitmişti. Bu durumda Peşaver yoluna en kısa ve güvenli olarak öncelikle Kabil şehrine gitmesi ve doğuya doğru akan Kabil Nehri'ni takip etmiş olması gerekir. Cüveyni'nin anlatımında da Han Melik'in Peşaver'e doğru kaçmaya çalışmasından hareketle, İndus Nehri'nin batısında bulunan ordunun Moğollar'ı geçip Peşaver'e gitmesi mümkün olamayacağından, İndus Nehri diye bahsedilen nehrin Peşaver şehrinin kuzeyinden geçen Kabil Nehri olma ihtimali vardır. Cüveyni'nin anlatımına göre; bu durumda savaşın yapıldığı yer Kabil Nehri ve Swat Nehri'nin birleştiği nokta olabilir (Bkz. Ek-3).

Nesevi, Cüveyni, Cüzcani ve Reşidüddin'e göre; Celeleddin Harezmsah, İndus Nehri'ni geçmeden Moğol ordusu tarafından yakalandı ve kıyıda savaş pozisyonu aldı. Harezmsah ordusu İndus'ta yine sağ, sol ve merkez olmak üzere üçlü yapı halindeydi. Savaş başladıktan sonra Cengiz Han'ın saldırısı ile Harezmsah ordusunun sağ ve sol kanatları aniden çöktü. Bu durumda ordunun manevra yapmaya veya direnmeye güçlerinin kalmadığı ve savaşın gün içerisinde bittiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Celeleddin Harezmsah'ın ordu gücünün, Gazne'den çıkarken önemli ölçüde azaldığı söylenebilir. Moğollar'a sonuna kadar inatla direnen Celeleddin Harezmsah, savaştan ümidini kestiği sırada atıyla beraber nehre atladı. Cengiz Han'ın onun diri ele geçirilmesi talimatına uygun olarak Moğollar onu oklamadı. Bu şekilde nehirden canlı çıkan Celeleddin Harezmsah, herkesi şaşırttı ve Cengiz Han'ın övgüsünü kazandı. Reşidüddin'in anlatımına göre; karşı kıyıya geçen Celeleddin Harezmsah'ı takibe alan Bela Noyan ve Durbay Noyan'dı.

Sonuç

1221'de Pervan'da yapılan savaşta coğrafyanın belirleyici etkisi olmuştur. Harezm bölgesinden hareket eden Celeleddin Harezmsah, Moğollar tarafından daha önce işgal görmemiş ve kaynakları tükenmemiş bir yer arıyordu. Orta Çağ'ın Çince, Arapça ve Farsça kaynaklarının verdiği bilgilere göre; tarım ve hayvancılık bakımından elverişli olan Pervan-Gazne-Kabil üçgeni ve Begram Ovası, Celeleddin Harezmsah'ın dinlenmesi ve ordu ihtiyaçlarının giderilmesi bakımından önemli bir destek sağlamış olabilir. Ayrıca 1215'te bölgede bir müddet bulunan Celeleddin Harezmsah, buranın iklimini ve kaynaklarını tanıma fırsatı bulmuştu. Diğer bakımdan, kaynaklarda Celeleddin Harezmsah'ın ordusunun zahire sıkıntısı çektiğine dair herhangi bir kanıt yoktur.

Pervan Savaşı'nı anlatan kaynakların verdiği bilgilere göre; Harezmsahlar'ın Pervan'da kazandığı savaşın tesadüfi bir zafer olmadığı ortaya çıkmaktadır. Savaş, Harezmsahlar tarafından uygulanan bir baskın savaşı değil, bir meydan savaşıydı. Taraflar göğüs göğse savaştı ve kazanmak için bildikleri bütün taktikleri uyguladılar. Hemen hemen eşit sayıda askerle yapılan savaşta kazanan; çok uluslu, birbirlerine yabancı, ülkelerinin işgal edilmesi ile moralleri sarsılmış bir halkın ve aşına olmadıkları yeni bir sultanın ordusuydu. Dikkat edilecek olursa burada yenilen 30.000 kişilik Moğol ordusu, 22 yıl sonra Anadolu'yu 1243 Köseadağ Savaşı ile tamamen kontrolü altına alacak olan Moğol ordusu ile yapı bakımından hemen hemen aynı özellikte ve yakın sayıdaydı. Bu bakımdan yenilen Moğol ordusunun sayı bakımından hiç de azımsanmayacak bir miktarda olduğu söylenebilir.

Celeleddin Harezmsah tüm olumsuzluklara karşın, heterojen bir orduda koordinasyon sorununu kısa sürede halledebilmişti. Kendisine daha önce muhalif olan Kanglı ve Gurlular'dan önemli miktarda asker toplanmasından hareketle, 1215'te Gazne'de bulunduğu süre boyunca yerli halkın zihninde olumlu bir düşünce bırakmış olduğu söylenebilir. Devletin daimi düşmanı olan Gurlular'ın ona destek vermesi sadece savaş psikolojisinin getirdiği şartlara bağlanamaz. Burada, Celeleddin Harezmsah'ın kişisel başarısının da etkili olduğu görülmektedir. Pervan'daki Moğol ordusu, sayı azlığından dolayı değil çevresel faktörler ve savaş taktikleri gibi nedenlerden dolayı savaşı kaybetmiştir. Pervan Savaşı; Moğol istilalarını durduran belirleyici bir savaş olmamakla birlikte, zamanın en güçlü ordusunun da yenilebileceğini kanıtlaması bakımından önemlidir. Barthold'a göre bu savaş; Moğollar'ın Batı Seferi'nde yaşamış olduğu en büyük yenilgiydi.

Savaşın ardından Herat, Merv ve Gazne gibi birçok yerde ayaklanmalar çıkmıştır. Moğol ordusu tarafından Herat ve Merv halkına çok şiddetli cezalar verilmiştir. Gazne'nin akıbeti ise İndus sonrasına kalmış ve o da kendini yağmadan ve katliamdan kurtaramamıştır. İndus'taki savaşı Pervan'daki savaşla kıyaslamak gerekirse; İndus'taki savaş, Harezmsahlar'ın askeri disiplinden kopmadığı ama güç bakımından da dengelerin tamamen bozulduğu bir savaştır. Bununla beraber Celeleddin Harezmsah'ın İndus'taki mücadelesi kahramanlık hikâyelerine konu olmuştur. Bir süre kaldığı Hindistan'dan döndükten sonra Damğan ve İsfahan'da da Moğollar'a karşı kısmi zaferler kazanarak başarılarına devam etmiştir. Doğu Anadolu'da Moğollar'a karşı Eyyubiler ve Selçuklular'dan yardım istemiş fakat ittifak arayışları iyi bir siyaset uygulayamadığı için sonuç vermemiştir. Böylece, Harezmsahlar'ın Pervan Savaşı'nda kazandığı büyük başarı kalıcı hâle gelmemiş ve daha sonraki gelişmelerde değişik nedenlerle bu başarının getirileri kaybedilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmedi, M. (1383h.ş.). Pervan. *Dâ'iretû'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi* (C. 16, s. 605-607). Tahran, Merkez-i Dâ'iretû'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi
- Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları* (C. Üçok, Çev.). Sevinç Matbaası
- Aştıyani, A. (1388h.ş.). *Tarih-i Moğol*. Moessesesi-yi İntişarat-ı Emir Kebir
- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts On File
- Ayönü, Y. (2006). Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 21(2), s. 253
- Bakır, A. & Altungök, A. (2011). Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 28(2), s. 361-422
- Barthold, V. V. (1987). Hârizm. İçinde *İslâm Ansiklopedisi* (C. 5-1, s. 264). Milli Eğitim Basımevi
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (H. D. Yıldız, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Bosworth, C. E. (1997a). Khwârazm. İçinde *The Encyclopædia of Islam* (C. 4, s. 1061-1065). E. J. Brill
- Bosworth, C. E. (1997b). Khwârazm-Shâhs. İçinde *The Encyclopædia of Islam* (C.4, s. 1065-1068). E. J. Brill
- Buell, P. D. (2003). *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. The Scarecrow Press
- Carpini, Friar Giovanni di Pilano. (1996). *The Story of the Mongols: Whom We Call the Tartars* (E. Hildenger, Çev.). Branden Publishing Company, Inc
- Cunningham, A. (1871). *The Ancient Geography of India*. Taylor And Co., Printers
- Cüveyni, Ata Melik. (1385h.ş.). *Tarih-i Cihangûşa* (M. Kazvini, Ed.). Donya-yi Kitab
- Cüzcani, Minhac-ı Sirac Osman b. Muhammed. (1363h.ş.). *Tabakat-ı Nasiri* (A. Habibi, Ed.). Donya-yi Kitab
- D'Ohsson. A. K. (2008). *Moğol Tarihi* (B. Apaydın, Çev.). Nesnel Yayınlar
- Dames, M. L. (1977). Fervân. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 4, s. 575). İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı

- Dihhuda, A. E. (1998). *Logatname-yi Dibhuda*. Moessese-yi Logatname-yi Dihhuda
- Diyanet, A. E. & Mirensari A. (1398h.ş.). Harezms̄ahiyan. İçinde *Dâ'iretû'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi*. <https://www.cgic.org.ir/fa/article/245093/خوارزمشاهیان>
- Diyanet, A. E. (1390h.ş.). Cengiz Han. *Dâ'iretû'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi* (C. 19, s. 391-396)
- Ersan, M. (2006). Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21(1), s. 83
- Favereau, M. (2021). *The Horde: How the Mongols Changed the World*. Belknap Press of Harvard University Press
- Frye, R. N. (1983). Farwân. *The Encyclopaedia of Islam* (C. 2, s. 817). E. J. Brill
- Gerdizi, Ebu Said Abdulhay b. Dahhak b. Mahmud Gerdizi. (1363h.ş.). *Tarih-i Gerdizi* (A. Habibi, Ed.). Donya-yi Ketab
- Gökalp, C. (1973). *Shih-Wei Kabileleri*. Sevinç Matbaası
- Grousset, R. (1970). *The Empire of The Steppes A History of Central Asia* (N. Walford, Çev.). Rutgers University Press
- Gu, Ban. (2004). 汉书. İçinde *二十四史全譯* (C. 2, s. 1277). 漢語大詞典出版社
- Hamevi, Yakut b. Abdullah. (1995). *Mucemû'l-Buldan*. Dar Sadir
- Haykıran, K. R. (2015). İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hemedani, Reşidüddin Fazlullah. (1373h.ş.). *Camiü't-Tevarih Tarib-i Mûbarek-i Gazâni* (M. Ruşen & M. Ruşeni, Eds.). Çaphane-yi Ketibe
- Hemedani, Reşidüddin Fazlullah. (1389h.ş.). *Camiü't-Tevarih Tarib-i Selatin-i Harez̄m* (M. Ruşen, Ed.). Miras-ı Mektub
- Herodotus. (1859). *Herodotus: A New And Literal Version From The Text Of Baehr, With A Geographical And General Index* (H. Cary, Çev.). Harper & Brothers, Publishers
- Hien, Fah, & Yun, Sung. (1869). *Travels of Fab-Hian and Sung-Yun, Buddhist Pilgrims, From China To India (400 A.D. and 518 A.D.)* (S. Beal, Çev.). Trübner
- Howorth, H. H. (1876). *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*. Longmans, Green, And Co

- Hududû'l-'Alem mine'l-Meşrik ile'l-Meğrib, (1423h.). (Y. el-Hadi, Ed.). Darü's-Sekafiye li'n-Neşr
- Hung, Shao, Da Ya Peng, Ting Xiu, (2012). *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*. (A. Danuu, Çev.). Ötüken Neşriyat
- İbn Havkal, Muhammed b. Havkal. (1938). *Sûretü'l-Arş*. Dar Sadir
- İbnü'l-Esir. (2003). *el-Kamil fi't-Tarih*. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye
- İstahri, İbrahim b. Muhammed. (1927). *Mesâlik ve'l-Memâlik* (A. S. Ebu Zeyd, Ed.). Dar Sadir
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Harezşahlar Devleti Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Neşriyat
- Kalkır, N. & Başkan, S. (2019). Göktürk Kağanlarının Kültürden Uzaklaşma Eğilimi ve Sebepleri: Taspar Kağan ve İşbara Kağan, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 34(2), s. 595-608
- Köprülü, M. F. (1987). Hârizşâhlar. İçinde *İslâm Ansiklopedisi* (C. 5-2, s. 265). Milli Eğitim Basımevi
- Lamb, H. (1936). *Genghis Khan Emperor of All Men*. Thornton Butterworth, Ltd
- Lane, G. (2006). *Daily Life in the Mongol Empire*. Greenwood
- Li, (2009). İçinde *中国大百科全书* (C. 13, s. 574). *中国大百科全书出版社*
- Makdisi, Şemsüddin Ebi Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Benna eş-Şami el-Makdisi. (1904). *Ahsenü't-Tekasim fi Marifetü'l-Ekâlim*. E. J. Brill
- Markham, C. R. (1879). The Upper Basin of the Kabul River. *Wiley* 1(2, s. 110-121)
- Martin, D. (1943). The Mongol Army. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1, (s. 46-85)
- May, T. (2007). *The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System*. Pen & Sword Military
- May, T. (2012). *The Mongol Conquests in World History*. Reaktion Books-Globalities
- May, T. (2018). *The Mongol Empire*. Edinburg University Press
- May, T. (Ed.). (2017). *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*. Abc-Clio

- Mdbg. (t. y.). 国. İçinde *mdbg.net dictionary*. Bakıldı Aralık 28, 2022, <https://www.mdbg.net/chinese/dictionary?page=worddict&wdrst=0&wdqb=%E5%9B%BD>
- Mengguma. (2009). İçinde *中国大百科全书* (C. 15, s. 553). 中国大百科全书出版社
- Mongol language. (1998). İçinde *Encyclopædia Britannica* (C. 8, s. 255). Encyclopædia Britannica, Inc
- Mongol. (1998). İçinde *Encyclopædia Britannica* (C. 24, s. 338). Encyclopædia Britannica, Inc
- Morgan, D. (2007). *The Mongols*. Blackwell Publishing
- Nesevi, Muhammed b. Ahmed. (1324h.ş.). *Siret-i Celeleddin* (M. A. Nasih, Çev.). Saadi
- Nia, A. A. (1398h.ş.). Celeleddin Harezmsah. İçinde *Dâ'iretû'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi*. <https://www.cgie.org.ir/fa/article/223372/الدين-خوارزمشاه%E2%80%8Cجلال>
- Özaydın, A. (1997). Hârizm. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 16, s. 217-220). Türkiye Diyanet Vakfı
- Peers, C. (2017). *Genghis Khan and the Mongol War Machine*. Pen and Sword Military
- Pizişk, M. (1398h.ş.). Harezm. İçinde *Dâ'iretû'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi*. <https://www.cgie.org.ir/fa/article/245089/خوارزم>
- Pliny. (1961). *Natural History* (E. H. Warmington, Ed.; 6). William Heinemann Ltd, Harvard University Press
- Polo, Marco. (1931). *The Travels Of Marco Polo* (A. Ricci, Çev.). Asian Educational Services
- Ptolemy, Cladius. (1932). *The Geography* (E. L. Stevenson, Ed.). Dover Publications, Inc
- Qidan, (2009). İçinde *中国大百科全书* (C. 17, s. 547). 中国大百科全书出版社
- Qixiang, T. (Ed.). (1982). *中国历史地图集, 秦-西汉-东汉时期* (C. 2, s. 14). 中国地图出版社

- Rapoport, Y. A. (2012). Chorasmia. İçinde *Encyclopædia Iranica*.
<https://iranicaonline.org/articles/chorasmia-i>
- Ravendi, Muhammed b. Ali. (1384h.ş.). *Rabatû's-Sudur ve Ayetû's-Surur* (M. İkbâl, Ed.). Ketabhane-yi Milli-yi İran
- Rıza, İ. (1373h.ş.). Otrar. *Dâ'iretâ'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi* (C. 6, s. 551-552)
- Rubruck, William. (1990). *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255* (P. Jackson, Çev. & D. Morgan, Ed.). The Hakluyt Society
- Shou, Wei. (2004). 魏书. İçinde *二十四史全譯* (C. 4, s. 1889, 1933). 漢語大詞典出版社
- Strabo. (1917). *The Geography of Strabo* (T. E. Page, E. Capps & W. H. D. Rouse, Eds.; 7). William Heinemann Ltd, Harvard University Press
- Sukumar, S. M. A. (1941). *Old Persian Inscriptions Of The Achaemenian Emperors*. University of Calcutta
- Sverdrup, C. F. (2016). *The Mongol Conquests The Military Operations Of Genghis Khan And Sübe'etei*. Helion & Company Limited
- Şenol, F. (2017). Geç Ortaçağ Güney Kafkasya (Azerbaycan-Gürcistan-Ahıska) Tarihi Coğrafyası (11. YY. Başlarından 15. YY. İkinci Yarısına Kadar) [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Taneri, A. (1993). *Harezşahlar*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Taneri, A. (1997). Hârizmşahlar. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 16, s. 228-231). Türkiye Diyanet Vakfı
- The Secret History of the Mongols, (2015). (I. Rachewiltz, Çev. & Ed.). The Australian National University
- Tissot, F. (2006). *Catalogue of the National Museum of Afghanistan, 1931-1985*. Unesco
- Togan, Z. V. (1987). Hârizm. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 5, 1, s. 241, 250). Milli Eğitim Basımevi
- Turan, O. (1941). Çingiz Adı Hakkında. *Belâten* 5(19), s. 267-276

Xiu, Ouyang. (2004). 新唐书. İçinde 二十四史全譯 (C. 8, s. 4726). 漢語大詞典出版社

Xu, Liu. (2004). 旧唐书. İçinde 二十四史全譯 (C. 6, s. 4610). 漢語大詞典出版社

Xuan Zang, (2009). İçinde 中国大百科全书 (C. 27, s. 375). 中国大百科全书出版社

Yakubi, Ahmed b. Ebi Yakub İshâk b. Cafer b. Vehb b. Vâzih. (1422h.). *el-Buldan* (M. E. Dinnevi, Ed.). Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye

Yıldırım, K. (2019). Moğolistan'da Hunlara Dâir Temel Tarih Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (F. Turan & Ö. Tabaklar, Eds.). İçinde *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hâtıra Kitabı*. Şenyıldız Matbaacılık

Yule, H. (Ed.). (1916). *Cathay and the Way Thither: Being a Collection of Medieval Notices of China*. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd

Zhang Qian, (2009). İçinde 中国大百科全书 29(s. 60). 中国大百科全书出版社

Калашников, В. В. (2020). Монгольская Лошадь. İçinde *Большая российская энциклопедия*. <https://bigenc.ru/agriculture/text/3351038#>

Тимохин, Д. М. (2013). Хорезмийская армия Джалал ад-дина Манкбурны в период монгольского вторжения в Центральную Азию. *Золотоордынское обозрение* 2(s. 42-59)

杜佑. 通典 192(s. 43)

玄奘. (1985). 大唐西域记校注 (季羨林, Ed.). 中華书局

<https://baike.baidu.com/>

<https://ctext.org/>

<https://earth.google.com/web/>

<https://en.wikipedia.org/>

<https://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/>

<https://www.britannica.com/>

<https://www.google.com/maps/>

<https://www.vajehyab.com/>

EKLER

Ek-1

Bamyan Şhrinde Devasa Buda Heykeli

(https://en.wikipedia.org/wiki/File:Valley_of_Bamiyan_panorama.jpg)

Ek-2

Zhang Qian'in Yol Haritası

(Zhang Qian, 2009)

Ek-3

İndus Nehri ve Çevresi

(<https://www.britannica.com/place/Indus-River>)

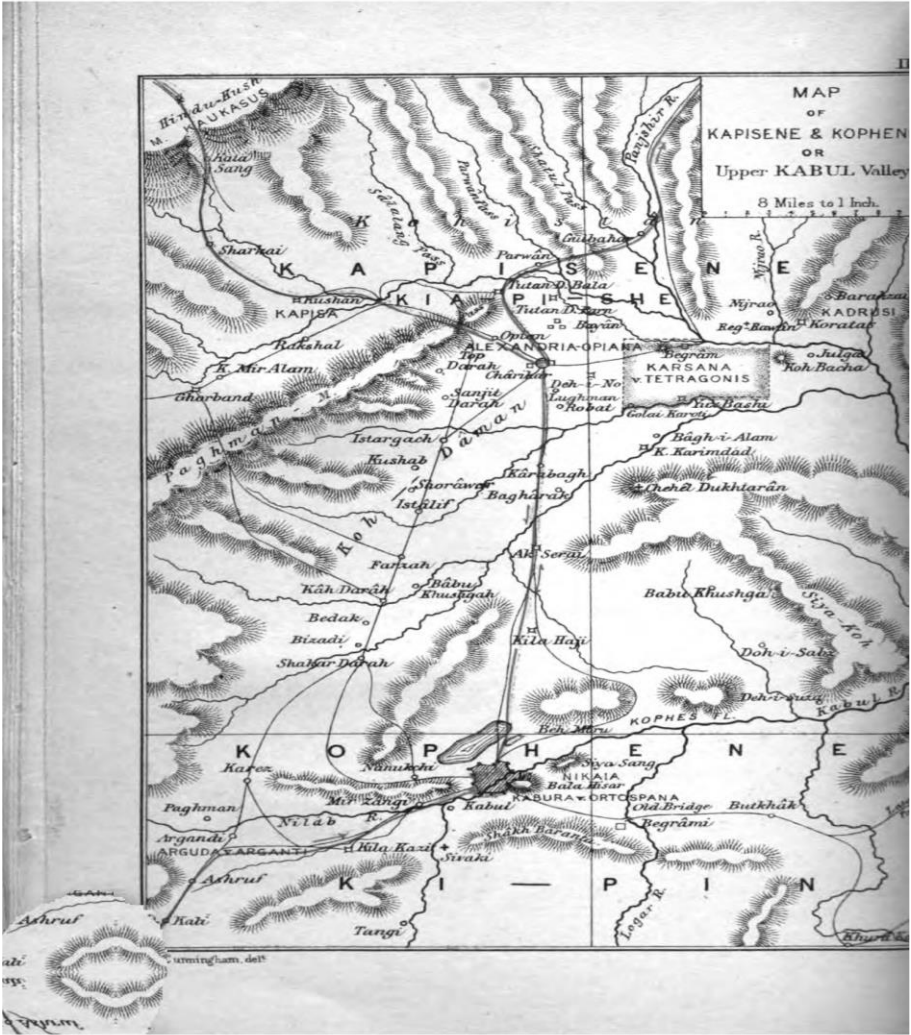
Ek-4

Bagram Ovası, Cebel Sirac ve Kabil

(<https://www.google.com/maps/@34.8636015,69.1175788,106317m/data=!3m1!1e3?hl=tr>)

Ek-5

Eski Çağ'da Kophene ve Kapisene

(Cunningham, 1871, 16)

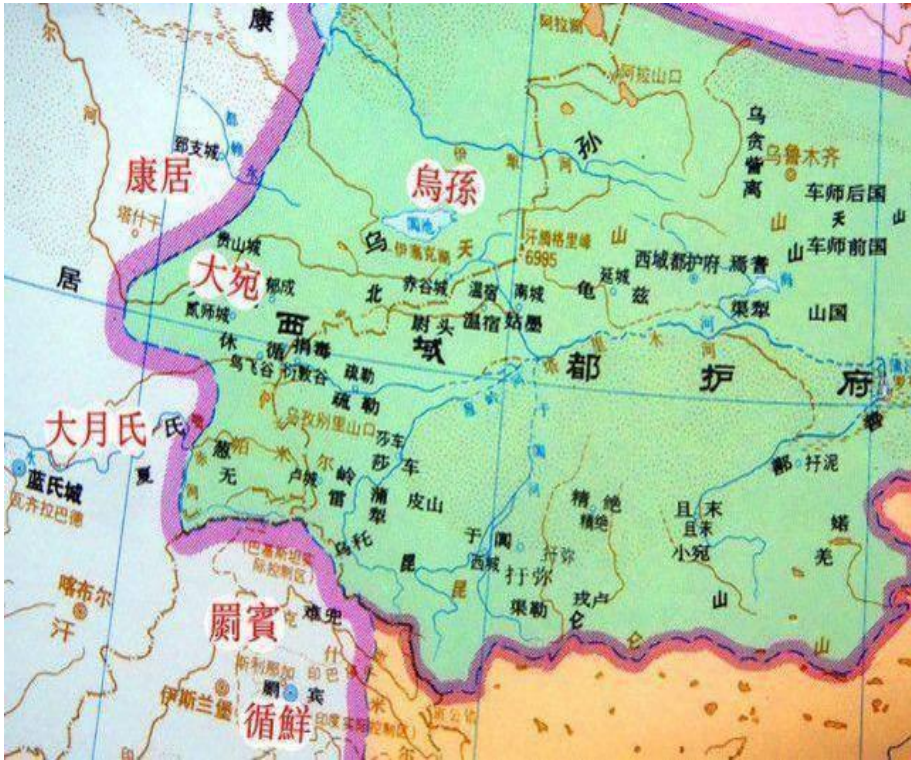
Ek-6

Kabil ve Kuzey Bölgesi

(Markham, 1879, 122)

Ek-7

Batı Han Hanedanlığı Döneminde Doğu Afganistan

(Qixiang, 1982, II, 14)

Ek-8

Batı Han Hanedanlığı Döneminde Sınırlar

(Qixiang, 1982, II, 14)

Ek-9

Camiü't-Tevarih'te Celaleddin İndüs'ta
(https://tr.wikipedia.org/wiki/Cel%C3%A2leddin_Harezmi%C5%9Fah#/media/Dosya:Jalal_al-Din_Khwarazm-Shah_crossing_the_rapid_Indus_river_escaping_Chinggis_Khan_and_his_army.jpg)

Ek-10

Orijinal Moğol Miğferi

(Lane, 2006, 99)

Ek-11

Pervan ve Etrafindaki Eyaletler

(https://en.wikipedia.org/wiki/Districts_of_Afghanistan#/media/File:Afghanistan_provinces_named.png)

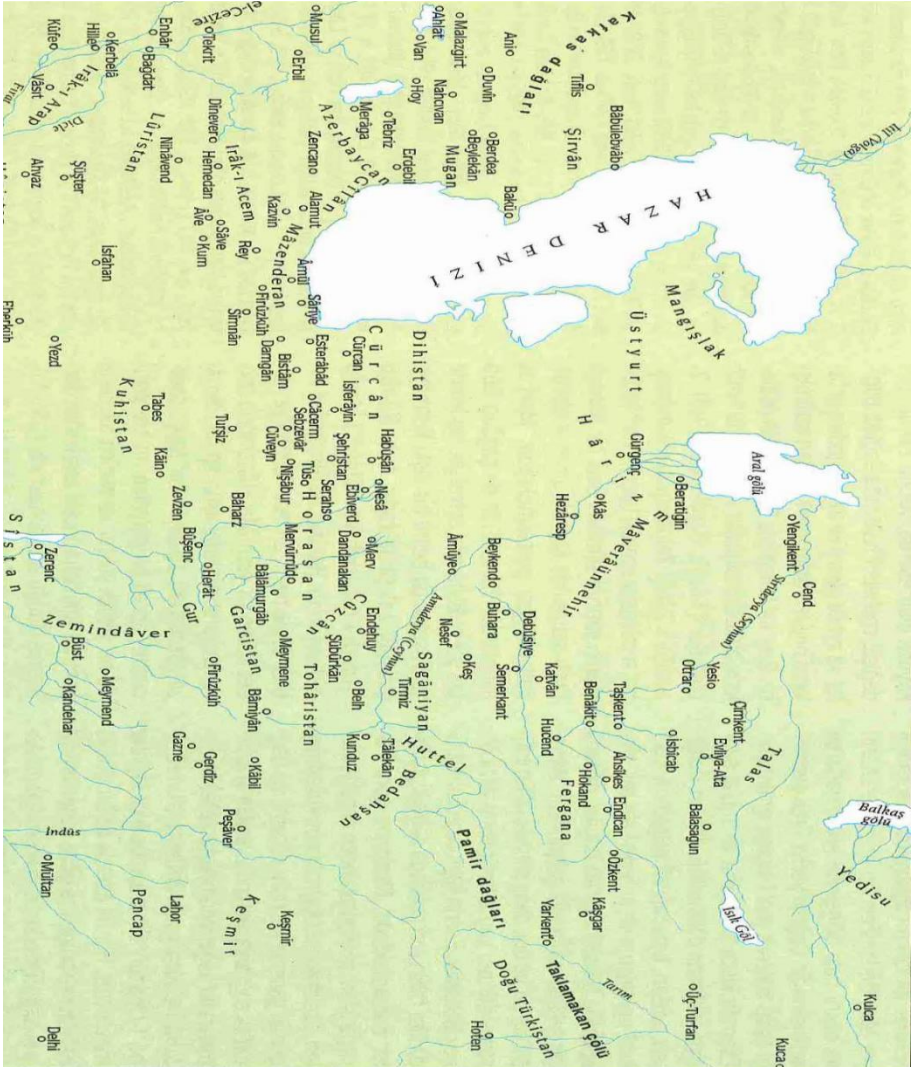
Ek-12

Pervan Bölgesi'nden Çıkarılmış Lotus Pozisyonunda Buda Heykeli

(Tissot, 2006, 330)

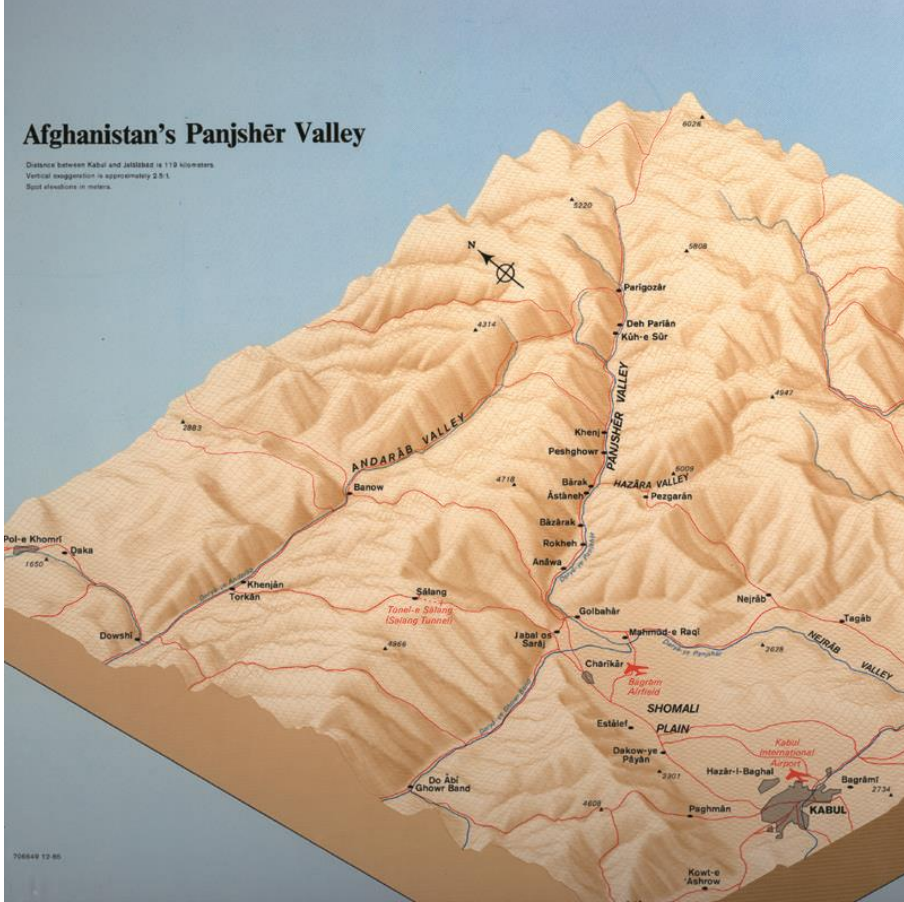
Ek-13

Harezmsahlr

(Taneri, 1997, XVI, 228)

Ek-14

Pencşir Vadisi ve Çevresi

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1985_3D_Afghanistan_Panjsher_Valley_%2830849053106%29.jpg)

Ek-15

Cebel Sirac, Muhtemelen Pervan Savaşı'nın Yapıldığı Yer (Solda)

(<https://earth.google.com/web/@35.1150537,69.22749694,1636.11264402a,6524.45713562d,35y,-0h,0t,0r>)

Ahlâk ve Mantık İlişkisine Dair Bir Değerlendirme*

An Evaluation on the Relationship of Ethics and Logic

Ayşe GÖĞSU UĞUZ*

Öz

İslam felsefesi, Müslümanların fetihleri neticesinde VIII. yüzyılda İslam coğrafyasında ortaya çıkan mantık, matematik, fizik, metafizik, ahlâk ve siyaset alanlarındaki çalışmaları içeren geniş bir ilimdir. İslam felsefesinin önemli bir dalı olan ‘ahlâk’ ilmini esas alan bu çalışmada, ahlâkın diğer ilimler ile ilişkisine kısaca değinilecektir. Ahlâk, özellikle ‘mantık’ ilmi üzerinden felsefî bir tahlile tabi tutulacaktır. Ahlâkın mantık ile irtibatını sağlam bir şekilde sunabilmek, ahlâk kuramlarının sağlıklı bir şekilde oluşturulmasına imkân tanıyacaktır. Çalışmamızda öncelikle ahlâk ve mantık kavramları tanımlanacak, ardından ahlâk ilminin diğer ilimlerle ilişkisini açıklamak için ahlâkın temel meselelerine kısaca değinilecektir. Mantık ve ahlâk ilişkisi maddelendirilerek çalışma sonlandırılacaktır. Nitekim ahlâkın teorik ve pratik olarak başarılı bir incelemeye tabi tutulabilmesi için onun diğer ilimlerle irtibatına göz atmak; ahlâkın, insan hayatına iştirakini artıracak ve önemine yeniden işaret edecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Ahlâk, Ahlâk Felsefesi, Mantık

Abstract

Islamic philosophy is a broad science that includes studies in the fields of logic, mathematics, physics, metaphysics, ethics, and politics that emerged in the Islamic geography in the eighth century as a result of the conquest of the Muslims. In this study, which is based on the 'ethics', which is an important branch of Islamic philosophy, the relationship of ethics with other sciences will be briefly mentioned. Ethics will be subjected to a philosophical analysis, especially through the science of 'logic'. Being able to present the connection of

*Bu çalışma Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde, Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN danışmanlığında yürütülen “*Mantık ve Ahlâk İlişkisi Bağlamında Kategorilerin Klasik İslam Ahlâk Felsefesindeki İşlevi*” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “*The Function of Categories In The Classical Islamic Ethics In The Context of The Relationship of Logic And Ethics*”, supervised by Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN (Ph.D. Dissertation, Ankara University, Ankara/Turkey, 2022).

* Arş. Gör; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Felsefesi, ayse.gogsuuguz@bilecik.edu.tr, orcid: 0000-0001-5061-2548

ethics with logic in a solid way will allow the establishment of ethics theories in a healthy way. In our study, first of all, the concepts of ethics and logic will be defined, then the basic issues of ethics will be briefly mentioned in order to explain the relationship of ethics with other sciences. The study will be concluded by itemizing the relationship between logic and ethics. As a matter of fact, in order for ethics to be subjected to a successful theoretical and practical examination, to look at its relations with other sciences; It will increase the participation of ethics in human life and point out its importance again.

Key Words: Islamic Philosophy, Ethics, Morality, Logic

Giriş

İslam felsefesi, kendi içerisinde nazari/teorik ve ameli/pratik ilimler olarak sınıflandırılmaktadır. Filozofların eserlerinde gördüğümüz bu sınıflamada fizik, matematik ve metafizik nazari ilimler arasında; ahlâk, ev yönetimi ve siyaset ise ameli ilimler arasında yer almaktadır. Pratik ilimler arasında sayılan ahlâk ilmi de ahlâkın bilgisine dair bir sorgulama alanı ile ahlâkın yaşantısına yönelik davranışsal alana ilişkin bir sınıflamaya tabi tutulur. Ahlâk düşünürlerinin bazıları ahlâkın bilgisel yönünü ifade eden bu alana ilişkin bilgiye etik yani ahlâk felsefesi adını vererek iki alanı birbirinden kavramsal olarak ayırmaktadır. Ancak çalışmamızda bizim tercih edeceğimiz teorik ve pratik alanı içeren ‘ahlâk’ kavramı olacaktır. ¹

Felsefenin ilintili olduğu alanları birbirinden keskin çizgilerle ayırmak pek mümkün görünmediği gibi ahlâkın da ilişkili olduğu ilimlerden bağımsız değerlendirilmesi doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu sebeple ahlâk ve mantık kavramları etimolojik olarak tanımlandıktan sonra, ahlâkın diğer ilimlerle ilişkisine kısaca değinilecek, daha sonra mantık özelinde bir ahlâk-mantık ilişkisi vurgulanacaktır.

Abbâsî İmparatorluğu’nun Emevîlerin ardından İslam coğrafyasını hakimiyeti altına alışı VIII., IX. ve X. yüzyılı kapsayan döneme denk gelir. Bu dönemde kadim geleneklere ait eserlerin İslam’ın ve İslam coğrafyasının hâkim dili olan Arapçaya çevrilmesine yönelik çalışmaları içeren tercüme faaliyetleri ile başlayan İslam felsefesinin², İslam dünyasında ‘Hikmet’ olarak anılması ve Mişkâtü’n-nübüvve

¹ Ahlâk ve etik kavramlarının tercihlerine dair detaylı bilgi için bk. Hümeyra Özturan, “Etik ile Ahlâk Arasında: Türkçe Ahlâk Felsefesi Literatürüne Dair Etik Kavramı Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17 (01 Mayıs 2011), 167-204.

² Ayşe Gögsü Uğuz, “Dimitri Gutas’ın Abbâsî Dönemi Çeviri Faaliyetlerine Dair Özgün Yaklaşımı Üzerine”, *4. Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi*, ed. Bahar Altınok - Sevcan Yıldız (Ankara: İksad Yayınevi, 2022), 261.

olarak değerlendirilmesi³, intikal eden mirasın salt bir tercüme faaliyeti olarak görülmeyip Müslümanlar tarafından benimsenmesi; Müslümanların felsefeyi kendi meselelerini anlamlandırma çabası olarak gördüklerine işaret etmektedir. Henüz tercüme faaliyetleri gündemde değilken İslam'ın ilk yıllarında ortaya çıkan iman-amel ilişkisine dair tartışmaların varlığı, İslam ahlâkının felsefi ahlâktan önce de var olduğunu göstermektedir. İslam'ın ana kaynakları olan Kur'an ve sünnete dayalı ahlâk anlayışına sahip İslam filozoflarının ahlâk görüşlerine, Platon, Aristoteles ve Galen'in ahlâka dair görüşlerinin eklenmesi ile İslam düşüncesindeki ahlâk geleneği felsefi bir hüviyet kazanmış ve müstakil bir ilim olarak ele alınabilmiştir.⁴

1. Ahlâk ve Mantık Kavramlarının İncelenmesi

Her kavram kökenini aldığı ve yükselişe geçtiği medeniyetin izlerini taşımaktadır. Ahlâk ve mantık kavramları da felsefi açıdan incelendiğinde köklerinin Antik Yunan'a dayandığı tespit edilecektir. Bu açıdan kavramların Yunanca karşılıklarına çalışmamızda yer verilecektir. Ayrıca 'Klasik İslam Felsefesi' içerisinde bahsettiğimiz kavram ahlâk olunca işaret ettiğimiz dil de Arapça olacaktır. Kavramların Yunanca ve Arapça dilinde etimolojik olarak incelenmesi ise onlara yüklenen anlamların idrak edilebilmesi açısından önemlidir.

1.1. Ahlâk

Ahlâk kavramının Yunanca karşılığı için êthikos (ἠθικός) ve êthos (ἦθος)⁵ kelimeleri kullanılır. Êthos (ἦθος/ἔθος) karakter, alışılmış yaşam tarzı, adet anlamına gelir. 'Êthos'un çoğulu olarak êthea insanların yerleşip oturdukları mağaralar, uğrak yerleri, ikametgahlar; alışıldık uğrak yeri; adetler, görenekler anlamındadır.⁶

Herakleitos'un êthos kelimesini insanın 'daímôn'u(δαίμων)⁷ olarak tanımladığı görülür. Daímôn kelimesine, Tanrı ile kahraman arasındaki bir yerde doğaüstü bir şey; ilahi varlık, insanlara karakterleri dağıtan gibi anlamlar verildiği

³ M. Cüneyt Kaya, "İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 20.

⁴ Ömer Türker, *İslam Felsefesine Konusal Giriş* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 219-220.

⁵ *Glossarium Græco-Arabicum: A lexicon of the mediaval Arabic translations from the Greek*, "ἠθικός" (Erişim 20 Kasım 2022); *Glossarium Græco-Arabicum: A lexicon of the mediaval Arabic translations from the Greek*, "ἦθος" (Erişim 20 Kasım 2022).

⁶ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), "êthos (ἦθος/ ἔθος)", 120.

⁷ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), "daímôn (δαίμων)", 61.

görülür. Kelimenin kökü olarak ‘daíô’ (δαίω) bölmek, dağıtmak; parlamak gibi anlamlara gelmektedir.⁸

Daímôn kelimesinin analizi, ahlâk kavramına verilen karşılığın teyidi için önemlidir. Özellikle ‘*Éthos anthrôpô daimôn*’ cümlesine mealen ‘İnsanın ahlâk karakteri onun yazgısıdır.’⁹ ifadesinin incelenmesi; ahlâk kavramını ‘takdir etme; nasip, kısmet’¹⁰ gibi anlamlara yönlendirmiştir. ‘*Daimôn*’ kelimesinin doğüstü bir güç ile bağlantılı olarak sunulması, insanın kaderinin değişmeyeceği anlamına gelmez.

Ahmet İnam, Sokrates’in ‘*Anexetastos bios ou biôtos anthrôpô*’ sözüne atıf yaparak Herakleitos’un bahsettiği yazgıyı/kaderi insanın kendi çabasıyla değiştirebileceğini söyler.¹¹

Sokrates’in Savunması adlı eserde geçen ‘*Anexetastos bios ou biôtos anthrôpô*’ (ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων)¹² ifadesini ‘sorgulanmayan hayat yaşanmaya değmez’¹³ şeklinde tercüme ettiğimizde, aynı zamanda bu ifadenin ahlâkın yüce bir kaynakla bağlantılı olduğuna ve ahlâkın değişebileceğine de işaret ettiği yorumunda bulunabiliriz.

El-Ahlâk (الاخلاق) kelimesi Arapça ħa-le-kā (ح- ل- ق) kökünden ħulq (خلق) kelimesinin çoğuludur. Ħa-le-kā kökünden türeyen El- ħalq (الخلق) oranlamak, ölçümlemek; bir nesneyi yumuşatıp dümdüz etmek; ağacın budaklarını gidermek; bir nesneden bir nesneyi peyda etmek; bir nesneyi emsalsiz yaratmak anlamlarında kullanılmaktadır. El-ħulūq (الخلق) huy, tabiat ve seciye anlamındadır. El-ħulq ve el- ħalq kelimelerinin ikisi için de ‘insan nefsinde hasıl olan meleke ile fiillerin ondan teklifsiz ve talepsiz olarak sudûr etmesi’ anlamı verilir. Ancak ħulq ile basiret ile idrak; ħalq ile basar ile idrak kastedilir.¹⁴

⁸ Peters, “daímôn (δαίμων)”, 60-61.

⁹ *Éthos anthrôpô daimôn* (ἦθος ἀνθρώπου δαίμων) bk. Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005), 274 (119).

¹⁰ Ahmet İnam, “Candaki Logos”, *Bilim ve Ütopya* (Erişim 21 Kasım 2022).

¹¹ İnam, “Candaki Logos”.

¹² Plato, “Apology”, *Perseus Digital Library* (Erişim 21 Kasım 2022).

¹³ The Apology of Socrates eserinin 38a bölümünde geçen ‘*the life which is unexamined is not worth living*’ ifadesi için bk. Plato, “The Apology of Socrates”, çev. Benjamin Jowett, *The Center for Hellenic Studies* (Erişim 21 Kasım 2022).

¹⁴ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Mubû: Kâmûsü'l-Mubû Tercümesi*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), “ħlq”, 4/3968,3970.

Râgıb el-İsfahanî de ahlâk anlamına gelen ‘huluk’ kelimesinin aslının ‘el-halk’ olduğunu söyler. ‘Huluk’ kalp gözüyle idrak edilebilen şeyler; ‘halk’ gözle idrak edilebilen şeyler için kullanılır. ‘Huluk’ kavramı, insanın davranışlarını kontrol eden bir biçim anlamını da taşır. ‘Huluk’, ‘h-l-k’ köküyle bağlantılı olarak bir şeyi devamlı yapmayı, bir şeye uyum sağlamayı ifade eder. Aynı zamanda ‘huluk’ kavramının, insan nefsinde var olan genel yapı ve bu yapıdan kaynaklanan fiilin kendiliğinden ortaya çıkışına tekabül ettiği de belirtilir.¹⁵

Genel anlamda sözlüklerde ahlâk, Arapça hulû kelimesi ile karşılanmakta bir insanda doğuştan gelen yaratılış özelliği; huy; tabiat anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁶ Kısaca ahlâk, insan nefsinin huy ve eylemlerinden meydana gelen iyi, güzel ve kötü, çirkin olan şeylerden bahseden ilim olarak tanımlanabilir.¹⁷

Ahlâk ve etik kavramlarının kullanımı ile ilgili değişik tercihler söz konusudur.¹⁸ İslam ahlâk düşüncesinde daha çok tercih edilen kullanım etik yerine ‘ahlâk’ kelimesi olmuştur. Etik kavramını tercih edenler ise genellikle bu kavramı ahlâkın teorik kısmı olarak tanımlayıp ahlâk felsefesine karşılık olarak kullanırlar. Onlara göre etik evrensel olanı, ahlâk ise yerel olanı temsil eder. ‘Ahlâk’ kelimesi ile kastettikleri daha çok bir örfün, adetin uygulanışı veya pratik kısmıdır.¹⁹

Yahya b. Adî, İbn Miskeveyh, İbn Sînâ gibi filozofların günümüze Arapça çevirisi ulaşan Galen’in *el-Muhtasar min Kitâbi'l-Ablâk* adlı eserinden hareketle kendi ekleme ve çıkarımlarıyla bir ahlâk tanımı yaptıkları görülür.²⁰ Fârâbî ise ahlâk tanımında Aristotelesçi bir vurgu ile kendi ahlâk tanımını oluşturmuştur. İslam filozoflarının ahlâk tanımlarında esinlendikleri noktalar Antik Yunan’dan olsa da İslam filozoflarının yerli kaynakları yani Kur’an ve sünneti temel alarak ahlâk düşüncelerini oluşturdukları bilinmektedir. Aynı zamanda İslam filozoflarının felsefi ahlâk çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan ahlâk teorilerinin, sonraki dönemlerde İslamî kaynakların yeniden yorumlanmasına da katkısı olmuştur.

¹⁵ Râgıb el-İsfahanî, *Erdemli Yol: ez-Zerî'a ilâ mekârim'i-Şerî'a*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 98.

¹⁶ Yaşar Çağbayır, *Arap Asıllı Türk Alfabesiyle Yazılmış Türkçenin Söz Varlığı: Ötügen Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017), 50.

¹⁷ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, çev. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 85.

¹⁸ Ahlâk kelimesine karşılık olarak İngilizce de moral, morality ve ethics kullanımları mevcuttur. Moral kelimesinin kökeni Latince de tabiat, mizaç, karakter anlamlarına gelen *mores* kelimesinden gelmektedir. Bk. Peters, “êthos (ἦθος/ êθος)”, 120.

¹⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2017), 130.

²⁰ Hümeyra Özturan, *Êtbostan Ahlâka: Antik Yunan Literatürünün İslam Dünyasına İntikali ve Ahımlanışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 117-126.

1.2. Mantık

Mantık kavramının Eski Yunanca karşılığı için logos (λόγος) kelimesi kullanılır. Mantık, akli başında, mantıklı, makûl anlamında lógos (λογικός); söz, sözcük, delil, kanıt, felsefi tartışma, söylev, nutuk akıl, us, zekâ, sağduyu anlamında da logos (λόγος)²¹ kelimeleri ile ifade edilmiştir.

Herakleitos'ta ilk kez kullanımına rastlanan lógos oran anlamında kullanılmıştır. Platon'da lógos, epistémê (ἐπιστήμη)²² tanımı içerisinde bir kişinin bildiği şeyin açıklamasını, hesabını verebilme yetisi şeklinde hakiki bilginin bir karakteristiği olarak tanımlanmaktadır.²³ Sokrates ise epistémê tanımı içerisinde lógos kavramının ne anlama geldiğini tartışmaya açarak onu, bir şeyin ayırt edici bir karakteristiğinin ifadesi şeklinde tanımlar.²⁴ Aristoteles'te lógos 'cins ve tür yoluyla tanım'ın açıklaması ve özellikle etik düzlemde akl-ı selim (orthos lógos/ ὀρθός λόγος)²⁵ ifadesi içerisindeki şekliyle 'ortaya çıkan akıl' olarak kullanılır.²⁶

²¹ Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2011), "λόγος", 402.

²² Dóksa (δόξα) kelimesinin karşısı olarak verilen epistémê kanıtlayıcı, kıyasa dayalı bilgidir. Bk. Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), "epistémê (ἐπιστήμη)", 107-110.

²³ "... Bir insan bildiği zaman, bildiklerinin hesabını verebilir mi, veremez mi?" "Kesinlikle yapabilir, Sokrates." "Az önce konuştuğumuz konuların hesabını herkesin verebileceğini mi sanıyorsunuz?"..." şeklinde çevirdiğimiz Platon'un, *Phaedo* eseri 76b pasajının tamamı için bk. Plato, "Phaedo", çev. Benjamin Jowett, *The Center for Hellenic Studies* (Erişim 24 Kasım 2022).

²⁴ "...Ama dostum, mahkemelerde doğru görüş ve bilgi aynı şey olsaydı, en iyi yarışçılar bilgi olmadan asla doğru görüş sahib olamazlar mıydı? Aslında, ancak, ikisinin farklı olduğu görülüyor... Bilginin, aklın eşlik ettiği doğru görüş olduğunu ancak akıl yürütmeye (dayanmayan) doğru görüşün bilgi alanının dışında olduğunu ve rasyonel bir açıklaması olmayan şeyler bilinemez..." şeklinde bir kısmının çevirisini sunduğumuz; Platon'un, Sokrates ve Theatetus'un diyalogları üzerine olan eserin 201c ve 201d pasajlarının tamamı için bk. Plato, "Theatetus", çev. Benjamin Jowett, *The Center for Hellenic Studies* (Erişim 24 Kasım 2022). Ayrıca aynı eserin "bilginin rasyonel açıklama ile birleştirilmiş doğru görüş olduğunu...bilgi, söz konusu nesneyi diğerlerinden ayıran bazı özellikleri (karakteristik) anlatabilme yeteneğidir..." şeklinde bir kısmının çevirisini sunduğumuz 208c pasajının tamamı için bk. Plato, "Theatetus".

²⁵ Logos'un, orthos lógos içerisinde kullanımının doğru ilke/sebeup (rectia ratio) sonucu ortaya çıkan 'akıl' olarak tanımlandığına dair "...Erdem, yalnızca doğru ilkeye uyan bir eğilim değil, doğru ilkeyle işbirliği yapan bir eğilimdir; ve sağduyu/ ihtiyatlılık, davranış konularında doğru ilkedir..." şeklinde bir kısmının çevirisini sunduğumuz Aristoteles'in *Nicomakhos'a Etik* adlı eserinin 1144b. Pasajının tamamı için bk. Aristotle, "Nicomachean Ethics", çev. H. Rackham, *Persens Digital Library* (Erişim 21 Aralık 2022), 1144b; J. Cook Wilson, "On the Meaning of ΛΟΓΟΣ in Certain Passages in Aristotle's Nicomachean Ethics", *The Classical Review* 27/4 (Haziran 1913), 113-117.

²⁶ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), "lógos", 208-209.

Arapça'da ne-fā-kā (ن - ط - ق) kökünden türemiş olan *mantık* (مَنْطِق) konuşma sanatı, söz söyleme sanatı olarak bilinir. *Nuṭk* (نطق)²⁷ telaffuz etme, söyleyiş anlamlarına gelir. Mantık, akıl yürütmenin ve doğru çıkarımda bulunmanın yapısı ve ilkelerini ele alan disiplindir.²⁸

Antik dönemde mantık 'dikkatli düşünme'nin uygulanabilir bir yolu ve aracı olarak değerlendirilmektedir. Yine antik dönemde mantık denilince ilk akla gelen isimlerden biri Aristoteles'tir. Onun *Kategoriler*, *Yorum Üzerine*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Çürütmeler Üzerine* olmak üzere eserleri mantık adı ile 'Organon' başlığı altında bir kitapta toplanmıştır. Organon'da önermelerin mantıki yapısı, kıyas, tümevarım ve tümdengelim, bilimsel bilginin doğası, yanlış akıl yürütmeler, tartışmanın teknikleri gibi konulara ilaveten; Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserindeki çelişmezlik ilkesi, *Nikomakhosa Etik*'teki entelektüel erdemler ile *Rub Üzerine* adlı eserindeki gerçek/hakikat ve yanlış arasındaki farklar üzerine incelemelerin mevcudiyeti mantığın anlaşılması için önemlidir.²⁹ Mantığın bu eserler bağlamında incelenmesi mantık-ahlâk ilişkisinde kayda değer bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır.

İlk İslam filozofu Kindî (ö.866) ile başlayan, Muallim-i Sâni olarak anılan Fârâbî (ö.950) ile bir disiplin olarak ele alınan mantık ilmi, İbn Sînâ (ö. 1037) ile sistemli bir hale gelmiştir. İslam filozoflarının takip ettiği genel olarak 'Aristoteles mantığı'dır. Onlar, Aristoteles'i takiben mantığın amacını, 'insanın en yüce mutluluğa ulaşabilmesi için ona iyi-kötü ayrımının farkında olmayı öğreten bir araç olarak' tanımlamışlardır. Mantığın amacı, zihnî veya mevcudî olarak bilinenlerden hareketle bilinmeyenlerin açığa çıkarılmasıdır.³⁰

Fârâbî, mantığı, aklı düzelten, yanlış yapılması mümkün olan şeylerde insanı doğru ve gerçek olana yöneltmeye yarayan kuralları veren; mâkuller konusunda insanı yanlıştan ve hatadan koruyan kuralları içeren bir ilim olarak tanımlar. Fârâbî, mantığı zihinlerin tashihi için önemli bir ilim olarak görür. Gerçeğe hangi yollardan ulaşabileceğimiz, zihnimizin kesin bilgiye ulaştığını nasıl tespit edebileceğimiz, zorunlu olarak istenilen bilgiye ulaşma konusunda zihinlerimizi nasıl çalıştırabileceğimiz ve zihinlerimizi yönemsiz, yolsuz bir halden nasıl kurtaracağımızla ilgilenen bir ilim olarak mantığın önemine vurgu yapar. Ayrıca

²⁷ *Glossarium Graeco-Arabicum: A lexicon of the mediæval Arabic translations from the Greek*, "λόγος" (Erişim 21 Kasım 2022).

²⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2019), "Mantık", 289.

²⁹ Louis Groarke, "Aristotle: Logic", *Internet Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 24 Kasım 2022).

³⁰ Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Sözlüğü* (Ankara: Elis Yayınları, 2016), "Aristoteles Mantığı", 59-60.

mantık ilmini bilmeyenleri, fikirlerinin tashihi ve sınanmasının mümkün olmayışı nedeniyle hoş olmayan, korkulması bir halde ve zararda olarak niteler. Fârâbî, zanlarla hareket etmek isteyen kimseler için mantığın zorunlu olmadığını söylerken, aslında mantığın neden önemli olduğuna işaret eder. Fârâbî mantık bilmek ile nahiv bilmek arasında bir benzerlik kurar. İkisini de bilmenin yersiz olduğunu düşünenlere, bu benzerlik üzerinden cevap verir. Mantığa konu olan mâkuller ve mâkullere delâlet etmesi yönüyle kelimelerin kurallara ihtiyacı olduğuna dikkat çeker. Düşüncelerimizin kontrolü ve nefsimizdeki karşılığını tashih etmek ve gerektiğinde yerine doğru olan mâkulleri koymak; başkalarının fikirlerini kontrol ve tashih etmek amacıyla kullandığımız sözlere bir sınır koymak; akla gelen bir düşünceyi tesadüfi hallerle kontrol ve tashihten korumak için belli bir sınıra yani mantık kurallarına ihtiyaç duyarız. İşte bu noktada mâkuller ve onları ifade eden sözler konusunda kesin kuralları belirleyen ilim olarak mantığın zorunlu bir ilim oluşu açığa çıkar. Fârâbî, *insanın fıtrî olarak mâkulleri kavradığı güç, insanın nefsinde oluşan mâkuller* (iç konuşma) ve *dil ile düşüncelerin ifadesi* (dış konuşma) şeklinde ifade ettiği üçlü sınıflama ile belirttiği sözler ile mantık ilmine anlam yükler.³¹

İbn Sînâ ise mantığı bir sanat olarak ifade eder. Mantığın, konusunun arazlarını ve hallerini incelemesinin bazen gerekli olduğunu, ancak bazen konunun incelenmesinin başka bir sanatta, arazlarının incelenmesinin başka bir sanatta olduğunu ifade eder. Mantığın lafızlarla iritibatlı olması mantığın lafızları inceleme sanatı anlamına gelmediğini, *zihindeki şeylere, zihinde bulunmaları bakımından ilişen ve dış dünyada karşılığı bulunmayan şeylerin* mantığın konusu olmaya arazları bakımından tabi olduğunu ifade eder.³² İbn Sînâ, Fârâbî'nin mantık ve dil arasında kurduğu bağı eleştirir. Ona göre mâkuller, bir dilin kurallarına benzetilemez. Mantık, anlamları sınıflamak bakımından anlamlarla ilgilidir ve insanı düşünürken hatadan koruyan, kuralları olan bir araç ve aynı zamanda bilinenden bilinmeyene ulaşmak açısından ikinci akledilirleri konu edinen bir ilimdir. Fârâbî'nin ve İbn Sînâ'nın tanımlarında ortak olan tasavvurât (kavramlar) ve tasdikât (hükümler) ile düşünürken, insanı hatadan koruyan, tanım ve kanıtlama teorisi ortaya koyan ilme verilen isim mantıktır.

33

³¹ Farabî, *İhsâ'ül-Ulûm/İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990), 67-76.

³² İbn Sînâ, *Mantığa Giriş: Medhal*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 17.

³³ Tony Street, *İslâm Mantık Tarihi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 40-43.

İslam felsefesi tarihinde mantığın sistemleşmesinde önemli rolü olan Fârâbî'nin ve İbn Sînâ'nın mantık tanımlarını verdikten sonra ahlâkın diğer ilimlerle ilişkisine değinebiliriz.

2. Ahlâk İlminin Diğer İlimlerle İlişkisi

İslam felsefesi özelinde ele aldığımız İslam ahlâk düşüncesinin ortaya çıkışı VIII. yüzyıla tekabül etmektedir. Bu dönem, İslam dünyasında 'kaderin ele alınışı, insanın sorumluluğu, yaratıcı karşısında insanın özgür iradesi, iyilik ve kötülüğün mahiyetinin sorgulanması, Allah'ın adaleti, insanın ahiretteki konumu³⁴ gibi temel meselelerin tartışıldığı dönemdir. Bu meseleler ele alınırken yalnızca İslam'ın birincil kaynaklarından yararlanılmamıştır. Aynı zamanda İslam coğrafyasında etkisini gösteren Fars, Hint ve Antik Yunan kültürlerinin etkisi ile de ahlâk düşüncesi şekillenmiş ve felsefi nitelik taşıyan bir ahlâk düşüncesine dönüşmüştür.

İyi-kötü, nefis ve güçleri, erdemler teorisi, kötülük problemi, mutluluk, ahlâkın kaynağı, ahlâkın değişip değişmediği, özgürlük, akıl, irade, sorumluluk, ahlâk yasaları, yaptırım, değerler gibi ahlâk ilminin ele aldığı konular çeşitlenmiş ve diğer ilimlerle ilişkili olarak farklı bakış açılarıyla değerlendirilmeye başlamıştır.

2.1. Ahlâk İlminin Ele Aldığı Konulara Kısa Bir Bakış

İslam ahlâk literatüründe *Ahlâkın gayesi, ahlâkın edinimi, erdemler ve ahlâkın pratiği* şeklinde problematize edilmiş temel meseleler vardır.

Antik Yunan'dan beri ahlâkın gayesi olarak 'insanın mutluluğu' düşüncesi benimsenmiştir. Burada bahsedilen mutluluk başka şeyler veya hazlar için istenen bir mutluluk değil, yalnızca kendisi için istenen bizâtihi mutluluktur. Gerçek mutluluğa erişebilmek için kişinin, dünyevî ve uhrevî yönünü fark etmesi ve uhrevî yönüne yani akli erdemlere dönük nefisine hizmet edecek fiillerde bulunması gerektiği açıklanmıştır.

Ahlâkın edinimi meselesinde de, insanın nefsânî güçleri ele alınarak bu güçleri nasıl yöneteceği üzerine, insanın sahip olduğu bitkisel, hayvani ve nâlık güçleri arasındaki ilişki açıklanmaya çalışılmış; nefsin güçlerinin kontrol altına alınması ve kişinin özgür iradesi ile seçimleri bu mesele kapsamında incelenmiştir.

³⁴ Hasan Hüseyin Bircan, "Ahlâk: Mutluluk ve Erdem", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 656.

İnsanın ahlâkın gayesine ulaşabilmesinin bir yolu da erdemlerle donatılmış olmasıdır. Adaletin tüm erdemleri kapsadığı, hikmet, şecaat ve iffet gibi erdemler de ahlâkın temel meseleleri arasında sayılmıştır.

Ahlâkın pratiği meselesi ele alınırken ahlâkın teorik yönünün ahlâki fiillerle desteklenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aristoteles'in "*Erdemin doğasını onun ne olduğunu bilmek için araştırmıyoruz, iyi olmak için araştırıyoruz.*"³⁵ ifadesi de ahlâkın teorik olarak ele alınmasının yeterli görülmediğine ve ahlâki pratiğin gerekliliğine işaret etmektedir. İslam ahlâk düşünürleri de Kur'an-ı Kerim'in ve onun pratiği olan sünnetin, doğru bilginin doğru eyleme dönüşmesi için verdiği mesajları, kendi eserlerinde aktarmışlardır. Aile hayatında, yakın ilişkilerde ve toplum içerisinde birlikte veya bireysel yapılmasını tavsiye ettikleri sohbetler, sanatsal uğraşlar gibi ahlâkın eyleme dönüşmesini kolaylaştıracak faaliyetlere değinmişlerdir.

Ahlâk ilminin diğer ilimlerle ilişkisini açıklamak için kısaca değindiğimiz ahlâkın temel meseleleri kapsamında sunacağımız ilimler kelâm, tasavvuf, psikoloji, sosyoloji, hukuk, siyâset ve mantık ilimleri olacaktır. Çalışmamızın özelinde bu ana başlık altında, özellikle ahlâk ve mantık ilişkisi irdelenecektir.

2.1.1. Ahlâk-Kelâm İlişkisi

Kelâm ilmi Allah'ın sıfatlarını ele alan bir ilimdir. Bu kapsamda yaratıcının adalet sıfatı üzerinden gelişen bir tartışma alanı olarak insanın özgürlüğü meselesine ve özgürlük kapsamında insanın nâtık nefesine dair incelemeler yapması ve iyi ve kötünün kaynağı ve kapsamının araştırılması konularında ahlâk ve kelâm arasında karşılıklı bir ilişki vardır.

Mu'tezile, Eş'âfîlik ve Mâtürîdîlik gibi kelâmî ekoller arasında itikadî konulardaki farklılıklar kadar, bu ekollerin ahlâkî meselelere yaklaşımlarındaki yöntemler; başvurdukları kaynakların çeşitliliği ve ahlâkî ilkeleri anlamlandırma ve yorumlama çalışmalarının farklılığı da söz konusudur. İslam düşüncesinde kelâmî anlamda ilk ahlâkçılar olarak nitelendirilen Mu'tezilî düşünürler iyilik, doğruluk, ilâhî adalet, insanın sorumluluğu gibi konuları ele alarak daha sonra ortaya çıkacak ahlâk teorilerinin oluşumuna da katkıda bulunmuşlardır.³⁶

³⁵ Aristotle, "Nicomachean Ethics", 1103b.

³⁶ Müfit Selim Saruhan, "İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi", *Eskişeyni Dergisi* 28 (Mayıs 2014), 61-62.

2.1.2. Ahlâk-Tasavvuf İlişkisi

Tasavvuf, insanın yaratıcıya olan teslimiyetini esas alan, nefisle mücadeleyi içeren, dünyevileşmeden uzak olmayı insana gaye kılan bir ilimdir.

Tasavvuf, pratik bir ahlâk okulu olarak dinî birikimi ahlâkî açıdan sunmayı hedefleyen bir ilimdir. Tasavvufta doğru sözlü olma, ahde vefa, yoksulu gözetme, enânîyetten arınma, güzel huylar edinme gibi pratik ahlâk tavsiyeleri önemlidir. Ahlâkın hareket noktası olan insanın özgürlüğü meselesi tasavvufta bir gaye olarak ele alınmıştır.³⁷

2.1.3. Ahlâk-Psikoloji İlişkisi

Ahlâk ilmine konu olan varlık ‘insan’ olduğuna göre insanı temel meselesi olarak ele alan, insan davranışlarını sebepleri ve sonuçları ile inceleyen bir ilim olarak *ilmü’n-nefs* yani *psikoloji* ahlâkın ilgili olduğu alanlardan birisidir. Ahlâk ilmi insanların iyi, doğru, güzel haller içerisinde olmasını ve bu hallerin insanda yerleşik olmasını talep ettiği için insanın davranışlarını konu edinir. İki ilmin ele aldığı ortak meselelerden biri de nefis ve güçleridir. Ahlâk eserlerinde insanın bitkisel, hayvani ve nâtik nefsi üzerine bir inceleme yapıldıktan sonra insanın ihtiyatlı davranmasını hedefleyen erdemler teorisinin incelenmesi yine psikoloji alanı ile irtibatlıdır. Ayrıca insanı incelemesi yönüyle psikolojiyi, epistemolojiden, tıptan ve fizikten bağımsız düşünemeyiz. Nitekim insanın maddî yönüyle sahip olduğu şeyler de onun ahlâkî yapısını etkileyecektir.

2.1.4. Ahlâk-Sosyoloji İlişkisi

Sosyoloji, toplumsal olayları sebep sonuç ilişkileri kapsamında değerlendirirken; ahlâkın da toplumsal olayların birey üzerindeki tesiri üzerine odaklanması, sosyolojinin ahlâka kaynaklık ettiğini göstermektedir.³⁸ Ahlâk niçin gereklidir? sorusuna verilecek cevap üzerinden de ahlâkî ilişkilendireceğimiz ilim sosyolojidir. İnsan, toplum içerisinde yaşama ihtiyacı olan ve bulunduğu toplumda kendini güvende hissetmek isteyen bir varlıktır. Ahlâkî edininim konusunda da insana rehberlik edecek olan sosyal yaşantısıdır. Öğrenme türlerinden biri olarak sosyal öğrenmenin ahlâkî anlamda gerçekleşmesi açısından da ahlâk ve sosyoloji arasında bir bağ vardır. Burada bahsedilen öğrenme bilinçsiz değil insanın kendi yeterliklerin farkında olarak toplum ilişkileri arasında bir ahlâk edininiminden söz edilir.

³⁷ Saruhan, “İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi”, 63; Yunus Cengiz, “Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Demirkol, Murat (Ankara: BİLAY, 2018), 31.

³⁸ Cengiz, “Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, 35.

2.1.5. Ahlâk-Hukuk İlişkisi

Ahlâk ve hukuk arasındaki ilişki, iki ilmin de düzensizliği ortadan kaldırma, tutarlılığı içeren anlaşılabilir kurallar bütününe sahip olma ve normatif yapılar olmaları sebebiyle benzer olmalarından kaynaklanır.³⁹ Ahlâki yargılar ve ahlâkın yaptırımını üzerine bir inceleme açısından hukuk ve ahlâk arasında bazı farklılık söz konusudur. Ahlâki denetim mekanizması olarak hukuk yazılıdır ve üst otoriteler tarafından kontrol edilmektedir. Ancak ahlâk kişinin kendi iradesine bağlı seçimleri üzerinden şekillenmektedir. Ahlâkın yaptırım gücünün otoriteye bağlanmamasına rağmen, ahlâkın pratiğinin Fârâbî'nin daha çok üzerinde durduğu 'Erdemli Toplum' ve bu toplumun yöneticisinin etkisiyle kazanılması önemli görülmektedir.

Ayrıca yaptırım gücü olarak hukuk ile ahlâk arasındaki ayırım değer açısından incelenmemelidir. Nitekim hukukun işlerliğini sağlayan ahlâkın aklî ve vicdanî güvencesidir.⁴⁰

2.1.6. Ahlâk-Siyâset İlişkisi

Ahlâki edininim ve erdemler meselesi kapsamında ele alabileceğimiz siyâset ilmi ile ahlâk doğrudan ilişkilidir. Ahlâkın siyaset ile ilişkisini müstakil bir eserle açıklayan Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla adlı eserinde erdemler teorisi kapsamında insanların yaşadıkları yer, başlarındaki yönetici ve ahlâki yapıları ile ilgili detaylı bilgiler sunup, insanın ahlâklı olmasında siyâsetin ne kadar önemli olduğuna değinmektedir. Erdemli bir toplumda adil bir yönetici idaresindeki insanların ahlâk kurallarına uyuşu ile cabil, fasık bir toplumdaki yöneticinin idaresindeki insanların ahlâki davranışları gösterişi ve ahlâki kurallara uyuşu çok farklı olacaktır.*

Fârâbî, erdemli şehrin yöneticisini, sıradan bir insan olmayan, istidat ve kazanımlara sahip, başka bir insanın hükmü ve idaresi altına girmeyen biri olarak tanımlar. İlk başkan adını verdiği bu yöneticide bulunması gereken on iki özelliğe detaylı bir şekilde yer verir. Organlarının gerektirdiği kuvveleri fiile dönüştürebilen, anlama ve kavrama yeteneğine tabiatı gereği sahip olan, hafızası kuvvetli, güzel konuşan, bilgi edinmeyi seven, doğruluğu seven, dünyevî hazlara kanmayan, kararlı, cesur bir bireyin ancak devlet başkanı olabileceğini belirtir.⁴¹

³⁹ Cengiz, "Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi", 32.

⁴⁰ Cengiz, "Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi", 33.

⁴¹ İbrahim Maraş (ed.), *İslam Felsefesi Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2014), 291-293.

Erdemli toplumun idarecisinin sahip olması gereken özellikler açısından bir inceleme siyâset ve ahlâkın birbirinden ayrılmaz ilimler olduğu değerlendirilmesine varmamızı sağlar.

2.1.7. Ahlâk ve Mantık İlişkisi

Mantık ve ahlâk birbiriyle ilişkili iki kavramdır. Ahlâk insanın davranışlarını düzenleyen, onu doğru olan davranışa yönlendiren bir ilimdir. Mantık ise doğru düşünmenin ve düşünceyi doğru olarak ifade edebilmenin ilmidir. İki ilim dalı da ‘doğru’ olanı sunmayı hedeflemektedir. Mantık insana pratik bir biçimde nasıl düşüneceğini öğretir; insanın sağlam argümanlara dayanarak rasyonel bir biçimde düşünmesine ön ayak olan bir ilimdir. Böylece akıl yürütmenin hatalardan uzak bir hal almasını sağlar.

Mantık ve ahlâk bir arada yol alır. Ahlâkın tanımında ‘kendiliğindenlik’ ifadesi yer alır. Yani doğru davranışın herhangi bir baskı veya kısıtlama olmaksızın ortaya çıkışından söz edilir. Mantık da usûl olarak akla doğru düşünmeyi öğreten bir ilim ise aklın işleyişindeki sistem gereği insanın düşünme biçimi de mantığa uygun olarak şekillenir. Böylece karar verirken ‘doğru düşünme’ biçimine sahip olmak ‘doğru davranış’ın tezahür etmesini sağlar.

Ahlâk, meselelere çok yönlü bakmamızı sağlarken olayların çözümünde uygun olan ‘doğru seçeneği’ bulmamızda ve toplumsal yaşama uyumu kolaylaştıran kuralların tespitinde önemli bir rol oynar. Kişinin hem içsel hem de toplumsal konumu açısından istikrarlı bir hayat sürmesinin yolu ahlâkını güzelleştirmesinden geçer. Güzel ahlâkın kazanılması için öncelikle insan, nefsinin ilahi tarafa bakan kısmını yani nefs-i nâtıkasını güçlendirmelidir. İnsanın akıl mertebelerinden en yücesine ulaşması için kuvve halindeki yetilerini bi'l-fiil hale getirmesi icap eder. Mantık bu noktada insana ‘doğru’ düşünme becerisi sunmaktadır. İnsanın var oluşu, kullandığı dil ve düşünme şekli birbirinden ayrılmaz süreçler olduğuna göre mantığın iyi öğrenilmesinin ne kadar ehemmiyetli olduğu anlaşılacaktır.

İnsanın mükemmelleşmesi ve erdemli olması Antik Yunan’da ahlâklı olma konusunda merkezî rol oynar. İyi bir yaşam sürmek ve mutluluğa ulaşmak için insan aklını doğru kullanmalıdır. Aklını sistemli, tutarlı bir şekilde işleten insan, sahip olduğu bu erdem ile ancak diğer erdemlere ulaşabilir. İnsanın yaşantısındaki ahlâkî performansını pratik zekaya sahip olma erdemi ile açıklamak, mantık ve ahlâkın ahengini ortaya koyar.

Bir davranışın ahlâka konu olabilmesi ahlâkî olabilmesi için o davranıştaki niyetin gözetilmesi gerekir. Kant'ın ahlâk sisteminde bunun karşılığı 'ödevden dolayı yapılan eylemler'dir. Yani bir insan 'dürüstlük ilkesi' gereği, ödev bilincini üzerinde taşırsa ve ona göre davranırsa o zaman ahlâkî bir davranış sergilemiş olur. Yani insanın ilkeli davranışları gerçek ahlâkın ortaya çıkması için gereklidir. Eylem düşünceler neticesinde gerçekleştiğine göre, insanın mantık ilkelerine uygun düşünüşü de onu ilkeli davranmaya sevk edecektir.

İnsanın hayatına akılcıca rehberlik edebilme yeteneğine sahip olması onun için iyidir. Ahlâkın yüce gayesi olarak sunulan mutluluk, ahlâkî olarak uygun bir anlamda iyi şeylere sahip olmayı içerdiğinden ve pratik zeka-hikmet erdemiyle donanma üstün bir iyi olduğundan, iyi yaşamak merkezî olarak pratik zekaya sahip olmayı ve onu kullanmayı içerir.⁴² Bu açıklama ile insanın ahlâkın gayesine ulaşabilmesinin yolunun mantıktan geçtiği anlatılmaktadır.

Mantık, ahlâkın pratik zeminini hazırlayan bir ilimdir. Gündelik hayatta insanların birbirlerine karşı özgürlüklerini, sınırlarını tanımlayacak bazı yazılı olmayan ahlâkî kurallar vardır. Hukuki bir yaptırım gücü ile sabitlenemeyen ancak ahlâkî olduğu kesin olan bu kuralları denetleyici bir gücün yokluğunda devreye mantık girecektir. Mantık insanların orantılı düşünmelerini, kıyas yapabilmelerini, içinde buldukları durumu içsel ve dışsal konuşmalarla tertip edebilmelerini sağlayan bir ilim olarak, ahlâk kurallarının uygulanmasını kolaylaştıracaktır. Ahlâk, aklını kullanan insanlara hitap eder. Aklını doğru bilgi elde etmeye yönlendiren ve doğru bilgiyi doğru şekilde eyleme dönüştüren kişi için erdemli bir yol olarak vardır. O halde diyebiliriz ki ahlâkın kolaylaştırıcı bir gücü olarak mantığın rehberliğine ihtiyaç vardır.

'Hikmet' kavramına merkezi bir konum atfederek ahlâk-felsefe-mantık ilişkisi açıklanabilir. Hikmet insanın düşünme gücüne dayanan bir erdem olarak ahlâk ilmi için önemli bir kavramdır. İslam filozoflarının ifadelerinde ise felsefe hikmet olarak görülür ve 'eşyanın hakikatine ulaşmak' gayesinden bahsedilir. İnsan bu gayeye aklı ve duyularının hizmeti ile ulaşmaya çalışır. Ancak insanın aynadaki görüntüsü ile kendi hakikati arasındaki fark gibi, insana duyuların ve aklın sunduğu bilgi zahiri bilgi olabilmektedir. Bazen insanı elde ettiği zahiri bilgi yanıltabilmektedir. Felsefenin kendine tanım olarak aldığı hakikatin bilgisine ulaşma gayesini bu durumda sağlayacak olan mantık ilmi olacaktır. İnsan yanlış ve eksik ilkelere dayanarak hareket eden akla, doğru bilgi ve hükümlerini sunacak kriterleri veren

⁴² Clerk Shaw, *Internet Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 25 Kasım 2022), "Ancient Ethics".

mantık sayesinde felsefenin ve ahlâkın gaye olarak sunduğu hakikate ulaşma yolcuğunda başarılı olacaktır.

Ahlâk ilmi ile uğraşı, ahlâk ilminin pratik yönüyle birlikte teorik yönünün de dikkate alınmasını zorunlu kılar. Çünkü ahlâkın pratik amacını gerçekleştirecek olan davranışa dair bilgidir. Nitekim ahlâk kuramlarını oluşturan, ahlâki olgular ve yaşantılara dair değerlendirmelerdir. Bu değerlendirmeleri kuramlaştıran ise ‘hangi davranışın doğru olduğunun sistematik olarak keşfedilmesi’dir. İşte mantık ve ahlâk arasındaki bağlantı bu noktada ortaya çıkacaktır. İnsan doğru olarak tespit edilen şeylere inanmasına rağmen doğru ve akıllıca görünen eylemler yerine yanlış ve akılsızca görünen eylemleri sıklıkla yapmaktadır. Bu insanın irrasyonel bir etkiye açık olduğunun işaretidir. Doğru bilgi ile çelişen ve doğru davranışın pratiğini engelleyen şey insanın sahip olduğu pratik yargıları ile düşüncelerinin kusurlu bir şekilde bağlantılı olmasıdır. Mantığın yardımı ile insan irrasyonel etkinin farkında olursa kesin bir bilgi arayışına yönelecektir. Böylece doğru davranışın pratiğine dair yönelim artacak ve ancak o zaman ahlâkın pratik gayesi gerçekleşecektir.⁴³

Ahlâk ilminin pratikte ihtiyaç duyduğu nesnellik mantık vasıtasıyla elde edilir. Mantıkî ilkeler ahlâkî hedeflerin gerçekleşmesine hizmet ederler.⁴⁴ Mantık ahlâki ikilemlerin doğasını anlamamız için ahlâka rasyonel ve eleştirel bir yaklaşım sunar.⁴⁵

SONUÇ

Kavramlarla kurulan ilişki sağlam olduğu müddetçe onlara yüklediğimiz anlamlar ile yaşantımız arasında bağ kurmamız da kolay hale gelecektir. Ahlâk ve mantık kavramları da etimolojik kökenleri ile incelendiği zaman görülecektir ki, bu iki kavramın da odak noktasında ‘doğruluk’ kavramı vardır.

Yaşam boyu doğrunun peşinde olmanın, insanın anlam arayışında bir hedef olduğu aşıkardır. Bu nedenle insan,

- yaratılıştan getirdiği kuvve halindeki yeteneklerini bi'l-fiil hale getirebilmek için ihtiyaç duyduğu nazari bilgileri ona sunacak,
- bilinçli, doğru ve yerleşik davranışların pratiği için kendisini tashih edip ona ihtiyaç duyduğu tertibi sunacak,

⁴³ Henry Sidgwick, *The Methods of Ethics* (New York: The Macmillan Company, 1907), 5.

⁴⁴ John Corcoran, “The Inseparability of Logic and Ethics”, *Free Inquiry* 9/2 (1989), 37.

⁴⁵ Eduard F. Karavaev, “Logic and Moral Dilemmas”, *Twentieth World Congress of Philosophy*, ed. Stephen Dawson (Boston, Massachusetts: The Paideia Archive, 1998).

- aklına ışık tutacak, hızlı bağlantı kurabilme yeteneğini artıracak,
- bilinenlerden bilinmeyenlere ilkeli bir şekilde ulaştırabilmesini sağlayacak

bir ilim olarak ahlâk ilmine ve doğruluk esasında mantık ilmine muhtaçtır.

Ahlâkın teorik ve pratik olarak başarılı bir incelemeye tabi tutulabilmesi için onun diğer ilimlerle irtibatına göz atmak; ahlâkın, insan hayatına iştirakını artıracak ve önemine yeniden işaret edecektir. Çünkü ahlâk, insanın yaratılışından gelen esas bir ilimdir ve ona fitri yönünü, eğilimlerini tespit edebilme imkanı sunarak akli erdemlerle donanmış bir hayatı kolaylaştırır. Bu minvalde çalışmamızda ahlâk ilminin diğer ilimlerle ilişkisini, temel ahlâk meseleleri üzerinden inceleyerek kelâm, tasavvuf, psikoloji, sosyoloji, hukuk, siyâset ve mantık ilimleri ile sınırlı tuttuk. Özellikle ahlak ve mantık ilişkisine vurgu yaptık.

Ahlâk üzerine düşünmenin amacı ‘doğru’ olana ulaşabilmek ise bu düşünmeyi çelişkilerden uzak bir şekilde gerçekleştirmek konusunda mantığın ahlâka rehberliği zorunluluk arz etmektedir. Düşüncelerini doğru bilgi ile sınamak ve inançlarını sağlamlaştırmak isteyen herkes için mantık zaruridir.

KAYNAKÇA

Aristotle. “Nicomachean Ethics”. çev. H. Rackham. *Perseus Digital Library*. Erişim 21 Aralık 2022.
<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg010.perseus-eng1:1144b.20>

Bircan, Hasan Hüseyin. “Ahlâk: Mutluluk ve Erdem”. *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2013.

Cengiz, Yunus. “Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Demirkol, Murat. Ankara: BİLAY, 2018.

Cevizci, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 6. Basım, 2017.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 7. Basım, 2019.

Corcoran, John. “The Inseparability of Logic and Ethics”. *Free Inquiry* 9/2 (1989), 37-40.

Çağbayır, Yaşar. *Arap Asıllı Türk Alfabesiyle Yazılmış Türkçenin Söz Varlığı: Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Çelgin, Güler. *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.

Farabî. *İhsâ'ül-Ulûm/İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Ateş. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 3. Basım, 1990.

Göğsü Uğuz, Ayşe. "Dimitri Gutas'ın Abbâsî Dönemi Çeviri Faaliyetlerine Dair Özgün Yaklaşımı Üzerine". 4. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi*. ed. Bahar Altınok - Sevcan Yıldız. Ankara: İksad Yayınevi, 2022.

Groarke, Louis. "Aristotle: Logic". *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 24 Kasım 2022. <https://iep.utm.edu/aristotle-logic/>

Herakleitos. *Fragmanlar*. çev. Cengiz Çakmak. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

İbn Sînâ. *Mantığa Giriş: Medhal*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2013.

İnam, Ahmet. "Candaki Logos". *Bilim ve Ütopya*. Erişim 21 Kasım 2022. <https://bilimveutopya.com.tr/biz-kimiz>

İsfahani, Râgıb el-. *Erdemli Yol: ez-Zerî'a ilâ mekârim'ş-Şerî'a*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2015.

Karavaev, Eduard F. "Logic and Moral Dilemmas". *Twentieth World Congress of Philosophy*. ed. Stephen Dawson. Boston, Massachusetts: The Paideia Archive, 1998. <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Logi/LogiKara.htm>

Kaya, M. Cüneyt. "İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine". *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2013.

Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. çev. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.

Maraş, İbrahim (ed.). *İslam Felsefesi Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Birinci., 2014.

Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Mubît: Kâmûsu'l-Mubût Tercümesi*. ed. Mustafa Koç. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Özturan, Hümeyra. *Éthostan Ablâka: Antik Yunan Literatürünün İslam Dünyasına İntikali ve Alınlanış*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Özturan, Hümeyra. “Etik ile Ahlâk Arasında: Türkçe Ahlâk Felsefesi Literatürüne Dair Etik Kavramı Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17 (01 Mayıs 2011), 167-204.

Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004.

Plato. “Apology”. *Persus Digital Library*. Erişim 21 Kasım 2022. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plat.+Apol.+38a&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0169>

Plato. “Phaedo”. çev. Benjamin Jowett. *The Center for Hellenic Studies*. Erişim 24 Kasım 2022. <https://chs.harvard.edu/primary-source/plato-phaedo-sb/>

Plato. “The Apology of Socrates”. çev. Benjamin Jowett. *The Center for Hellenic Studies*. Erişim 21 Kasım 2022. <https://chs.harvard.edu/primary-source/plato-the-apology-of-socrates-sb/>

Plato. “Theatetus”. çev. Benjamin Jowett. *The Center for Hellenic Studies*. Erişim 24 Kasım 2022. <https://chs.harvard.edu/primary-source/plato-phaedo-sb/>

Saruhan, Müfit Selim. “İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi”. *Eskiye Dergisi* 28 (Mayıs 2014), 53-66.

Shaw, Clerk. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 25 Kasım 2022. <https://iep.utm.edu/a-ethics/>

Sidgwick, Henry. *The Methods of Ethics*. New York: The Macmillan Company, 7. Basım, 1907.

Street, Tony. *İslâm Mantık Taribi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2016.

Türker, Ömer. *İslam Felsefesine Konusal Giriş*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2020.

Vural, Mehmet. *İslâm Felsefesi Sözlüğü*. Ankara: Elis Yayınları, 3. Basım, 2016.

Wilson, J. Cook. “On the Meaning of ΛΟΓΟΣ in Certain Passages in Aristotle’s Nicomachean Ethics”. *The Classical Review* 27/4 (Haziran 1913), 113-117. <https://doi.org/10.1017/S0009840X00004996>

Glossarium Græco-Arabicum: A lexicon of the mediæval Arabic translations from the Greek. Erişim 20 Kasım 2022.

https://glossga.bbaw.de/results.php?gr_lexeme=%E1%BC%A0%CE%B8%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82.html

Glossarium Græco-Arabicum: A lexicon of the mediæval Arabic translations from the Greek. Erişim 20 Kasım 2022.

<https://glossga.bbaw.de/glossary.php@id=115960.html>

Glossarium Græco-Arabicum: A lexicon of the mediæval Arabic translations from the Greek. Erişim 21 Kasım 2022.

<https://glossga.bbaw.de/glossary.php@id=115163.html>

ÇEVİRİ

1241-1242 Yılında Srem Bölgesindeki Kumanlar ve Moğollar: Tehlikenin Boyutu Üzerine Bir Tartışma

*Cumans and Mongols in the Region of Srem in 1241-1242: A Discussion on the Extent
of Devastation*

Yazan:

Đura HARDI*

Çeviren:

Ebru Emine OĞUZ**

Öz

Macar Kralı IV. Bela, 1241'de Moğolların Macaristan'ı işgalinin arifesinde, ülkeyi olabildiğince başarılı bir şekilde savunmak amacıyla Kumanları devletine kabul etmiştir (1239). Kumanlar, daha önce Karadeniz bozkır bölgesinde Moğollarla çatışmışlar ve onlar tarafından tehdit edilmişlerdir. Ancak hanları Kotyan'ın öldürülmesinin ardından 1241'de Macaristan'ı terk ederek, komşu Bulgaristan'a sığınmışlardır. Güneye doğru geri çekilme sırasında Macaristan'ın Srem (Marchia) sınır bölgesini harap etmiş olan silahlı Moğollar, bundan kısa bir süre sonra söz konusu topraklardan geçmişlerdir. Yazar, bu konu bağlamında tarih yazımında hala dikkate alınmayan bilinen ve dolaylı kaynakların analizi ve tarihçiliğin görüşlerine dayanarak, Srem ve Macaristan'ın güneyindeki bu alanlarda 1241'den 1242'ye kadar olan Kuman ve Moğol tahribatının olası boyutunu araştırmaktadır. Ayrıca makalenin yazarı, özellikle Kumanların Marchia'yı yok etmesiyle şoke olan Usta Roger'ın haberlerine karşı eleştirel bir yaklaşım benimsemektedir. Raporu inandırıcı olmasına karşın yazarın, işgalden önce veya sonra Srem'de kalma fırsatı olmamıştır. Yazar Kuman ve Moğol istilasının, Srem'deki nüfusun azalması ve yerel ekonomik hayatın

* Prof. Dr., Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski Fakultet, e-mail: djurahardi@ff.uns.ac.rs; Orcid no: 0000-0001-9198-0638.

Bu makale 2016 yılında Novi Sad of Istraživanja-Journal of Historical Researchers 27'de 84-105 sayfa aralığında yayınlanmıştır.

** Dr., e-mail: ouzebru2000@gmail.com; Orcid no: 0000-0002-1653-3325.

bozulmasını tam ve dramatik bir şekilde etkilemediğine, bunun yerine bahsedilen istilanın yalnızca bazı kesimlerinde yıkıcı sonuçları olduğuna inanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Srem (Syrmia), Kumanlar, Moğollar, 1241, güney Macaristan, IV. Bela, John Angelos.

Abstract

On the eve of the Mongol invasion of Hungary in 1241 in order to defend the country as successfully as possible the Hungarian King Bela IV welcomed Cumans to his state (1239). They had previously clashed with the Mongols in the area of the Black Sea region of steppes and they were threatened by them. However, after the murder of their khan Kotyan, Cumans left Hungary in 1241 and found refuge in neighboring Bulgaria. During the retreat southward they devastated the Hungarian border area of Srem (Marchia) and shortly after that armed Mongols themselves passed through this land. On the basis of the analysis of known and indirect sources still not considered in historiography in the context of this topic and based on the views of historiography the author investigates the possible extent of Cuman and Mongol devastation of Srem and these areas in the south of Hungary from 1241 to 1242. The author of the paper adopts a critical approach towards the news of Master Roger, who was particularly shocked by the Cuman destruction of Marchia. His report was credible, but the writer did not have the opportunity to stay in Srem before or after the invasion. The author believes that the Cuman and Mongol invasion did not fully and dramatically influence the depopulation of Srem and the disruption of the local economic life; instead, this invasion had devastating consequences only in some of its segments.

Keywords: Srem (Syrmia), Cumans, Mongols, 1241, southern Hungary, Bela IV, John Angelos.

1241-1242 yılları arasında Macaristan'ın Moğol istilası, Avrupa'nın bu bölümünün tarihinde derin bir iz bırakan bir olay olmuştur. Silahlı çatışmanın düzeyi, insanların çektiği acıların boyutu, ülke ve zenginliğinin yanı sıra nihayetinde ona eşlik eden korkunun zulüm ve psikozu nedeniyle işgal, örneğin Usta Roger¹ veya manevî kardeşi ve tanıdığı Split Başdiyakoz Thomas gibi bu olayın çağdaşları,

¹ Rogerius, *Carmen Miserabile*, 543-588; Master Roger's, *Epistle*: 132-227; Hırvatçadan M. Srdelić tarafından tercümesi gerçekleştirilen Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile* ile mukayese yapılabilir.

yetenekli yazarlar üzerinde güçlü bir izlenim bırakmıştır². Öte yandan, bugüne kadarki tarihçiler, bunlardan biri kesinlikle Moğol yıkımının boyutu meselesi olan, Moğolların Macaristan'ı işgali ve sonuçlarıyla ilgili birçok argümanla çok fazla dikkat çekmişlerdir³. 1241-1242 döneminde ikinci adı Srem ya da Marchia'nın tahribatıyla sınırlı olacak araştırmamız vasıtasıyla makalemizde bu konuya katkımızı sunmak istedik. Başka bir deyişle ifade edecek olursak sadece eski Macaristan'ın güney sınırında bulunan bir sınır bölgesinin kaderine odaklanacağız.

Orta Çağ boyunca stratejik konumu ve göreceli zenginliği nedeniyle Fruška Gora'nın güney yamaçlarındaki bu verimli bağcılık bölgesi, mecazî olarak, kuzey ve doğusunda Tuna, güneyinde ise Sava gibi iki büyük nehrin su yolu tarafından belirlenen, işgal ettiği alanı oldukça aşan, kıyaslanamayacak kadar büyük bir öneme sahiptir. Tuna Nehri'nin yolunu izleyerek Orta Avrupa'dan Balkan yarımadasının içlerine - İstanbul ve Küçük Asya'ya ya da Adriyatik kıyılarına doğru konumlanan ülkelere - giden nehir ve kara yolu üzerindeki Srem, kaçınılmaz duraklardan biri olmuştur⁴. 12. yüzyılın büyük bölümünde Bizans ve Macaristan sürekli olarak bu sınır bölgesi etrafında savaşmıştır. Bununla birlikte İmparator I. Manuel Comnenus'un (1180) ölümünden sonra, imparatorluk tahtının olası halefi, dönemin Macaristan hükümdarı olan Kral III. Bela (1173-1196), Bizans İmparatorluğu'nun gerilemesinden yararlanarak, Sava ve Tuna arasındaki bölgeyi yeniden topraklarına katılmıştır⁵. İki nehir arasında yer alan Srem'in bu yakası (lat. Sirmia Citerior), 1241'de aniden ve şiddetle kesintiye uğrayacak bir barış ve gelişme dönemine sahne olmuştur.

Moğolların Macaristan ve Orta Avrupa'yı işgal ettiği yılda Srem'in kaderi daha da belirginleşmiştir, çünkü Moğollardan önce Macaristan'a gelişi doğrudan Moğol tehdidiyle bağlantılı olan göçebe bir halk olan Kumanlar tarafından harap edilmiştir. Bu nedenle Srem, kısa bir süre içinde (1241 baharı ile 1242 baharı arasında) iki süvari ordusu tarafından iki kez harap edilme talihsizliğine uğramıştır. Kuman ve Moğolların bir bölgeyi tahribatının bu yıkıcı sinerjisi tarihçilerin dikkatinden kaçmamıştır. Gyula Pauler bile Srem söz konusu olduğunda, Kumanların ve ardından Batu Han'ın Moğol kuvvetlerinin güzergâhının tesadüfî

² Thomas Archid., Hist. Saloniata, ch. XXXVI-XXXIX, 132-178; İngilizce çevirisi: Archdeacon Thomas of Split, Hist., XXXVI-XXXIX, 252-305; Moğol istilası kaynağı için bkz. Splitli Thomas'ın: Sweeney 1982: 156-183

³ Tarihçesinin özeti Borosy: 3-20; Font 2011: 691-698.

⁴ Andrić 2008b: 29-30.

⁵ Makk 1989; Kalić 2007: 31-44.

olduğunu kaydetmiştir⁶. Son yıllarda, Stanko Andrić'in Frankavila'daki (Mandelos) Kutsal Haç Manastırı'na adanmış çalışmasının bir bölümü Frankavila köyünün (ve aslında tüm Srem bölgesinin) Kuman ve Moğollar tarafından yıkımının analizine ayrılmıştır⁷. Son olarak 1241-1242 yıllarında meydana gelen Srem'in tahribatı, tarihyazımsal bir gerçek olarak, Orta Çağ Macaristan'ında Kumanlar veya Moğollar hakkında yazan ve Avrupa'nın bu bölümüne ilişkin tarihi konuları araştıran bir dizi araştırmacının çalışmasında yer bulmuştur. Bu nedenle bunun hakkında yeni ve orijinal bir açı sunmanın zor olacağına iyi bilinen bir gerçek olduğu ifadesine katılmamız mümkün değildir⁸. Bununla birlikte yakın zamanda, Srem'de işlenen olağandışı suçla – para sahteciliğiyle – ilgili 1253'teki bir yasal anlaşmazlığın sonucunun sosyal ve ekonomik bağlamı hakkında bir makale yazdığımızda, mevcut verilere dayanarak, Srem'deki Kuman ve Moğol yıkımının kapsam ve sonuçları sorusunu bir kez daha ele alacağımız bir tartışma hakkında mantıksal olarak bir fikir empoze edilmiştir⁹. Varsayımlarımızın haklı olduğuna inanarak, selef tarihçilerimizin görüşlerini dikkate almaktan ve sonunda diğer kaynakların içeriğine ulaşmak adına kendimizi 1253 Fermanı gibi bu olaylarla ilgili bilinen kaynakların analizine yeniden adamaktan başka yapacak bir şeyimiz bulunmamaktadır.

Tarih yazıcılığı 1241-1242 yıllarında Srem'deki olaylar hakkında iki kaynaktan doğrudan bilgi almaktadır. Biri doğrudan Kumanlarla, ikincisi de bu bölgedeki Moğollarla ilgilidir. Kronolojik olarak Moğol istilasından önce gelen Srem'deki Kuman tahribatı hakkında çok daha fazla şey bilmekteyiz, çünkü Moğol istilasına tanık olan Usta Roger bunu *Epistola magistri Rogerii'deki Miserabile Carmen super Destructione Regni Hungariae per Tartaros* adlı çalışmasında tüm önemli ayrıntılarıyla anlatmıştır. Bilindiği gibi Roger Puglia doğumlu bir din adamıdır. 1230'larda bir papalık elçisi ve Praeneste Jacopo de Pecoraria piskoposu kardinal eşliğinde Macaristan'a gelmiş; burada başarılı bir dinî kariyere sahip olmuştur. 1249'dan 1266'ya kadar elinde tuttuğu Split Başpiskoposluğunun tahtındaki en saygın Macar başpiskoposlarından biri olarak ölmüştür. Bir anda ise Moğol istilası onu Veliki Varadin'de (Oradea Mare; Nagyvárád) bir din adamı konumunda yakalamıştır. Moğol esaretine düşmesine rağmen daha sonra mutlu bir şekilde

⁶ Pauler 1899: 158-159, 185.

⁷ Andrić 2005: 58-61.

⁸ Strakosch-Grassmann 1893: 74-75; Miladinović 1903: 116; Hóman 1939: 543, 555; Pavičić Tresić 1942: 64-91; Ćirković 1969: 60; Id. 2008: 5; Kristó 1986:119; Id. 1987: 1424, 1426-1427, 1438; Vásáry 2005: 65; Jackson 2005: 69; Gašić 2010 (1944): 45, 123; Bubalo, Mitrović, Radić 2010: 58; Uzelac 2015: 40.

⁹ Hardi 2015: 245-255.

kurtulmuştur. İşgalden kısa bir süre sonra (ve kesinlikle 26 Haziran 1244'ten önce) patronu Kardinal Pecorarius'a gönderilen "mektupların" edebî biçiminde, Macaristan'ın Moğollar tarafından yıkımı hakkında kapsamlı bir açıklama kaleme almıştır. Tarihçiler, eserin tarihsel bir kaynak olarak son derece güvenilir olduğu konusunda hemfikirdir; hatta dahası, verilerin kapsamı ve önemi 1241-1242 yılları arasında Macaristan'daki olayların yeniden inşası için ana kaynaklardan biri durumundadır. Roger trajik olayları açıklarken, mantıksal olarak Macaristan'da Kumanların gelişine ilişkin Pandora'nın, IV. Bela ile soyluları, babasının eski baronu olan Kral II. Andrew arasındaki gizli çatışmayı anlatan kutusunu açan kaçınılmaz soruyu içeren siyasî ve sosyal olayları daha geniş bir bağlamda araştırmıştır¹⁰.

Bu fırsatı kullanmak, Türk kökenli göçebe bir halk olan Kumanlar'ın 13. yüzyılda Macaristan ve Güneydoğu Avrupa tarihindeki rolü hakkında, koşulları anlamak için gerekli olduğu ölçüde, daha ayrıntılı olarak konuşmak adına, Srem'in gelecekte Kumanlar tarafından yok edilmesine yol açacak koşullar haricinde amacımız değildir. Sonuçta bunların hepsi tarih yazımında bilinen gerçeklerdir¹¹. Orta Avrupa'ya gerçekleştirilen Moğol saldırısının ardından muhtemelen 1239 sonbaharında, Avrupa ilerleyişinin komutanı Batu Han tarafından yönetilen Moğol kuvvetlerinin Güney Rusya şehirleri Pereyaslav ve Chernihiv'i fethettiği dönemde¹² Macar Kralı IV. Bela, Hanları Kotyan (Köten) liderliğindeki Kuman milletini ülkesine kabul etmiştir¹³. Roger'ın belirttiği gibi diğerleri arasında yaklaşık 40.000 aile olduğu söylenmektedir¹⁴. Başka bir deyişle bu karşılıklı bir ittifaktır.

Henüz 1230'ların başlarında, Karadeniz bozkırlarının geniş bölgesindeki en önemli Kuman hükümdarı olan deneyimli han Kotyan, birkaç Kuman kabilesinin yaşlısı durumundadır. Emrindeki askerî güç sayesinde Güney Rus prensleri

¹⁰ Roger ve eski literatürün bir incelemesi ile yaptığı çalışma hakkında bkz.: Almási 1987: 51-57; İD. 1988: 9-14; İD. 1994: 576577; İD. 2016: 55-82.

¹¹ Macaristan ve Güneydoğu Avrupa'daki Kumanlar hakkında daha yeni araştırmalar: Pálóczi Hhorvát 1989a (İngilizce çeviri: Id. Paloczi-Horvath 1989b); Berend 2001; Vasary 2005; Korobeinikov 2008: 379-412.

¹² Kumanların Macaristan'a gelişinin kronolojisi için bakınız: Pauler 1899: 149, 512 (ref. 130); Solymosi 1986: 146; ile karşılaştırın: Čerepnin 1977: 197.

¹³ Latin kaynaklarında adı "Kuthen": Rogerius, Carmen Miserabile, 553; Rus kroniklerinde: "Котян": Іпат'евскаја летопис', 717.

¹⁴ Rogerius, Carmen Miserabile, 2, 554. Tarih yazımında 1239'da Macaristan'a giren Kumanlar hakkında çeşitli görüşler vardır. Yorumlar 40.000 aileden 40.000 savaşıya kadar uzanmaktadır. Her halükarda 40.000 aile sayısı birçoklarına göre abartılıdır. 70-80.000'den fazla olamayacağına inanan Pálóczi Horváth, olası Kuman sayısının yapıcı bir analizini sunmaktadır. Pálóczi Horváth 1989a: 52-53; ayrıca sununla karşılaştırın: Berend 2001:71-72.

arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır¹⁵. Galiçya Prensi Mstislav Mstislavich'in müttefiki ve kayınpederidir. Torunlarından biri olan Ana (Mstislav Mstislavich'in kızı), Volhynia Prensi Danilo Romanoviç'in karısıdır, diğer torunu Maria ise Galiçya tahtının Macar talibi, Kral II. Andrew'un oğlu ve Bela'nın küçük kardeşi Prens Andrew († 1233/4) ile evlidir¹⁶. Hanedanlık bağlantılarını göz ardı edecek olursak Kotyan'ın önemi, öncelikle tüm Macar krallarının hak iddia ettikleri uzun Galiçya mücadelesi nedeniyle Macar sarayında daha önceden de iyi bilinmiş olmalıdır. Kotyan aslında bu mücadele sırasında Macaristan'ın rakipleri Mstislav Mstislavich ve ardından Danilo Romanovich'i desteklemiştir. Son olarak ise Macaristan ve Kumanlar arasındaki bağlantı, Hıristiyanlığın Macar misyonerler tarafından ulusun bir parçası arasında yayılması doğrultusunda yansıtılmıştır. Macaristan'ın güneydoğu sınırlarındaki (Moldavya, Eflak) Kumanya bölgesinde, yetki alanı Olt ve Seret nehirleri arasında uzanan bir Kuman Piskoposluğu (1229) kurulmuştur¹⁷. 1238 yılı boyunca Kotyan'ın ordularını yenen ve eski düşmanları olan Moğollar, 1223'te Kalki Nehri'ndeki savaştan ve onlara boyun eğdirmek niyetinde olmamalarından itibaren yardım, sığınma hususlarında Macar kralına başvurmaya karar vermişlerdir¹⁸. Öte yandan Bela, Kotyan'ın Kumanlarının askerî gücüne saygı duymakta ve görünüşe göre Macaristan'ın Moğollardan sonraki savunmasında onlara ciddi şekilde güvenmektedir. Bu nedenle Bela'nın, Kotyan ve halkının ülkeye girmesine, muhtemelen Tuna ve Tisza ile Tisza, Tamis ve Keres arasında bulunan "merkez bölgelerine" (ad mediculum terre sue) yerleşmelerine izin verme taahhüdü pragmatik bir karar olarak görünmektedir. Bahsi geçen kararın, Kumanlar ve liderlerinin Macaristan'a geldiklerinde en azından resmî olarak Hıristiyanlığı kabul etmeleri nedeniyle Kilise'nin bir kesimi tarafından desteklenmiş olması mümkündür. Öte yandan György Györffy'nin ifade ettiği üzere, tıpkı Macar soyluları gibi, Tatarların da ülkesine saldıracağını söylediği Suzdal Prensi Juri Vsevolodovich sayesinde, daha önce Doğu'dan Macar kralına (1237) güvenilir haberler getiren Julijanus başkanlığındaki dikkatli Dominikliler de bu tercihe karşı çıkmışlardır¹⁹.

Ancak Macar topraklarına girdikten sonra sığır-göçebe olan Kumanlar ile Macaristan'ın tarım nüfusu arasında yerel çatışmalar ve düşmanlıklar başlamıştır.

¹⁵ Nagirnyj 2011: 184-188, 200, 203, 224-225.

¹⁶ Wertner 1892: 454-455; Vojtovič 2006: 522-523, 526; Dańbrowski 208: 506-512, 563-570.

¹⁷ Pálóczi Horváth 1989a: 42; Spinei 2008: 413-445.

¹⁸ Kotyan'da daha fazla ayrıntı şurada: Golovko 2007: 78-87; Korobeinikov 2008: 388-391, 404.

¹⁹ Rogerius, Carmen Miserabile, II, XII: 553-554, 559; Pauler 1899: 149; Györffy 1981: 17-19.

Daha yüksek bir siyasî düzeyde ise çatışmalar Macar soylularının, IV. Bela'nın koruması altındaki Kuman askerî seçkinlerine karşı düşmanlığını gizlemiştir. Tarihçilik, söz konusu düşmanlığın sessiz kalmayan tezahürleri hakkında daha fazla ayrıntı için Roger'ın çalışmasına bir kez daha teşekkürlerini sunmalıdır²⁰. Kuman-Macaristan ilişkilerindeki gerilimin en dikkat çekicisi Macaristan için muhtemelen en olumsuz anda tezahür etmiştir. 1241 baharının başlarında, Batu Han tarafından yönetilen Moğol ordusunun ana kısmı Karpat dağlarını başarıyla geçmiş ve sınır bölgelerindeki Macar direnişini kırmıştır. Moğol askerleri, IV. Bela'nın ordusu ve müttefikleri için buluşma yeri olarak belirlenen Pest ve Pest'e kadar talan ederek ülkenin kuzeydoğu bölgelerini çoktan harap ederken, Han Kotyan maiyetiyle birlikte vahşice öldürülmüştür. Bu olay 17 Mart 1241'de Moğolların Vác'ı fethinden sonraki günlerde gerçekleşmiştir. Söz konusu eylemin nedeni, Moğolların Macaristan'a yönelik saldırılarının ana faillerinin Kumanlar ve Hanları olduğu suçlamasıdır. Yani Macar aristokratlarının güvensizliğini gidermek için Han Kotyan, ailesi ve en yakın çevresi ile "ittifak" ın bir tür garantörü olmayı "kabul etmiştir". Bu nedenle halkından ayrılarak IV. Bela'nın gözetiminde Budapeşte'de bir nevi gözaltında tutulmuştur. Ayrıca önde gelen rehinelerin güvenliği Macar kralı tarafından şahsen garanti altına alınmıştır. Daha da paradoksal olarak Kumanlar, önceki çağrılara istinaden Macar müttefikleri olarak gittikleri Peşte'deki askerî kampa giderlerken efendilerinin öldürüldüğü haberini duymuşlardır. Kumanların tepkisi tahmin edilmektedir. Ters yöne dönmüş ve halklarını yeniden topladıktan sonra Macaristan'dan ayrılmak üzere güneye yönelmişlerdir. Hanlarının öldürülmesinin intikam dolu gazabından ilham alarak yollarının her yerini yakıp yıkmış ve orada buldukları insanları öldürmüşlerdir. Bir noktada Tuna'yı geçerek, Roger'ın bize bildirdiği gibi Marchia'ya doğru ilerlemişlerdir²¹. Roger ve çağdaşları için "Marchia"nın, bölgedeki eski Macaristan sınırının hatırasını koruyan bugünkü Srem bölgesinin (bugün Sırbistan'da, daha az ölçüde Hırvatistan'daki) yaygın, ikinci bir adı olduğunu tekrar etmemiz gerekmektedir (11. yüzyıl)²². Bununla birlikte, o sırada, Roger'ın yazısındaki iki Marchia yerleşiminin anlamından, (*Franka villa; Villa Sancti Martini*) Marchia'nın coğrafi terim olarak çağdaşlara Sremska ve Vukovska ilçelerinin

²⁰ 20 Rogerius, Carmen Miserabile, III, VII-VIII, XII, XIV, XXIV, 554, 556-557, 559, 560-561, 566-567. 21 Rogerius, Carmen Miserabile, XV-XVI, XXI-XXII, XXIV-XXVI, 561-562, 564-568; Kristó 1984: 1245-1247. 22Bu Rogerius, Carmen Miserabile, XXVI, 568; Csánki, 1894: 236, 352-353.

²¹ Rogerius, Carmen Miserabile, XV-XVI, XXI-XXII, XXIV-XXVI, 561-562, 564-568; Kristó 1984: 1245-1247.

²² Györfy 1959: 24; Kristó 1988: 456-457; Zsoldos 2000: 112-115.

bir kısmını gösterdiği çıkarılabilmektedir²³. Bu sınır bölgesinin Kumanların Macaristan'dan çekileceği yer olduğunu bizlere aktaran Roger, Marchia'daki yani Srem'deki gelişmelerle ilgili olarak ayrıca şunları söylemiştir:

“Marchia halkı, geldiklerini bilerek, toplandılar ve Marchia sınırında kendileriyle bir çatışmaya girmeleri için onları karşılamaya gittiler. Ancak güçlendiler ve kaçmaya başladılar, bu yüzden Kumanlar Marchia'yı ele geçirdi ve efendilerinin ölümü için [sakinlerine karşı] acımasız bir misillemede onları yok etmeye başladılar... Ve daha zengin köyleri, kesinlikle senatör Franka villasını (Mandelos), St. Martin (Martinci) köyünü ve diğerlerini yok ettikten ve bir sürü para, at ve sığır toplayıp ülkeyi harap ettikten sonra, Bulgaristan'a taşındılar²⁴ ”.

Roger'ın çalışmasının 26. bölümünün içeriği 1241'de Srem'in kaderinin yeniden inşası için çok önemli veriler sağlamaktadır. Çalışmasında doğrudan tanık olduğu birçok olayı anlatmasına rağmen Roger, muhtemelen bu olayların doğrudan görgü tanığı olan bir kaynağından aldığı haberler sayesinde Srem'deki durumu dolaylı olarak bilmektedir. Ancak bu varsayım, raporunun güvenilirliğini sorgulamamaktadır. Yani Roger'ın 1241 yılından önce ya da hemen sonra Srem'e seyahat etme şansı olmadığı açıktır. Bu sonuç Roger'ın Kumanlar ve Srem ile ilgili başka bir çalışmasından elde edilen verilere dayanarak yapılabilmektedir. Bu muhtemelen 1240 yazında Kumanlar Macaristan'a geldikten sonra Banoştor'da gerçekleşen bir devlet konvansiyonunun açıklamasıdır²⁵. Burada Macar baronlarının ve Kumanlar'ın temsilcileri, sahada giderek artan karşılıklı çatışmaları susturmak için bir araya gelmişlerdir. Toplantıda, o zamana kadar bir arada bulunan ve sayıca çokluğu nedeniyle Macarlar için silahlı bir tehdit oluşturan Kumanlar'ın, subaylarının önderliğinde ayrılarak Macaristan'ın münferit vilayetlerine sevk edilmeleri kararlaştırılmıştır²⁶. Roger'a göre konvansiyonun yapıldığı yer Tisza nehri (Ticiam dolaylarında Monasterium de Kew) civarında, Srem'in yeni Katolik piskoposluk

²³ Rogerius, Carmen Miserabile, XXVI, 568; Csánki, 1894: 236, 352-353.

²⁴ “Illi autem de marchia hoc scientes convenerunt in unum et eis obviam exeuntes congressum cum eis in finibus Marchie habuerunt et superati ab eis preveniebant unus alium fugiendo et sic Comani ceperunt Marchiam nequiter expugnare mortem sui domini crudeliter vindicantes. ...Et destructis melioribus villis, scilicet Franka villa senatoria, Sancti Martini et aliis et recepta multa pecunia, equis et pecoribus destruendo terram in Bulgariam transierunt.” Rogerius, Carmen Miserabile, XXVI, 568; karşılaştırınız: Master Roger's, Epistle, XXVI, 176-177; Rogerije iz Apulije XXVI, Carmen miserabile: 58-59.

²⁵ Kronolojik hakkında bkz: Strakosch-Grassmann 1893: 14, 217.

²⁶ Rogerius, Carmen Miserabile, VIII, 557.

koltuğu ve merkezinin 1229'dan beri eski bir Benedictine Manastırında²⁷ bulunduğu yer olan Srem'de Tuna Nehri üzerindeki Banoštor (Lat: Kew, Keu, Monasterium Bani; Hun: Kő) çevresinde yer almaktadır. Bu durum ise yazarın güney Macaristan'ın söz konusu bölgelerine ve Srem piskoposluğunun başkentinin konumuna pek aşina olmadığını açıkça göstermektedir. Yine de Gyula Pauler büyüleyici bir şekilde notunda Roger gibi bir yabancı için Banoštor'u Tisza civarında bulunmasının tamamen yanlış olmadığını ifade etmektedir²⁸. Söz konusu yazara göre IV. Bela, Banoštor'daki konvansiyonu kasıtlı olarak düzenlemiştir, zira burası Kumanların yerleştiği bölgelere çok yakın, ancak büyük bir nehir onları koruduğu için de yeterince güvenlidir²⁹.

Toplantı ile ilgili Monasterium de Kew civarında yapılan bu anlaşma kısa bir süre sonra Srem'e yönelik gerçekleştirilmiş olan Kuman saldırıları bağlamında halen ele alınabilir. Öncelikle, Banoštor'da boy gösteren Kuman liderleri büyük ihtimalle ilk defa Srem topraklarına ayak basmış ve konumunu tanıma fırsatı bulmuşlardır. İkinci sorun ise Kumanların bölünmesi ve yerinden edilmesine ilişkin anlaşmanın sona ermesinden sonra yürürlüğe girip girmediğidir. Görünüşe göre de girmemiştir. Bu olasılık, tarihçilerin vardıkları ve vardıkları sonucu argümanlarla destekledikleri üzere daha sonraki kaynaklar tarafından reddedilmiştir³⁰. Her durumda Kuman lejyonları bölgesel Macar ordusundan çok daha güçlüdür. Roger'ın bize aktardığı gibi Kumanlar geri çekilmeleri sırasında IV. Bela'ya katılmak için acele eden Csanád Piskoposu Bulcsú (Lat. Bulza; Hun. Bulcsú) ve Szák (Nikolaus filius Barz; Szák)³¹ ailesinden Barz'ın oğlu aristokrat Miklos'un ordusuyla karşılaşmışlardır. Neredeyse tüm Macarların Kuman kılıcı tarafından öldürüldüğü şiddetli bir savaş başlamıştır³². Benzer durum daha sonra Srem'i savunmaya hazırlanan kuvvetlerin de başlarına gelecektir.

Bu arada Roger'ın bahsi geçen anlatımından öğrendiğimiz kadarıyla Kumanlar kendi adamlarını toplayarak Tuna'nın sağ kıyısına geçerek Marchia'ya yani Srem'e yönelmişlerdir. Kumanların toplandıkları bölge kesinlikle Pest'in güneyinde, Tisza ve Tuna nehirleri arasındaki bölgeler olmalıdır. Tuna'yı Erdut yakınlarında bir

²⁷ Csánki, 1894: 234-235; Dinić 1978 (1931): 276-277; Gašić 2000 (1944): 43-45; Koszta 2000: 45.

²⁸ Pauler 1899: 513 (ref. 130).

²⁹ a. g. e

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. : Pauler 1899: 513 (ref. 130); Pálóczi Horváth 1989a: 42-43; ayrıca karşılaştırınız: Berend 2001: 87-88.

³¹ Karşılaştırınız: Zsoldos 2011: 291, 333.

³² Rogerius, Carmen Miserabile, VIII, 556-557.

yerde geçtikleri varsayımı ise imkansız değildir³³. Böylelikle düşman ülkede her zaman riskli olan büyük Drava Nehri'ni bir sefer daha geçmekten kaçınmışlardır. Örneğin 12. yüzyılda Haçlıların seyahat ettiği eski askerî yol üzerindeki Osijek tahkimatının yakınında böyle bir geçiş bulunmakta, ancak Roger böyle bir güzergâh hakkında hiçbir şey söylememektedir. Tuna üzerinde, Sonta ve Erdut arasında, varlığı 12. yüzyılın sonundan önce bile kaydedilen, Orta Çağ'da ait gerçekten de köklü bir sal bulunmaktadır. Son olarak ise toponim verilerinin gösterdiği üzere daha sonra Moğolların (donmuş) nehri bu noktada geçmiş olmaları mümkündür³⁴. Nehri geçtikten sonra Marchia'ya gittiklerini öğrendiğimize göre geçişin, güney Bačka ile Srem arasındaki bir bölgede olma ihtimalini göz ardı etmeli ve bunun yerine daha kuzeyde gerçekleştiği düşünülmelidir. Bahsi geçen olasılığı Kumanların gelişinin Marchia halkına zamanında bildirilmiş olması da doğrulamaktadır. Gyula Pauler ve Stanko Andrić'in mantıksal olarak vardıkları sonuca göre mevcut askerleri toplamak ve girmelerini engellemek adına bölgenin batı sınırlarına çıkmak için yeterli zamanları mevcuttur³⁵. Roger'ın ifadesi burada fazlasıyla inandırıcıdır çünkü bir ortaçağ insanı için, özellikle de bu kişi yerel bir efendi ve hükümdar ise yıkımı önlemek amacıyla evinden ve mülkünden uzakta savaşmak her zaman daha güvenli ve daha etkili olmaktadır. Öte yandan Hansgerd Göckenjan, Roger'ın çalışmasıyla ilgili yorumlarında kısaca savaşın Marchia'nın kuzey sınırlarında bir yerde gerçekleştiğini belirtmektedir³⁶. Makalede ayrıca o sırada Srem'in savunmasını kimin organize ettiğini tartışacağız. Marchia'nın savunucularının yenilgiye uğrayıp kaçmaya başlamalarının ardından Kumanlar tüm bölgeyi yıkıma ve yağmalamaya başlamışlardır. Bulgaristan'a geçmeden önce Srem bölgesinde ne kadar kaldıkları ise tahminden öteye gitmemektedir. Her durumda kalış süreleri söz konusu alanların etkilenme düzeylerine yansımıştır. Bu arada Moğollar 11 Nisan 1241'de IV. Bela ordusunu Sajó nehri üzerinde yok etmişlerdir. Yenilginin ardından Tuna'nın sol yakasındaki Macar topraklarının tamamı, aynı anda farklı yönlerden organize bir şekilde ülkeye giren Moğol ordularının insafına bırakılmıştır³⁷ ki o dönemde Kumanlar zaten Srem'de bulunmaktadırlar. Görüldüğü üzere Roger bize burada, öne çıkanlardan bazıları arasında *Franka villa senatoria* ve *villa Sancti Martini*, yani günümüz Mandelos ve Martinci'nin yer aldığı daha önemli yerleşimleri yok ettiklerini

³³ Bu Gyula Pauler'in bir fikri olup, Stanko Andrić tarafından kabul edilmiştir. Pauler 1899: 158; Andrić 2005: 59.

³⁴ Rokai 1983a: 157, 165.

³⁵ Pauler 1899: 158; Andrić 2005: 59.

³⁶ Göckenjan, Sweeney: 1985: 208 (ref.133).

³⁷ Kristó 1986:120-129.

belirtmektedir. Tarihçiler için bu yerleşimlerin statü (özellikle Franka villasının adındaki “senatoryal” sıfatından dolayı) ve yerleri tartışılmazdır³⁸. Ayrıca Roger, Kumanlar’ın eline düşen Srem sakinlerinin taşınır varlıklarının yapısına ilişkin verilere de değinmektedir. Nakit paraya ilaveten veya bize göre, genel olarak mallardan yani (*pecunia*) at ve sığırlardan bahsetmektedir.

Kumanlar’ın Srem’den ayrıldığı ve Roger’a göre “Bulgaristan’a gittikleri” yeri belirlemek pek de imkansız değildir. Aleksandar Uzelac’ın görüşüne göre, Macva’da Sava nehri boyunca yer alan Bitva bölgesindeki (bölge) bir ortaçağ köyü olan Kumanija, büyük olasılıkla Macaristan’dan gelen kaçakların nehri geçtikleri yerin anısını muhafaza³⁹ etmektedir. Gerçekten de Bitva mahallesinin karşısında, Srem’de Sava’nın sol kıyısında, antik Sirmium’un temelleri üzerinde, Balkanlara giden ortaçağ gezginlerinin genellikle nehri geçtikleri bir yer olan Mitrovica bulunmaktadır⁴⁰. Öte yandan István Vásáry, Srem’den sonra Kumanlar’ın gittiği ilk Bulgar topraklarının Braničevo ve Vidin olması gerektiğine inanmaktadır⁴¹.

Kumanlar tarafından muhtemelen 1241 bahar ya da yazında gerçekleştirilen Srem yıkımını bir kenara bırakırsak Tuna’nın diğer tarafındaki Srem’in, ilk dalga Moğol istilacılarının Macaristan’ın ulaşamadıkları bölgeleri arasında yer aldığını belirtmeliyiz. 1241’in ikinci yarısında Tuna’nın sağ kıyısı ve Avusturya boyunca ülkenin batı bölgelerini savunma, Geregye ailesinden Écs’in oğlu (Pál Geregye, Écs fia) bir curia yargıçtı olan Pál tarafından başarıyla üstlenilmiştir⁴². Macaristan’ın çeperinde yer almakta olan Srem halkının Kumanlar gittikten sonra mümkün olduğunca bir araya gelip normal bir hayat kurmaya çalıştığını varsayabilmektedir. Ancak 1241/1242 kışı son derece soğuk geçmiştir. Tuna’nın donması, Moğol ordularının 1242-43 Ocak’ta (2 Şubat’tan önce)⁴³ büyük zorluk çekmeden nehri geçmelerine ve Tuna’nın diğer tarafındaki bölgelere saldırmalarına olanak sağlamıştır. Moğollar ordularını ikiye bölmüşlerdir. Batu Han, Tuna ile Avusturya sınırı arasında kalan Macar şehirlerini kuşatırken, Batu’nun komutanı Kadan liderliğindeki ordunun bir kısmı ise IV. Bela’nın peşine düşmüştür. O sırada sarayıyla birlikte Slavonya’da

³⁸ Csánki, 1894: 236, 352-353; Roger’ın çalışmasında daha yeni lokasyonlar ve Srem’deki iki yerleşimi statülerine ilişkin yorumlar için bkz. : Vásáry 2005: 65; Andrić 2005: 59-60.

³⁹ Günümüzde kayıp Kumanya’nın toponimini belirlemek mümkün değildir. 14.yüzyıla ait bir Sırp diplomatik kaynağında (the charter of Prince Lazar Hrebeljanović) Bitva’nın bucağ (ilçe) ilçesinde bulunan bir köyden söz edilmektedir. Uzelac 2009: 15; Uzelac 2015: 40; Dinić 1978 (1953): 46.

⁴⁰ Čirković 1969: 59-71.

⁴¹ Vásáry 2005: 65.

⁴² Zsoldos 1991: 59.

⁴³ Solymosi 1986: 148-149.

bulunan Macar kralı, oradan Adriyatik kıyısındaki Dalmaçya'ya, önce Split'e, sonra daha güvenli Trogir'e kaçmıştır. Vazgeçilmez Roger ve Splitli Başdiyakoz Thomas, araştırmacılar tarafından Macaristan'ın ve komşu ülkelerin Moğol istilasının daha sonraki seyrinin analizindeki başlangıç noktasında kullanılan iki kaynak olmuştur⁴⁴. Bu yazarlar her ne kadar donmuş Tuna'yı geçtikten sonra Moğolların askerî operasyonu ile ilgili olarak Srem'den bahsetmeseler de, tarih yazımındaki genel görüş Moğolların Srem'den "geçtiği" yönündedir. Genel durum ışığında bakıldığında Srem'de bir yıkım daha gerçekleştiği ima edilmektedir. Bu muhtemelen Mart 1242'de, Batu Han liderliğindeki Moğol ordusunun çoğunluğunun Macaristan'dan çekilmesi sırasında olmuştur. Kendilerinden önceki Kumanlar gibi Tuna'yı sağ kıyısından takip eden Moğollar da kaçınılmaz olarak Srem'e ulaşmış ve oradan Bulgaristan'a yönelmişlerdir. Batu burada, Mart ayı sonunda başarısız Trogir ve Dalmaçya kuşatmasından ayrılan ve Sırp topraklarını geçtikten sonra Bulgar Tuna bölgesine ulaşan Kadan ile bir araya gelmiştir⁴⁵. Bununla birlikte Gyula Kristo'nun, Kadan'ın IV. Bela'yı takip etmeye Tisza Nehri bölgesinden başladığına ve Srem ve Macva üzerinden Slavonya'ya girdiğine inandığını belirtmekte fayda vardır⁴⁶.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Moğolların Srem'deki tahribatıyla ilgili, içeriğinden dolayı öncelikle Srem'in zengin kilise tarihini araştıran araştırmacıların ilgisini çeken yeni bir kaynak bulunmaktadır⁴⁷. 18 Eylül 1247'de, Moğol istilasından "sadece" altı yıl sonra Papa IV. Innocentius üç Macar piskoposu olan Kalocsa Başpiskoposu ve Transilvanya ve Csanad piskoposlarına birer mektup göndermiştir. Mektubun içeriği Papa'nın, Srem Piskoposu tarafından kilisesinin merkeziyle birlikte muhatap alındığını ortaya koymaktadır. Srem din adamlarının en yüksek temsilcileri kiliselerinin Banoštor'da (Ku) bulunması ve "bu bölgelerin Tatarlar tarafından tamamen tahrip edilmesi" nedeniyle "acil durumlarda artık sığınacak bir yerlerinin kalmadığından" şikayet etmekteydiler (*ut cum ipsi, destructis penitus partibus illis [ecclesie de Ku], per Tartaros non habveant locum ubi necessitas tempore valeant se tueri*). Bu nedenle IV. Innocentius'a kilise karargâhlarını St. Gregory Benedictine Manastırı'na veya St. Demetrius Benedictine Manastırı'na taşımaları için yalvarmışlardır, zira her iki

⁴⁴ Rogerius, Carmen Miserabile, XXXVIII-XL, 583-588; Thomas Archid., Hist. Salonitana, XXXVIII-XXXIX, 172-178.

⁴⁵ Karşılaştırmız: Strakosch-Grassmann 1893: 173; Pauler 1899: 185; Hóman 1939: 555, mapa:544/545; Spuler 1965²: 24; Györffy 1981: 23; Kristó 1986: 115 (map), 131; Id. 1987: 1424 (map), 1439; Vásáry 2005: 69-70; Andrić 2005: 58.

⁴⁶ Kristó 1986: 115 (map); Id. 1987: 1424 (map), 1438; this hypothesis is accepted by Andrić 2005: 58.

⁴⁷ Györffy 1959: 72; Ćirković 1969: 60; Gašić 2000 (1944): 45; Koszta 2000: 45-46, 74; Andrić 2008a: 152-153.

manastır da içlerinde kale inşa etmeye uygundur. Daha sonra Papa Kalocsa Başpiskoposuna, piskoposluğu meslektaşları ile birlikte Csanad ve Transilvanya piskoposları ile birlikte hareket ettirme olasılığını incelemesi ve onu bu konuda bilgilendirmesini emretmiştir⁴⁸. Srem piskoposluğunun yeni karargâha taşınması ise bundan kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir (kaynaklarda ilk olarak 1252'de gerçekleştiğinde bahsedilmektedir), ancak bu sefer yukarıda bahsedilen iki manastır değildir, Yunan ayinine ait, Srem'deki bir kalede, Sava Nehri üzerindeki bir adada, St. Demetrius (Sremska Mitrovica) manastırının karşısında, aynı adı taşıyan St. Irenaeus köyünde yer alan eski St. Irenaeus Piskoposluk Kilisesidir⁴⁹.

1247'deki papalık mektubu konumuz için oldukça önem arz etmektedir. Kumanlar'dan söz etmemesine rağmen, aslında iki yıkım dalgasının (1241-1242) ardından Srem'deki durumun bir özeti ve buna bağlı olarak nesnel bir açıklamasını sunmaktadır. Öğrendiğimiz üzere Moğollar Banoštor'daki (*ecclesiam de Ku*) Srem Piskoposluğunun merkezini ve Srem'in (*partibus illis*) görünüşe göre çevresinde bulunan kısımlarını “tamamen harap etmişlerdir”. Varsayımımız ise buraların kesinlikle Fruška Gora'nın kuzey yamaçları ile Tuna'nın sağ kıyısı arasında yer alan alanlar olduğu yönündedir. Mihajlo Miladinović bir keresinde, Tatar işgali sırasında Banoštor'a ek olarak Srem'in büyük bir bölümünün harap olduğu, ancak kendisinin de eklediği gibi böyle bir iddia için hiçbir kanıt bulunmadığını belirtmiştir⁵⁰. Bu arada tarihçilik, Sándor Nagy ve Nebojša Stanojević'in eserlerinde değerli arkeolojik keşiflerde bulunmuştur. Srem'in bu bölümündeki Moğolların Dumbovo'daki ünlü Benedictine manastırı St. George'a (Lat. Dombo; Hun. Dombó) saldırdığı kesin olarak belirlenmiştir⁵¹. Dumbovo, Banoštor'un 15 kilometre doğusunda, Fruška Gora'nın kuzey yamaçlarında, şimdiki Novi Rakovac köyünde bulunmaktadır. Yerel kiliselerden ikisi olan Saint George manastırı ve tüm azizlere adanan bölge kilisesi 1241-1242 yıllarında yıkılmış ve daha sonra Gotik tarzda yenilenmiştir⁵².

Buna ek olarak Miklos Takács, Cistercian manastırı Belafons'un (Lat. Belafons) Moğollar tarafından yıkımı hakkında kabul edilebilir bir varsayımda bulunmuştur. Bu manastır ilk olarak (1234'ten sonra) Ekerd'de (Lat. Vkurd)

⁴⁸ Theiner, VMH, I: 205; F, IV/1, 475-476.

⁴⁹ Csánki, 1894: 238-239; Györffy 1959: 72-73; Ćirković 1969: 60; Koszta 2000: 45-46, 74; Popović 2003 (1967):85; Id. 2003 (1980): 292-293; Andrić 2008a: 152-153.

⁵⁰ Miladinović 1903: 116.

⁵¹ Csánki 1894: 243.

⁵² Nagy 1985: 16; Stanojević 2000: 397-400; arkeolojik sonuçların daha yeni yorumlarla yazılı kaynaklar bağlamında analizi: Tóth 2001b 359-367; Andrić 2006: 160-182.

günümüz Petrovaradin kalesinin yakınında inşa edilmiş ve 14. yüzyılda Petrovaradin'in (*Monasterium de Varadinipetri*) adını almıştır⁵³. Takács, Macaristan'dan geri çekilirken Moğolların, Roma Kireçleri Kayaları boyunca Tuna'nın sağ kıyısını takip eden eski askerî yolu kullandıklarına dair popüler bir tarihçilik inancına dayanmaktadır⁵⁴. Bu durumda, taş kuleleri işgalcilerin rotasında bir dönüm noktası olan Dumbovo ve Belafons yakınlarındaki Banoštor gibi zengin Srem manastırları ve kilise karargâhlarının yıkımı oldukça mantıklı görünmektedir. 1246'da ise kısıtlı sayıdaki kaynak Belafons manastırını taşımak için bir plandan bahsetmektedir. Bu kısa bir sürede gerçekleşmiştir, zira kurucu ve koruyucusu olarak IV. Bela vasıtasıyla merkezinde eski bir isimle Petrovaradin kayası üzerine yeni bir Cistercian manastırı inşa edilmiştir⁵⁵. Bizim kanaatimiz, Banoštor ve Dumbovo'nun bulunduğu Fruška Gora ile Tuna arasındaki Srem bölgesinin Moğolların ağır tahribatına uğradığı yönündedir. Srem'in, Batu 1242 baharında geri çekildiğinde Moğol gruplarının çoğunluğu yüzünden mi acı çektiği; yoksa yıkımının, 1241/2 kışında Tuna'nın donmasından yararlanarak Bačka'dan Tuna'nın diğer tarafına geçmek ve yerel bölgeleri harap etmek için üçüncü bir Moğol seferi tarafından mı gerçekleştirildiğini söylemek zordur. Alaycının biri, o sırada Srem sakinlerinin umursamadığını not etmiştir.

Ama tekrar 1247 tarihli papalık mektubunun analizine dönelim. İçeriği bize Srem'in bazı bölgelerinin Moğol yıkımından tamamen uzak kaldığı konusunda değerli bilgiler vermektedir. Benediktin'den ziyade Ortodoks olan, önde gelen St. Demetrius manastırı (*Monasterium Sancti Demetrii*) ve onun çevresinde kurulan aynı adı taşıyan tüccar köyü için durum böyledir⁵⁶. Fruška Gora'nın (şimdiki Grgurevci köyü)⁵⁷ güney yamaçlarındaki Benedictine Manastırı St. Gregory (*Monasterium Sancti Gregorii*) de malları ve ona ait yerleşimlerle birlikte yıkımdan kurtulmuştur ve bu husus yakında tartışılacaktır. Son olarak Srem Piskoposluğunun Banoštor'dan tüm yönlerden, 13.yüzyıl boyunca Srem cemaatinin merkezinin yeniden yer aldığı, tüm yönlerden Sava Nehri ile çevrili olan müstahkem kasabadaki (ve yerleşim deki?!) St. Irenaeus Kilisesine doğru yer değiştirmesinin akıbeti göstermektedir ki ne Kumanlar

⁵³ Pataki 1942: 19-55; Hervay 1984: 133-140.

⁵⁴ Takács 1989: 18

⁵⁵ Kaynak ve yorumların gözden geçirilmesi: Erdujhelji 1894: 50-43; Pataki 1942: 34-36; Hervay 1984: 136; Takács 1989: 18, 26-27; Koszta 2000: 59.

⁵⁶ Ćirković 1969: 69-69; tarih yazıcılığının tutumlarını gözden geçirilmesi ile manastırını statüsü üzerine: Andrić 2008a: 153.

⁵⁷ Csánki, 1894: 253.

ne de Moğollar bu köye zarar vermeyi başamamışlardır⁵⁸. Buradaki soru ise hiç deneyip denemedikleri mi, yoksa bir nedenden dolayı vazgeçip, geçmedikleridir.

Tartışmamıza devam etmeden önce, Kumanların ve muhtemelen daha sonra Moğolların saldırılarına karşı Srem'in savunmasını kimin düzenleyebildiği sorusunu ele almamız gerekmektedir. Kumanlar söz konusu olduğunda, kaynağımız Usta Roger, Marchia'nın Kotyan'ın halkıyla savaşmak isteyen önde gelen bir aristokrat tarafından savunulduğunu bilmemektedir. Fakat öte yandan ona göre "Marchia'dan birileri" (*illi de Marchia*), tahmin ettiğimiz kadarıyla ise köylüleri şaşırmamışlardır. Hatta zamanında bir araya gelerek, kendi topraklarının sınırlarında bir yerde düşmanla çarpışmak üzere gittiklerini bilmekteyiz. Srem savunmasının liderliğinin yerel soylular, yerel manastırların başrahipleri ve belirli bir özyönetimden yararlanan yabancıların (misafirlerin) bulunduğu köylerin (*Franka villa* veya *Mandelos* gibi) yaşlıları tarafından üstlenilmiş olma olasılığı bulunmaktadır⁵⁹. Yine de savaşın yürütülmesinde ve bir bölgenin savunulmasında Srem'in bir istisna olmadığına inanmaktayız, esas söz sahibi olanlar en saygın yerel lordlar ve ayrıca eyalet hükümetinin temsilcileri veya en azından silah konusunda yetenekli insanlardan müteşekkildir. Bu düşünce çizgisi tamamen orijinal değildir. Gyula Pauler bile Macaristan'dan geri çekilirken Moğol kuvvetlerinin ana bölümünün Tuna boyunca ilerlediğini, "Kaloyan bölgesinden" geçtiğini ve ardından buradan Bulgaristan'a gittiklerini düşünmektedir⁶⁰. Öte yandan Sima Ćirković'e göre, "John Angelos'un ortadan kaybolması, Srem'in Kumanlar tarafından tahrip edilmesiyle neredeyse aynı zamana denk gelmektedir⁶¹". Prens John Angelos veya Yunanca adıyla Kaloyan, Macar prensesi ve III. Bela'nın kızı eski İmparatoriçe Margarete Mary ve Bizans İmparatoru II. Isaac Angelos (1185-1195; 1203-1204)'un oğludur. IV. Bela ve iktidardaki Arpad Hanedanının yakın akrabası olan John, gerçekten de çok seçkin bir asilzade ve Güney Macaristan'ın bu bölgelerinin efendisidir. Annesi Margarete'nin halefi sayesinde "Srem'in efendisi" (*Dominus Sirmiae*) unvanını almıştır. Bu muhtemelen hem Sava hem de Tuna arasındaki (*Sirmia Citerior*), yani Marchia'nın doğu kısımlarındaki⁶² hem de 13. yüzyılın ikinci yarısında Mačva olarak adlandırılan bir bölge olan Sava'nın güneyindeki Srem (*Sirmia ulterior*) üzerindeki otoritesini ima

⁵⁸ Csánki, 1894: 238-239; Kristó 1988: 456-458.

⁵⁹ Compare with: Csánki, 1894: 236.

⁶⁰ Pauler 1899: 185.

⁶¹ Ćirković 2008: 5.

⁶² John Angelos'un muhtemelen Srem'in bir bölümüne, örneğin 1180'lerde III. Bela tarafından kurulmuş ya da onarılmış olan bölgesel Srem kilisesinin sahibi olduğuna inanılmaktadır ki bu konu ayrı bir tartışmayı hak etmektedir.

etmektedir⁶³. Buna ek olarak aynı zamanda John, Tuna'nın diğer tarafında bitişik Bačka cemaatinin belediye başkanıdır (1238-1242) ve böylelikle ülkenin bu çevre bölgeleri tek bir adamın yönetimi altına alınmıştır⁶⁴. Öncelikle "Srem'in efendisi"nin Kumanlar ve Moğolların Srem ve Macaristan'a saldırısından sağ kurtulduğunu bilmekteyiz. Şöyle ki kaynaklarda John Angelos'tan en son 16 Kasım 1242 işgalinden sonra bir kralın ileri gelenleri sıfatıyla söz edilmektedir⁶⁵. Yani varsayımsal olarak konuşursak, Srem'in savunma organizasyonunu gerçekleştirebilmiştir. Bir başka soru da bu savaş zamanlarında kendi cemaatinde mi kaldığı, yoksa diğer birçok soylu gibi Sajó nehri savaşından önce ve sonra kendi refakâtçileriyle IV. Bela'yı mı katıdığıdır, yine de Tatar istilasının yükünden kurtulmayı başarmıştır.

Önemli bir görgü tanığı olan Splitli Thomas, çalışmasında Şubat 1242'de Moğollardan önce kaçarken IV. Bela ile birlikte Split'e gelen çok sayıda Macar kilise piskoposu ve laik barondan bireysel olarak bahsetmektedir. Bunlar arasında kralın kuzeni John Angelos'un adı mevcut değildir, ancak bu durum kralın, beraberindeki *Macar kalıntılarından biri olmadığı* anlamına gelmemektedir⁶⁶. Örneğin Mora Vertner'in prosopografik araştırması sayesinde John'un üvey kardeşi William of Saint Omer'in, Margaret'in, işgal sırasında kraliyet sarayının bir üyesi ve kralın refakâtçisi olarak onunla birlikte Dalmaçya'ya gelen saygın bir Latin Baron Nicolas de Saint Omer ile üçüncü evliliğinden doğan en küçük oğlu olduğunu bilmekteyiz. Aynı zamanda "dux Sirmii"⁶⁷ unvanını da taşıdığı anlaşılan William, Bela'nın büyük kızı Margaret'in nişanlısı ve iki taraftan kraliyet ailesinin bir üyesidir. Bu zor günlerde nişanlısından kısa bir süre sonra ölmüş ve Trogir Katedrali'ne defnedilmiştir⁶⁸. John Angelos'un yanı sıra bir başka bölge lordu da statüsünü ve gücünü göz önünde bulundurarak Srem'i savunmaya "davet edilmiştir" ve bahsi geçen bu şahıs Srem Piskoposudur. Ne yazık ki 1241'den 1242'ye kadar Srem piskoposu pozisyonunu kimin işgal ettiği ve akıbetinin ne olduğu, *argumanium ex silentio*⁶⁹ nedeniyle tarihçilik adına bilinmemektedir. Bu bölümü John Angelos'un, kuzeni IV. Bela eşliğinde Moğolların Macaristan'a saldırdıkları çalkantılı bir yıl geçirmesi durumunda, ki bu

⁶³ On John Angelos: Wertner 1892: 388-389; Id. 1903: 598-600; Rokai 1980: 167-171; Srem iç ve dış cephesinde: Dinić 1978 (1931): 273-284; Rokai, Takács 1994: 421-422; Ćirković 2008: 3-20; Zsoldos 2011: 207.

⁶⁴ Zsoldos 2011: 127.

⁶⁵ F, IV/1, 258-264; RA, No. 723.

⁶⁶ Thomas Archid., Hist. Salonitana, XXXVIII, 173.

⁶⁷ F, III/2, 366; RA, No. 510; O verodostojnosti dokumenta: Rokai 1983a: 121-127.

⁶⁸ Wertner 1892: 406-411; Id. 1903: 604-605; Rokai 1983a: 121-127.

⁶⁹ Gašić 2000 (1944): 49; Zsoldos 2011: 95.

elbette imkansız değildir, Srem’i savunma şansının önemli ölçüde azaldığı ifadesiyle bitireceğiz.

Girişte belirttiğimiz gibi 1241-1242’de Srem’in ne kadar harap olduğu sorusuna yanıt aranırken, bir başka kaynak üzerinde daha durulacaktır. Bu, IV Bela’nın 3 Ekim 1253’te Győr’de yayınlanan bir onay belgesidir⁷⁰. Belgenin ortaya çıkmasının nedeni, Kalocs başpiskoposunun ailesinin bir üyesi tarafından Srem’deki bazı mülklerin satın alınmasının onaylanması olsa da, bu eylemden önceki koşulları anlatan içeriği konumuz için çok daha ilginçtir. Fermanın içeriğine göre, Aziz Gregory Kilisesi’ne ait olduğunu öğrendiğimiz Laurentije köyünden vilikus veya Bešenovo Yaşlısının (*Laurentius villicus de Bessenev*) oğlu Dimitrije ve yine Bešenova’dan olan Grgur’un damadı Jovan da kalpazanlık suçu işlerken Srem’in kraliyet mabeynleri Le(o)pold ve ortakları tarafından yakalanmışlardır (*per camerarios nostros Sirmienses, Leppoldum scilicet et sosyos eiusdem in manifesto crimine fabricationis false monete deprehensi*). Suç hakkında bilgi sahibi olan hükümdar, aynı zamanda tüm Srem ile birlikte Baron olan şansölyesi Kalocs Benedict’in bu olayla ilgili gerçekleri araştırmasına izin vermiştir. Zamanının içtihatlarına uygun şekilde hükümlülerin malları, bir kraliyet yargıcı olarak Başpiskoposun ve kısmen de yaralı tarafı temsil eden kraliyet mabeynlerinin eline geçmiştir. Fermanın geri kalanı el konulan malların kaderini tanımlamış ve hükümdar nihaî durumlarını yasal olarak resmileştirmiştir. Birkaç ev, üzüm bağları, samanlık ve şarap preslerinden (*domos et quasdam vineas, fenetum et torcular ipsius Laurentii*) oluşan Bešenovo Laurentije yaşlısının el konulan eşyalarının yanı sıra sanıkların diğer malları gibi Başpiskoposa verilenler ve kraliyet mabeynlerinin edindikleri, öğrendiğimiz üzere Başpiskoposa satılmış ve bu mallar Başpiskopos tarafından hazine efendisi İvan’a aktarılmıştır. Bu hediye ise Ivan’ın bazı eşyalarına ilâve edilmiştir. Başpiskoposun temyizinden sonra hazine efendisi Ivan’ın edindiği belirtilen mallar, IV. Bela tarafından özel bir ayrıcalığın yürürlüğe konması suretiyle onaylanmıştır⁷¹.

Başlangıç olarak, bir kaynak Fruška Gora’nın güney yamaçlarında yer alan bugünkü Besenovo olan “Bessenev” yerleşiminin (adı Peçenekler olan, Srem’deki başka bir göçebe halkın varlığının hatırasını korumaktadır) Aziz Gregory Kilisesine ait olduğunu ortaya koymaktadır (*Bessenev que ad ecclesiam sancti Gregorii pertinent*). St. Gregory’ye adanan kilisenin adı şüphesiz, Grgurevci yerleşimi veya yakınlarında

⁷⁰ F, IV/2: 171-172; Smičiklas, IV: 539-540; RA: No. 998.

⁷¹ Ayrıcalığın içeriğinin yorumu makalemizden alınmıştır: Hardi 2015: 245-255.

bulunan St. Gregory civarındaki bir Benedictine manastırını tanımlamaktadır⁷². Bu bina Papa IV. Innocentius'un 1247'de Srem Piskoposluğunun yeni koltuğuna aday olan Macar piskoposlarıyla yazışmalarında bahsedilen manastırdır. Moğol istilasından on yıl sonra Besenovo'nun "yerel" nüfusu çok ilginç bir ekonomik hayata sahip olmuştur. Görünüşe göre, Besenovo'da konukseverler yaşamaktadır- Bunlar, manastır mülkünde yaşayan, ve 1241'deki istila zamanından önce kesin olarak kazanılmış belirli bir özerklik ve özgürlüğe sahip "yabancılar"dır. Nispeten zengin ve nüfuzlu bir *villicus Laurentius* tarafından yönetilmişlerdir. O ve suç ortakları daha geniş bir para ve ticaret taşımacılığı ile ilişkili olarak ekonomik açıdan yeterince güçlülerdir ve her şeyden önce zanaat bakımından, 1242'de bu yerleşimin olası bir felaketinden sonra bölgeye gelecek olan sıradan sıradan insanlar için alışılmadık olan para sahtekarlığı suçunu işleyecek kadar da yetkinlerdir. En azından 1247 ve 1253 verileri St. Gregory Benedictine manastırının ve yakın çevresindeki yerleşimlerin, özellikle Besenovo'nun tahrip edilmediğini açıkça ortaya koymaktadır.

1253 tarihli kaynağımıza dayanarak Srem'deki ekonomik hayatın olumlu bir resmi, Kral'ın odasının burada aktif olduğu ve Besenovo halkının cezaî suçunu ifşa eden Chamberlain Leopold ve yardımcıları (*camerarii nostros [Regis] Sirmienses*) tarafından yönetildiği gerçeğini daha da yansıtmaktadır. Kraliyet odası veya Macar hükümdarlarının gelir hazinesi, yetkililerinin maden alanlarındaki urbura'dan⁷³ elde ettikleri paranın değiştirilmesinden ve basılmasından sorumlu bir kurumdur. Kural olarak çoğunlukla bankacı ve aynı zamanda değerli madenlerde uzman olan yabancılara yıllık olarak kiralanmaktadır. Bu, tarih yazımı tarafından uzun zamandır Macaristan'daki en eski bölge oda ve darphanelerinden biri olan Srem odasının varlığına tanıklık eden en eski kaynak olarak kaydedilmektedir⁷⁴. Dezső Csánki'nin vardığı neticeye benzer şekilde, oda ve darphanenin karargâhı, muhtemelen Srem piskoposluğu ve cemaatinin yeni karargâhı gibi Srem'deki adalardan birinde yer alan (Castrum Sirmienses) kalede bulunmaktadır⁷⁵.

1247 ve 1253 yıllarına ait bilgilerimizi tekrar karşılaştırarak olursak, Sava Nehri'nin sol yakasındaki St. Demetrius ve sağ kıyısındaki St. Sremska Mitrovica, sadece saldırıdan sağ çıkmamış, ekonomik ve ticarî yaşamları da 13. yüzyıldan daha

⁷² Literatüre genel bir bakış ile daha fazla ayrıntı için: Hardi 2015: 247-248.

⁷³ Maden cevherinin 1/10'u ve rafine metallerin 1/10'undan oluşan kraliyet yıllık gelirinin ödenmesi (çevirmenin notu).

⁷⁴ Truhelka 1897: 9, 146; Hóman 1916: 458; Horváth, Huszár 1956: 22; daha detaylı bilgi için: Hardi 2015: 249-251.

⁷⁵ Csánki 1894: 238-239.

uzun bir süre varlığını sürdürmüştür. Yani bu iki yerleşim, Srem'in hem bu yakasının hem de diğer yakasının doğal merkezleri haline gelmişlerdir. Kraliyet oda ve darphanesinin çalışması Srem sınır bölgesinin önemini aşmış; değerli metal ve diğer emtiaların geldiği Macaristan, Sırbistan, Bosna ve Dubrovnik ile ekonomik bağlarla yakından ilişkili olmuştur. Günümüze ulaşan belgeler bizlere, 14. yüzyılın başlarında St. Demetrius köyünde, Dušana Dinić-Knežević'in iddiasına göre Moğol istilasından evvel Macaristan'ın güney sınırlarına Dubrovnik'ten gelen güçlü bir tüccar kolonisi olduğunu ifade etmektedir⁷⁶.

Ancak bir ülkenin askerî yıkımının, *a priori* olarak o ülkenin topraklarındaki ticarî ve ekonomik faaliyetlerin ortadan kalkması anlamına gelmediği argümanını kabul etmek için tarihçi olmaya gerek yoktur. Böylesi bir örnek doğrudan Moğollarla ilgilidir. 1240 yılında Kiev'in Tatarlar tarafından yıkımı hem kaynaklarda hem de arkeolojik kazılarla doğrulanmaktadır⁷⁷. Bu durum, şehrin yıkılmasından kısa bir süre sonra kendilerini bir kez daha orada bulan tüccarları sarsmamıştır. Papalık elçisi Fransisken Johannes de Plano Carpini Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum'a yaptığı delegasyonu sırasında iki kez Kiev'de konaklamıştır. Bu mükemmel diplomat *Historia Mongolorum* adlı eserinde, Wrocław'daki (Silezyalı) tüccarlarla birlikte Kiev'e seyahat ettiğine dair bir kanıt bırakmıştır. Muhtemelen 1246 başlarında geldiği kasabada Polonya ve Avusturya'dan bir dizi tüccarla tanışmıştır. 1247 yılının ikinci üçte birindeki dönüş yolunda Kiev'de *mercatores de Constantinopolim qui per tartaros in rusciam venerunt*'u tekrar görmüştür. Kendi görüşüne göre daha büyük ve önemli bulduğu, ancak Venedik, Akra ve Pisa kökenli "Konstantinopolis tüccarları"na tercih etmiştir⁷⁸. Kiev'in, yıkımdan sadece beş yıl sonra uluslararası ticaret merkezi olarak önemini yeniden kazandığı açıktır⁷⁹. Tarihsel açıdan söz konusu müşterilerin, muhtemelen o yıllarda Rus ülkelerinde gelişen faaliyet olan köle tüccarları olmadığını ümit edebiliriz.

Kraliyet Srem Odası'nın mabeynleri, 1253'te Kumanlar ve Moğolların tahribatının ağır sonuçlarını hâlâ hisseden bölgede mi faaliyet göstermişlerdir? Kesinlikle dışlanmaması gereken bu olasılığın bir nevi yadsınması olarak iki argümanla karşılaşılmaktadır. Oda'nın genel merkezinin büyük olasılıkla bulunduğu Sremska Mitrovica'daki iki ortaçağ yerleşiminin Kiev'den farklı olarak, yıkılmadığını ifade etmiştik. İkinci argüman belki de konumuz için büyük önem arz etmektedir.

⁷⁶ Dinić-Knežević 1986: 13-21; Ćirković 1969: 62-63; daha detaylı bilgi için: Hardi 2015: 250.

⁷⁷ Ipat'evskaja letopis' : 784-785; Ivankin 1990: 1329-147; Id. 1996:192-245.

⁷⁸ G. da Pian del Carpini, *Historia Mongalorum*: 120-121; Karpin 1913: 106.

⁷⁹ Karşılaştırmamız: Ivankin 1996: 200-201.

Yani IV. Bela'nın 1253 tarihli fermanının içeriği, Bešenovo'dan para sahtekârı vilikus Laurentije'den el konulan malları listelemektedir. Bešenovo'dan gelen konukseverlerin yerleşimlerinin inşa edildiği arazi, yakındaki bir Benedictine manastırı olan St. Gregory'ye ait olduğundan beri, adlı bir sahiplik konusu olan saygın vilikus'un mülkiyeti, evi (*domos*), üzüm bağları (*quasdam vineas*), görünüşe göre içinde bir şarap presi bulunan bir saman ahır veya kulübesini (*fenetum et torcular ipsius Laurentii*) içermektedir. Üzüm bağlarından ve şarap presinden söz edilmesi ise tek bir şeye tanıklık etmektedir. Kumanlar ve daha sonra Moğollar, Fruška Gora'nın güney yamaçlarındaki günümüz Srem köyleri Grgurevacı ve Bešenovo'nun etrafındaki alanı kesinlikle harap etmemişlerdir. Tarımın özel bir dalı olan bağcılık ve şarap üretimi, böylesi bir yıkımdan sonra hemen restore edilebilecek türden faaliyetler değildir. Bu üretimin özü yalnızca özel, uzun ömürlü bir tarım olarak üzüm bağlarına değil, aynı zamanda değerli bağcılarda da dayanmaktadır. Şarap üretimi özel bir beceri olup; kıskançlıkla korunan ve nesilden nesile aktarılan bilgi ve teknolojiyi ima etmektedir. Laurentije ve Bešenovo sakinleri en azından şarap preslemesi hakkındaki bilgilere dayanarak, Moğol istilasından önce ve sonra profesyonel ortaçağ şarap üreticileri konumunda olmuşlardır. Son olarak ise ekonomik faaliyetleri yalnızca şarap üretimi ve şüphesiz şarap ticareti ile sınırlı değildir, aynı zamanda devlet tekelinin yasaklı darb alanına küstahça girmişlerdir. Bu nedenle şarap yapımının yanı sıra biraz deneyim ve özel aletler (*omnia Instrumenta eorum*) gerektiren aktiviteyi de tecrübe etmişlerdir⁸⁰.

Şimdiye kadar sunulan gerçekler ışığında, bir faktör hala kafa karışıklığına neden olmaktadır. Yani Roger'ın ifadesi bize Kumanlar'ın Mandelos (*Franka villa*) ve Martinci'yi (*villa Sancti Martini*) harap ettiğini söylemektedir. Aziz Demetrius ve Aziz Gregory Manastırı'nın yıkımdan kurtulduğunu başka kaynaklardan da bilmekteyiz. Bu ortaçağ yer adlarının konumunun, aynı adı taşıyan modern Srem kasabalarının konumundan büyük ölçüde farklı olabileceğine inanmaktayız. Günümüzde Grgurevacı, Mandelos'tan kuzeydoğuya doğru yaklaşık dört kilometre uzaklıkta ve Bešenovo ise yaklaşık sekiz kilometre doğuda bulunmaktadır. Martinci, hem bugün hem de Geç Klasik ve Orta Çağ'da batıdan yaklaşık iki saatlik bir yürüyüşten sonra ulaşılan Sremska Mitrovica'ya giden güzergâh üzerinde yer almaktadır. Roger'ın, Marchia'nın (*Comani ceperunt Marchiam nequiter expugnare...et destructis melioribus villis... destruendo terram*)⁸¹ acımasız yıkımı hakkındaki raporuyla karşılaştırıldığında, Kumanların girişimlerinde sistematik yaklaşımın bariz eksikliği konusunda biraz

⁸⁰ F, IV/2: 171; Smičiklas, IV: 540; bkz. : Hardi 2015: 245-255.

⁸¹ Rogerius, Carmen Miserabile, XXVI, 568.

kafamız karışmaktadır, çünkü görünüşe göre Han Kotyan'ın mirasçıları çok acele etmektedir (?!). Ancak başka kaynakların yokluğunda Roger'a inanmamız gerekmektedir. *Franka Villa*'nın yazılı kaynaklardan daha uzun bir süre kaybolması, ifadesinin güvenilirliğini ihtiyaten dolaylı olarak ortaya koymaktadır. 1241'deki yıkımın açıklamasından sonraki ilk bahsi, yalnızca 13. yüzyılın son yıllarına atıfta bulunmaktadır⁸². Stanko Andrić'in belirttiği gibi, acıya rağmen bu şehirdeki yaşamın devemliliğinin işaretleri yerel manastırların (*Monasterium sancta Crucis*) korunmuş adları ve aristokrat bir ailenin (Monoszló: Mojslav) söz konusu kent üzerindeki himaye haklarında görülmektedir⁸³. Ayrıca köyün nüfusu eski statüsünü (*hospites*) kaybetmemiştir. Dezső Csánki, Martinci (*Scenthmartun*) hakkındaki ilk verileri diplomatik materyaller vasıtasıyla sadece 1323 yılı dâhilinde kaydetmiştir⁸⁴. Srem'in (Györffy György – Engel Pál) tarihsel yer adlarına ilişkin yakın tarihli (maalesef yayınlanmamış) çalışmalara ulaşamamaktadır. Bu nedenle Kumanlar'ın Marchia'nın yalnızca bazı kısımlarını harap ettikleri sonucuna varılmaktadır. Ayrıca 1240'ların başlarında St. Demetrius Manastırı ve aynı adı taşıyan yerleşimin iyi bir şekilde tahkim edilmiş ve böylelikle Kumanlara ve muhtemelen daha sonra gelen Tatarlara karşı başarılı bir şekilde direnmiş olması bize göre kuvvetle muhtemeldir⁸⁵.

Tartışmamızı bitirirken, komşu Backa'dan farklı olarak Srem'de Kumanlar ve Moğolların varlığını gösterecek olan ortaçağ yer adlarının halen bilinmediğini söylememiz gerekmektedir. Günümüz Bačka'sında, artık var olmayan biri bugünkü Bački Breg ve diğeri ise Sonta çevresinde olmak üzere Tuna Nehri üzerindeki iki orta çağ köyünün Tatarca (*Tataren*) yer adları bu yerin anısını korumuş gibi görünmektedir. Tatarlar büyük nehri 1241-1242'de geçmişlerdir⁸⁶. Srem'de, Sremska Kamenica yakınlarındaki önemli adı Tatar Tepesi (Tatarsko brdo) olan yer, bu ulusun tarih boyunca askerî eylemlere bağlılığının bir kanıtı olarak, daha yakın tarihli bazı savaflara (1716) katılan diğer Tatar ordularının adını almıştır⁸⁷.

Srem'in 1241-1242 yıllarında Kumanlar ve Moğollar tarafından tahribi ile ilgili birçok konunun bu yazıda tam olarak cevaplanmadığının farkında olsak da, buraya kadar söylenenlere dayanarak, tarih yazımındaki mevcut düşünceye ilişkin

⁸² Bkz: Csánki 1894: 236; Andrić 2005: 61.

⁸³ Andrić 2005: 60-61.

⁸⁴ Csánki 1894: 352.

⁸⁵ Örneğin, Hansgerd Göckenjan haritasında, Srem söz konusu olduğunda, Moğolların Macaristan'dan geri çekilme yönünü, Osijek'ten Mitrovica'ya giden eski bir Roma yolu boyunca belirlemektedir. Göckenjan, Sweeney: 1985: 318 (harita).

⁸⁶ Bkz: Rokai 1983: 165.

⁸⁷ Popović 1950: 70; Bešlin 2014: 482.

bazı yeni sonuçlar sunabiliriz. En önemlisi ise Srem (Marchia) tam ve şiddetli bir yıkımın yanı sıra nüfus kaybına uğramamış, sadece bazı kısımları harap olmuştur. Kumanlar 1241 baharında Srem'den geçmişlerdir. Bu vesileyle bildiğimiz kadarıyla Mandelos ve Martinci gibi ana yollarda bulunan tahkim edilmemiş yerleşim yerleri yıkılmıştır. Moğollar Srem'i ancak 1242 başlarında Tuna donduktan sonra işgal etmişlerdir. Bu olay esnasında Srem'in Fruška Gora'nın kuzey yamaçları ile Tuna'nın sağ kıyısı arasındaki kısmı ciddi şekilde harap olmuştur. Tatarlar özellikle Banoštor, Dumbovo ve muhtemelen Belafons gibi zengin manastır, kilise merkezlerine odaklanmışlardır. Bu tahribat yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular temelinde açıkça kanıtlanabilmektedir ve büyük bir olasılıkla da Batu Han'ın ordusunun çoğunluğunun geri çekilme yönü ile ilgilidir. Ancak Fruška Gora'nın güney yamaçlarındaki St. Gregory Manastırı (Grgurevci ve Bešenovo) gibi Srem'in diğer bazı bölgeleri yıkımın etkilerini hissetmemiştir. Srem'de, günümüz Sremska Mitrovica topraklarında iki önemli kilisenin etrafında kurulmuş iki köy olan St. Irenaeus ve St. Demetrius, kendilerini Kumanların ve belki de Moğolların olası saldırılarına karşı başarıyla korumuşlardır. Bunlar bölgenin (Srem'in hem bu hem de bu tarafının), işgal sırasında statülerine bakılmaksızın (*villa*) görünüşte tahkim edilmiş siyâsî ve ekonomik merkezleri olan yerleşimleridir⁸⁸. Erişebildiğimiz bilgiler, istiladan (1253) kısa bir süre sonra tam olarak Mitrovica, Grgurevci ve Bešenovo bölgelerinde sorunsuz ekonomik hayatın varlığını – Srem para ve şarap odasının işi – ortaya koymaktadır. Srem'in bu ve diğer tarafının efendisi, kralın kuzeni, Yunan Prensi John Angelos, Kuman ve Moğol saldırısından kurtulmuştur. *Dominus Sylvaniae*'nin ülkesinin savunmasına doğrudan mı katıldığı, yoksa küçük üvey kardeşi Saint-Omerli William gibi Kral IV. Bela'ya mı eşlik ettiği ise bir sır olarak kalacaktır.

KAYNAKÇA

Kaynakların ve Basımların Kısaltmaları:

Archdeacon Thomas of Split, Hist. = Thomae Archidiaconi Spalatensis. Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium; Archdeacon Thomas of Split, History of the bishops of Salona and Split, English & Latin, Latin text by O. Perić, eds. D. Karbic, M. Matijevic Sokol and J. R. Sweeney, Budapest/New York: Central European University Press, 2006.

F = Fejér, Gyula. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI Budae 1829-1844.

⁸⁸ Karşılaştırmız: Csánki 1894: 239; Györffy 1959: 72-73; Ćirković 1969: 60-62.

G. da Pian del Carpine, *Historia Mongalorum = Historia Mongalorum*, Viaggio di F. Giovanni da Pian del Carpine ai Tartari nel 1245-47, G. Pullé (ed.), *Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica*, IX, Firenze: Tipografia G. Carnesecchi e figli, 1913.

Ipat'evskaja letopis' = Polnoe sobranie russkikh letopisej, vol. II. ; Ipat'evskaja letopis', ed. A. A. Sachmatov, St. Petersburg 1908. (Russian Cyrillic).

Master Roger's, *Epistle = Magistri Rogerii, Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta*; Master Roger's Epistle to the sorrowful lament upon the destruction of the kingdom of Hungary by the Tatars, English & Latin, translated and annotated by J. M. Bak and M. Rady, in: *Anonymus and Master Roger, Central European medieval texts*, V, eds. J. M. Bak et al., Budapest/New York: Central European University Press 2010, 132-227.

Ivan Karpin, *Povjest Mongola = Oreb M. 'Ivan Karpin, Povjest Mongola koje nazivamo i Tatarima'*, *Starine*, 56, 1975, 37-107.

RA = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I-II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923/1943; II/2-3. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1961; II/4. Szerk. Borsa Iván. Bp. 1987.

Rogierius, *Carmen Miserabile = Epistola magistri Rogerii in Miserabile Carmen super Destructione Regni Hungariae per Tartaros*, ed., L. Juhasz, in I Szentpétery, ed., *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, Budapest: Nap Kiadó 1938, 543-588.

Rogierije iz Apulije. *Carmen miserabile = Rogierije iz Apulije. Carmen miserabile*, s latinskog preveo I priredio M. Sardelić, Matica hrvatska, Zagreb, 2010.

Smičiklas = *Smičiklas Tadija. Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I-XIV, Zagreb 1904-1916.

Theiner, *VMH = Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab Augustino Theiner, tomus I- II, Romae: Typis Vaticanis, 1859-1860.

Thomas Archid., *Hist. Salonitana = Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, ed. F. Rački, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, *Scriptores*, 26, Zagreb: JAZU, 1894.

Kaynakça

ALMÁSI, T. (1987), 'A Siralmas ének kézirati hagyományának néhány problémája', *Acta historica*, 84, 51-57.

_____, (1988), 'Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez', *Acta historica*, 86, 9-14.

_____, (1994), 'Rogerius', in: Kristó Gy. (ed.), *Korai magyar történeti lexikon (9-14. Század)*, Budapest: MTA, 576-577.

_____, (2016), 'Forrásadatok és felvetések Rogerius életrajzi vázlatához', in: A. Zsoldos (ed.) *Nagyvárad, Bihar az Árpád-kor végén, Tanulmányok Biharország történetéből* 3, Nagyvárad, 55-82.

ANDRIĆ, S. (2005), 'Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu)', *Istorijski časopis* 52, 33-82.

_____, (2006), 'Problemi graditeljske povijesti benediktinskog samostana sv. Jurja u Dumbovu', *Scrinia slavonica*, 6, 160-182.

_____, (2008a), 'Bazilijanski I benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici', in: Radovi, Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 40, 115-186.

_____, (2008b), 'Srednjovjekovni Srijem kao mnogostruka istraživačka tema', in: S. Cvikić, K. Bušić (ed.) *Zbornik radova 'Identitet Srijema u prošlosti I sadašnjosti'. I. međunarodni znanstveni stručni skup Identitet Srijema u prošlosti I sadašnjosti*, Nijemci: Općina Nijemci, 27-53.

BEREND, N. (2001), *At the gate of christendom. Jews, muslims and 'pagans' in medieval hungary. c.1000c.1300*, Cambridge: Cambridge University Press.

BEŠLIN, B. (2014), *Eugenije Savojski I njegovo doba*, Novi Sad: Matica srpska, 482. (Serbian Cyrillic).

BOROSY, A. (1991), 'Történetírók a tatárjárásról', in: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1, (104), 3-20.

BUBALO Đ, (2010), Mitrović K, Radić R. *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*. Beograd: Službeni glasnik.

CSÁNKI, D. (1894), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II. Budapest: MTA.

ČEREPNIN, L. V. (1977), 'Mongolo-tatari na Rusi (XIII v.)', in: S. L. Tihvinskij (ed.) *Tataro-mongoli v Azii I Evrope*. Sbornik statej, Moskva: Nauka, (2), 186-209. (Russian Cyrillic)

ĆIRKOVIĆ, S. (1969), 'Civitas Sancti Demetrii', in: *Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica: Skupština opštine Sremske Mitrovice I Muzej Srema*, 59-71. (Serbian Cyrillic).

ĆIRKOVIĆ, S. (2008), 'Zemlja Mačva I grad Mačva', *Prilozi za književnost, jezik, istoriju, folklor*, LXXIV, 1-4, 4-20 (Serbian Cyrillic)

DĄBROWSKI, D. (2008), *Genealogia Mścislawowiczów, Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków: Avalon.

DDINIĆ-KNEŽEVI, D. (1986), *Dubrovnik I Ugarska u srednjem veku*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju – Vojvođanska akademija nauka I umetnosti, (Serbian Cyrillic)

DINIĆ, M. (1953), 'Srednjovekovni Srem', in: M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku, istorijsko-geografske studije*, (ed.) S. Ćirković, Beograd: SKZ, 1978. 44-54. (preštampano iz: *Arheološki spomenici I nalazišta u Srbiji I, Zapadna Srbija, Grada 2*, Beograd: Arheološki institut 1953, 2327). (Serbian Cyrillic)

ERDUJHELJI, M. (1984), *Istorija Novog Sada*, Novi Sad: Izdavačka knjižnica A. Pajevića, (reprint, ed. M. Imerovski 2002) (Serbian Cyrillic)

FONT, M. (2011), 'The crises of medieval society, the Mongol invasion in Eastern and Central Europe', in: M. Litvin (ed.), *Actes testantibus*. Juvilejnij zbirnik na pošanu Leontija Vojtoviča, Ljviv: Institut ukrainoznavstva im. I. Kripjakeviča NAN Ukraini, 691-698. (Ukrainian Cyrillic)

GAŠIĆ, E. (2000), *Kratki povijesni pregled Biskupija Bosansko-Đakovačke I Srijemske*, preveo (s latinskog, izdanja iz 1944.) I priredio S. Sršan, Osijek: Državni arhiv Osijek.

GOLOVKO, O. B. (2007), 'Poloveckij han Kotjan Sutoevič u političnomu žitti Centraljno-Shidnoji Evropi', *Hazarskij almanah*, 6, 78-87. (Ukrainian Cyrillic)

GÖCKENJAN, H., Sweeney, R. J. (eds.). (1959), *Der Mongolensturm, Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250.*, *Ungarns Geschichtsschreiber*, 3, Graz/Wien/Köln: Styria, 1985. Györffy, Gy. 'Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska

Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert’, *Studia slavica Academiae scientiarum Hungariae*, 5, 9-74.

GYÖRFFY, Gy. Bevezető, in: T. Katona (ed.), (1981), *A tatárjárás emlékezete, Békéscsaba: Európai Könyvkiadó Magyar Helikon osztálya*, 7-31.

HARDI, Đ. (2015), ‘Kriminalni slučaj falsifikatora novca Laurentija iz Bešenova iz 1253. Godine kao izvor za srednjovekovnu istoriju Srema’, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XL- 2, 245-255. (Serbian Cyrillic)

HERVAY, L. F. (1984), *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*, *Bibliotheca Cisterciensis*, 7, Roma: Editiones Cistercienses.

HÓMAN, Bálint. (1916), *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest: MTA.

HÓMAN, B. *Magyar történet*, II, ed. Hóman B. – Szekfű, Gy., (1939), Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

HORVÁTH T, Huszár L. (1956), ‘Kamaragrófok a középkorban’, *Numizmatikai Közlöny*, 54-55, 21-33.

IVAKIN , G. (1990), ‘K voprosu o roli našestvija Batija dlja istoričeskikh sudeb Rusi, in: P. P. Toločko (ed.), *Slavjane I Rus` (v zarubežnoj istoriografii)*. *Sbornik naučnih trudov, AN USSR, Institut arheologii*. Kiev: Naukova dumka, 139-147. (Russian Cyrillic)

IVAKIN, G. (1996), *Istoričnij rozvitok Kieva XIII — seredina XVI st*, Kiyv, 261-266. (<http://litopys.org.ua/ivakin/ivak05.htm>) (Ukrainian Cyrillic)

JACKSON, P. (2005), *The Mongols and the West, 1221-141*, Harlow: Pearson Longman.

KALIĆ, J. (2007), ‘Temelji kulturne istorije Srema, Srednji vek’, in: M. Maticki (ur.), *Srem kroz vekove, slojevi kultura Fruške Gore I Srema*, Beograd/Beočin: Vukova zadužbina, 31-44. (Serbian Cyrillic)

KOROBENIKOV, D. (2008), ‘A broken mirror: the Kıpçak world in the thirteenth century’, in: Curta F (ed.). *The Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Leiden/Boston: Brill, 379-412.

KOSZTA, L. (2000), ‘Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban’, in: T. Kollár (ed.), *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 41–80.

KRISTÓ, Gy. (1986), *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest: Zrínyi Katonai Könyvkiadó, 1986.

_____, (1987), 'A tatárjárás', in: - Székely Gy. – Bartha A. (eds.) *Magyarország története, előzmények és a magyar történet 1242-ig*, Budapest: MTA.

_____, (1988), *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest: Magvető Könyvkiadó.

MAKK, F. (1989), *The Arpads and the Comneni Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest: MTA.

MILADINOVIĆ, J. M. (1903), *Istorija Srema*, Beograd: Izdanje grada Beograda. (Serbian Cyrillic)

NAGIRNYJ, W. (2011), *Polityka zagraniczna ksiestw ziem halickiej i wolynskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

NAGY, S. (1985), *Dombo: srednjovekovna opatija I tvrđava*, Novi Sad: Vojvođanski muzej – Forum, 1985.

PÁLÓCZI HORVÁTH, A. (1989), *Besenyők, kunok, jászok*, Budapest: Hereditas – Corvina.

_____, (1989), *Pechenegs, Cumans, Iasians, Steppe peoples in medieval Hungary*, Budapest: Hereditas- Corvina.

PATAKI, V. (1941-42), 'A pétervárad-i ciszterciak a középkori Kelenföldön', in: Brisits F. (ed.), *A ciszterci rend budapesti Szt. Imre Gimnáziumának évkönyve az 1941-42. Iskolai évről*. Budapest: Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, 1942: 19-55.

PAULER, Gy. (1899), *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, t. II, Budapest: Athenaeum Irod. És Nyomdai Rt.

ROKAI, P. (1980), 'O jednom naslovu Kalojana Anđela', *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 19, 167-171. (Serbian Cyrillic)

_____, (1983), '„Brodovi“ na Dunavu I pritokama na području južne Ugarske u srednjem veku', in: V. Čubrilović (ed.), *Plovidba na Dunavu I njegovim pritokama kroz vekove*, Beograd; SANU, 139-177. (Serbian Cyrillic)

_____, (1983), '„Gyletus dux Sirmii“', *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 27, 121-127. (Serbian Cyrillic)

SOLYMOSI, L. (1986), (1197-1309), in: Benda K (ed.) Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1526ig, I, Budapest: MTA.

ROKAI, P, Takács M. (1994), 'Macsó', in: Kristó Gy. (ed.) Korai magyar történeti lexikon (9-14. Század), Budapest: MTA, 421-422.

SPINEI, V. (2008), 'The Cuman bishopric—genesis and evolution', in: Curta F (ed.). The Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Leiden/Boston: Brill, 413-455.

SPULER, B. (1965²), Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502, Wiesbaden: O. Harrassowitz.

STANOJEV, N. (2000), 'A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői ', in: T. Kollár (ed.), A középkori Dél-Alföld és Szer. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 383-428.

STRAKOSCH-GRASSMANN, G. (1893), Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242, Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.

SWEENEY, J. R. (1982), 'Thomas of Spalato and the Mongols: a Thirteenth-Century Dalmatian View of Mongol Customs', Florilegium, 4, 156–183.

TACÁKS, M. (1989), A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor, Újvidék: Forum, 1989.

TÓTH, S. (2001), 'Dombó', in: Takács, Imre (ed.) Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon / Benedictine Monasteries in Medieval Hungary. Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Főapátságban 2001. Március 21-től november 11-ig / Exhibition at the Benedictine Archabbey of Pannonhalma 21 March – 11 November 2001. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság, 359-367.

TRUHELKA, Č. (1897), 'Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici) ', Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, januar-mart, 9, 1-160.

PAVIČIĆ, Tresić, A. (1942), Izgon Mongola iz Hrvatske, Zagreb: Matica hrvatska.

POPOVIĆ, J. D. (1950), Srbi u Sremu do 1736/7, istorija naselja i stanovništva, Beograd: SANU. (Serbian Cyrillic)

POPOVIĆ, V. (2003), 'Sirmium-Mitrovica (Sremska I Mačvanska)' in: V. Popović, Sirmium grad careva I mučenika (sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma, Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma – Arheološki institut Beograd, 291-296. (preštampano iz: Sirmium, 11, 1980 1-9.) (Serbian Cyrillic)

UZELAC, A. (2009), 'Kumani u srednjovekovnoj Srbiji', Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo, 43, 517. (Serbian Cyrillic)

_____, (2011), Pod senkom psa, Tatari I južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka, Beograd: Utopija. (Serbian Cyrillic)

VÁSÁRY, I. (2005), Cumans and Tatars, Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365, Cambridge etc: Cambridge University Press.

VOJTOVIČ, L. (2006), Knjaža doba na Rusi: portrety elity, Bila Cerkva: Vid. O. Pšonkivskij. (Ukrainian Cyrillic)

WERTNER, M. (1892), Az Árpádok családi története, Nagy Becskerék: Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája.

_____, (1903), 'Margit császárné fiai', Századok, 593-611.

ZSOLDOS, A. (1991), 'A király várszervezet és a tatárjárás', Hadtörténelmi Közlemények, 1, (104), 45- 76.

_____, (2000), 'Confinium és marchia, (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről)', Századok, 134, 99–116.

_____, (2011), Magyarország világi archontológiája 1000-1301, Budapest: MTA.